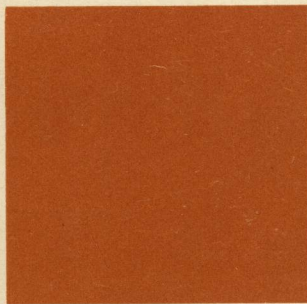
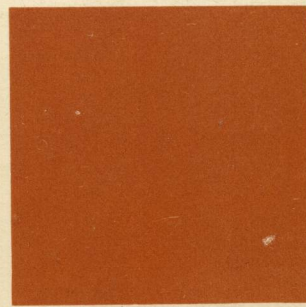

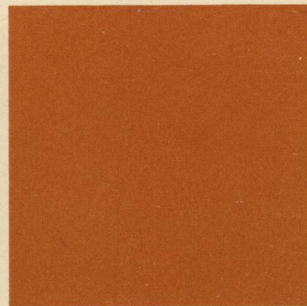
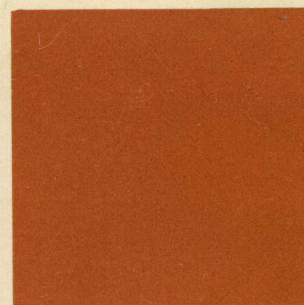
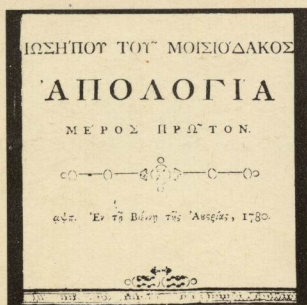
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

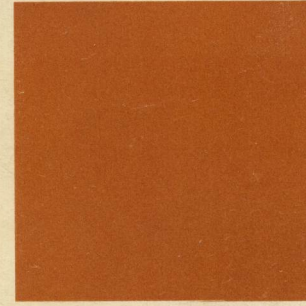
Σταλινισμός
καὶ τὸ
20ὸ Συνέδριο
τοῦ ΚΚΣΕ

Ἡ διαδήλωση
γιὰ τὸ
Πολυτεχνεῖο

πραγματικοὶ
κίνδυνοι
γιὰ τὴ
δημοκρατία

Χριστ. Ἀργυρόπουλου, Ὑποθετικοὶ καὶ πραγματικοὶ κίνδυνοι, Νίκου Δόικου, Μὲ ἀφορμὴ τὴν «ὑπόθεση Θεοδωράκη», Γιώργου Καρρά, Πορείες καὶ ἀπορίες ■ Ἀργύρη Φωτεινοῦ, Τὸ 20ὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ καὶ ὁ σταλινισμὸς ■ Κ.Σ. Καρόλ, Πῶς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ γεγονότα τῆς Κίνας ■ Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα. Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Ἡ γεωργία καὶ οἱ σχέσεις πόλης - υπαίθρου ἐπὶ τουρκοκρατίας στὴν Πελοπόννησο ■ György Ranky Ὁ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς στὰ Βαλκάνια τὸν μεσοπόλεμο ■ Τάσου Ἰωαννίδη, Τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν Τουρκία (1960-1974) ■ Νίκου Πουλιαντζᾶ, Οἱ κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία. Θεοφ. Βέικου, Μύθος καὶ ἰδεολογία ■ Βιβλιοκρισίες ■ Σχόλια.

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχ. 7 • δεκέμβρης 1976 • τιμὴ τεύχ. 40 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυροομάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυροομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

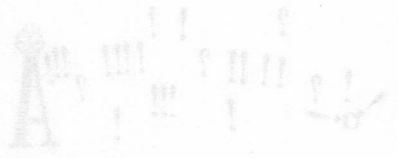
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: εξάμηνη 240 δρχ., ετήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης: εξάμηνη 350 δρχ., ετήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): εξάμηνη 400 δρχ., ετήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131 ● ΓΙΑ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεύχ. 7 ● δεκέμβρης 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χριστ. Ἀργυρόπουλος	Ὑποθετικοὶ καὶ πραγματικοὶ κίνδυνοι	3
(ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ)	: Ἐνας εἰσαγγελέας τοποθετεῖται	5
Νίκος Δόικος	: Μὲ ἀφορμὴ τὴν «ὕπόθεση Θεοδωράκη»	6
Γιώργος Καρρῆς	: Πορεῖες καὶ ἀπορίες	7
■		
Ἀργύρης Φωτεινὸς	: Ὁ σταλινισμὸς καὶ τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ	12
■		
K.S. Karol	: Πῶς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ γεγονότα τῆς Κίνας	25
■		
B. Παναγιωτόπουλος	: Ὁ εἰδικὸς ρόλος τῆς γεωργίας στὴ διαμόρφω- ση τῶν σχέσεων πόλης-ὑπαίθρου τὸν 18ο αἰῶ- να. Μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόν- νησο	30
Ἄλκης Ἀγγέλου	: Ἐνας συγγραφέας ἀνιχνεύει τὸ κοινὸ του. Ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα	37
■		
György Ranki	: Ὁ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς (Grossraumwirtschaft) στὴν Κεντροανατολικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο	46
Τάσος Ἰωαννίδης	: Τὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Τουρκίας τὸν 20ὸ αἰῶνα. (Μέρος Γ') 1960-1974	54
■		
N. A. Πουλαντζᾶς	: Οἱ κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστι- κὴ θεωρία (Β' μέρος)	60
Θεόφ. Α. Βέικος	: Μύθος καὶ ἰδεολογία	67
■		
Μιχ. Παπαγιαννάκης	: «Ἡ εἰσβολὴ τοῦ ξένου κεφαλαίου στὴν Ἑλλά- δα. Διερεύνηση τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου», τοῦ Δ. Μπενᾶ	71
Ἄννα Φραγκουδάκη	: «Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προ- λεταριάτου», τοῦ Ἀβραάμ Μπεναρόγια	77
Ἀργ. Φωτεινὸς	: «Ταξικὸι ἀγῶνες στὴν ΕΣΣΔ», τοῦ Σάορλ Μπε- τελέμ	79
■		
	— Βιβλιοκριτικὰ σχόλια («Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς» τοῦ Γκ.-Λ. Μάουρερ, «Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας» τοῦ Ν. Σ. Σκιαδᾶ, «Ἀπάνθισμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ἀντισυνταγματάρχου τῆς Γραμμῆς Κάρπου Παπαδόπουλου», «Ἑλληνικὴ Πεζογραφία 19- 76», «Ἡ ἑλληνικὴ περιπλοκὴ» τοῦ E.C.W. Myers, «Σοφιστὴς» τοῦ Πλάτωνα, «Δελτίο Πράξεων καὶ Ἀποφάσεων» τῆς ΠΕΕΑ, «ΕΑΜ καὶ Λαϊκὴ Αὐτοδιοίκηση» τοῦ Γεωρ- γούλα Μπέικου)	
	— Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ	84

διαγυμνουοφδαλμου

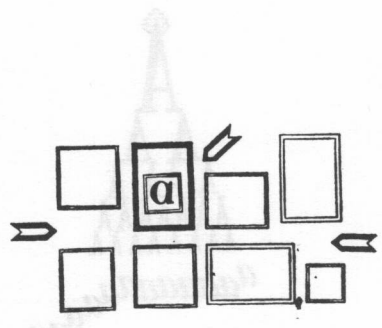

‘Η πρόσφατη κρίση της δικαιοσύνης έντεινει τήν προσπάθεια έπιβολής μιās άπλουστευτικής προβληματικής, πού έπιμένει στους ύποθετικούς κινδύνους από τήν «κατάχρηση» τών δημοκρατικών δικαιωμάτων, ώστε να άποσιωπηθούν οί πραγματικοί κίνδυνοι από τή σταθερή κατολίσθηση του πολιτεύματος προς έναν τύπο συγκεντρωτικής και «άλάθητης» έξουσίας.

ΥΠΟΘΕΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ

‘Ο πολίτης πλάθεται στά λογής λογής έργαστήρια τής έξουσίας κατ’ εικόνα και όμοίωσή της: σήμερα στόν τόπο μας αυτόκαθορίζεται και αυτενεργεί διλημματικά. Πρέπει ν’ άποκρίνεται στά κοινοτικά προβλήματα μ’ ένα ναι ή μ’ ένα όχι, έπιλέγοντας κάθε φορά ανάμεσα στό άπόλυτο άγαθό και στό άπόλυτο κακό, χωρίς έπιφυλάξεις. ‘Η άπαίτηση τής δημοκρατίας ίκανοποιείται μέ τά ελάχιστα: τήν προσφορά δυνατότητων έπιλογής. ‘Η άξίωση ενός εύλογου άριθμού και μιās άνεκτής ποιότητας προτάσεων πού ούσιαστικοποιούν τό δικαίωμα τής έκλογής θεωρείται ύβριστική. ‘Η άπλοποιητική έκφραση του έπίσημου πολιτικού μας νεορεαλισμού βρίσκεται στό σύνθημα «τό καλύτερο είναι ό έχθρός του καλού», πού έπιστρατεύθηκε συχνά τά τελευταία δυο χρόνια ως τελικό έπιχείρημα τής έξουσίας.

Είναι φανερό ότι ή διαδικασία άλλαγής τό καλοκαίρι του 1974 έπέβαλε τόν διλημματικό τύπο στις ύποθέσεις τής δημόσιας ζωής μας: ή άρχική έπιλογή περιορίστηκε ανάμεσα στη δικτατορία και στη δημοκρατία, ώστε ή άπαίτηση προσδιορισμού του περιεχομένου τής δημοκρατίας να θεωρηθεί επικίνδυνα άκαιρη και όποσδήποτε θέμα έξω από τήν ήμερήσια διάταξη. ‘Ο τρόπος αυτός έπιλογής θεσμοθετήθηκε σε βαθμό πού ή κυβερνητική πλειοψηφία -σχετικό προϊόν συγκεκριμένων συνθηκών- να έπιβάλει τό σχέδιο Συντάγματος πριν άκούσει, και μάλιστα φροντίζοντας να μήν αφήσει τόν καιρό να διατυπωθούν οί άπόψεις του μισού περίπου τμήματος του λαού, για ένα θέμα πού οί συνέπειές του ξεπερνούσαν όχι μόνο τήν όρισμένη θητεία της, αλλά κυριολεκτικά ύποθήκευαν τις έθνικές δυνατότητες και προοπτικές για μακρότατο χρόνο. Και στην περίπτωση αυτή ή πρόταση είχε διλημματικό χαρακτήρα: ή άμεση σύνταξη τής Πολιτείας και γρήγορο ξεπέραςμα τών προβλημάτων πού δημιουργήσε ή δικτατορία ή αναπόφευκτο τελμάτωμα και κίνδυνοι αντιδημοκρατικής ύποτροπής. ‘Η έπισημανση τών πραγματικών κινδύνων, πού κυοφορούν οί συγκεντρωτικές και δεσποτικές άντιλήψεις του νέου Συντάγματος σχετικά με τήν ισχύ και τήν αποτελεσματικότητα τής έκτελεστικής έξουσίας, θεωρήθηκε και πάλι άνεδαφική. Παραγνωρίστηκε όμως έτσι ότι άπέναντι στόν ύποθετικό και έλεγχόμενο κίνδυνο δημοκρατικών «καταχρήσεων», πού θα διευκολύνουν τά σχέδια τών κάθε είδους «χουντικών σταγονιδίων», οικοδομήθηκε ή ψηλαφητή άπειλή τής μόνης έκτροπής του πολιτεύματος προς έναν τύπο άυταρχικής έξουσίας. ‘Η παραγνώριση ήταν άποφασισμένη: ή δημιουργία μιās κεντρικής θέλησης του Κράτους, πού «έξ όρισμού» κατέχει τήν άλήθεια και θεραπεύει τό κοινό συμφέρον, φαίνεται ν’ άποτελεί τό ιδανικό τής νέας δημοκρατικής Πολιτείας μας, πού καλείται, κατά τή συνταγματική έπιταγή, να πραγματοποιήσει τήν κοινωνική πρόοδο «έν έλευθερία και δικαιοσύνη», άπαγορεύοντας όμως τήν «καταχρηστική» άσκηση τών «θεμελιωδών και άπαραγράπτων δικαιωμάτων του άνθρώπου» και διατηρώντας τήν αύξημένη (και) νομική προστασία τών «κεφαλαίων έξωτερικού».

διαγυμνουφθαλμοί

Πρόσφατο δείγμα των άσφικτικών έρωτημάτων έδωσε τό περιεχόμενο του νέου προϋπολογισμού: τό τίμημα της έθνικής ανεξαρτησίας είναι ή μείωση των παραγωγικών επενδύσεων. 'Η συντήρηση συνθηκών καθυστέρησης. 'Η πρόταση δέν επιτρέπει τή διατύπωση αυτόνότων επιφυλάξεων: ότι τό τίμημα της ανεξαρτησίας είναι ανάλογο μέ τά όρια και τό ούσιαστικό περιεχόμενό της. Καί ότι ή έκούσια ανάληψη αυτού του είδικού «χρέους ελευθερίας» προϋποθέτει τήν ούσιαστική εφαρμογή της άρχης γιά τήν ανάλογη πρός τίς πραγματικές οικονομικές τους δυνατότητες εισφορά των πολιτών στά δημόσια βάρη. Πόση και ποιά είναι, λοιπόν, ή έθνική αυτόνομία μας, ώστε νά δικαιολογεί τό καταθλιπτικό κοινωνικό κόστος της; Καί ποιά είναι ή αναλογία συμμετοχής κάθε τάξης στην κοινή θυσία; Τά έρωτήματα μοιάζουν άσεβή: άμφισβητούν τή διλημματική λειτουργία της πολιτικής μας προβληματικής, όπως έπίσημα καθιερώθηκε στή μεταπολιτευτική πραγματικότητα. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ό πρωτοβάθμιος συλλογισμός (ή έθνική ανεξαρτησία άπαιτεί θυσίες) λειτουργεί, κατά τήν αντίληψη της έξουσίας, «άποστομωτικά» άπέναντι σε όσους διεκδικούν όμοτιμα και συνδυασμένα τήν πραγματική έθνική ανεξαρτησία και τήν ούσιαστική κοινωνική ισότητα. Οί όποιοσδήποτε επιφυλάξεις κρίνονται, μέ τό κύρος της «ύπεύθυνης» άρχης, ως έκδηλώσεις συνεπείας και άνευθυνότητας, αν δέν χαρακτηρίζονται (ή όταν «άποχαρακτηρίζονται») «έθνικά ύποπτες».

Τό πρόβλημα έγινε όξύτερο στην περίπτωση της έξελισσόμενης άκόμη κρίσης στην περιοχή της δικαιοσύνης: ό ιεραρχικά ύφιστάμενος τού 'Υπουργού Δικαιοσύνης Εισαγγελέας τού 'Αρείου Πάγου έπιχείρησε νά έλέγξει πειθαρχικά τή δικαστική γνώμη. 'Ο λόγος της πειθαρχικής δίωξης πυροδότησε τήν εύλογη όργη και τού πιά νηφάλιου πολίτη: στηριζόταν στή θεωρία τού κ. Μπλέτσα ότι ή δικαιοσύνη περιορίζεται από μονοσήμαντες «έπιστημονικές άρχές» σε τέτοιο βαθμό ώστε και μόνη ή άμφισβήτησή τους νά θεμελιώνει παράπτωμα και νά καταδείχνει έλαφρότητα και άκρίσια (κουφότητα, κατά τήν καθάρλογη διατύπωση της κατηγορίας). 'Η ιερατική αυτή αντίληψη προκάλεσε εύλογη αντίδραση. 'Η κυβερνητική θέση ήταν χαρακτηριστική: «αν θέλουμε νά έχουμε ύγιά και ανεξάρτητη δικαιοσύνη όφείλομεν νά άποφεύγομεν άνάμειξιν εις τό έργον της, έστω και ύπό μορφήν κριτικής». 'Η διαμαρτυρία γιά τήν άπροκάλυπτη και προκλητική προσπάθεια εναντίον της δικαστικής ανεξαρτησίας, θεωρήθηκε άνεπίτρεπτη -και φυσικά επικίνδυνη- «άνάμειξις» των «άναρμόδιων πολιτών» στά έργα της δικαιοσύνης. 'Η άπλουστευτική συλλογιστική τού κυβερνητικού πατερναλισμού σκόπευσε στή μετατόπιση τού προβλήματος, στή ματαίωση των συνεπειών πού είχε ή άγωνιστική συμπάρασταση στους διωκόμενους δικαστές και ή έμπρακτη κοινωνική άναγνώριση της θετικής σημασίας πού έχει ή συνειδητοποίηση από τά δικαστήρια της ιστορικής δυναμικής και της κοινωνικής ευθύνης. 'Η άποδοκιμασία τού κ. Μπλέτσα από τήν κυβέρνηση είχε βέβαια πολιτική σημασία. 'Ομως ή επανάληψη τού φαινομένου νά θεωρούνται «άνεπίτρεπτες» ή «επικίνδυνες» ή «άκριτες» οί στοιχειωδέστερες έκδηλώσεις άνησυχίας των πολιτών, μπροστά σε πραγματικούς κινδύνους, μέ μοναδικό πάντοτε κριτήριο τήν άποφυγή όξύτητας πού «ύποθάλπει» ύποθετικούς κινδύνους, είναι βέβαιο ότι παγιδεύει τή δημόσια ζωή μας σε πλαστά διλήμματα και άδρανοποιεί τόν βασικό παράγοντα ζωής και προκοπής της δημοκρατίας: τήν ένεργό παρουσία των πολιτών στο προσκήνιο της έθνικής ζωής.

'Η πλαστοποίηση των ιστορικών δεδομένων μέ τήν άναγωγή κάθε κρίσιμου προβλήματος σε άνάγκη διλημματικής έπιλογής είναι δυσοίωνα σύμπτωμα. Κυρίως γιατί ή άποπροσανατολιστική αυτή μέθοδος επιβάλλει και τήν παραγραφή όλων

Η πρόταση δέν επιτρέπει τή διατύπωση αυτόνότων επιφυλάξεων: ότι τό τίμημα της ανεξαρτησίας είναι ανάλογο μέ τά όρια και τό ούσιαστικό περιεχόμενό της. Καί ότι ή έκούσια ανάληψη αυτού του είδικού «χρέους ελευθερίας» προϋποθέτει τήν ούσιαστική εφαρμογή της άρχης γιά τήν ανάλογη πρός τίς πραγματικές οικονομικές τους δυνατότητες εισφορά των πολιτών στά δημόσια βάρη. Πόση και ποιά είναι, λοιπόν, ή έθνική αυτόνομία μας, ώστε νά δικαιολογεί τό καταθλιπτικό κοινωνικό κόστος της; Καί ποιά είναι ή αναλογία συμμετοχής κάθε τάξης στην κοινή θυσία; Τά έρωτήματα μοιάζουν άσεβή: άμφισβητούν τή διλημματική λειτουργία της πολιτικής μας προβληματικής, όπως έπίσημα καθιερώθηκε στή μεταπολιτευτική πραγματικότητα. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ό πρωτοβάθμιος συλλογισμός (ή έθνική ανεξαρτησία άπαιτεί θυσίες) λειτουργεί, κατά τήν αντίληψη της έξουσίας, «άποστομωτικά» άπέναντι σε όσους διεκδικούν όμοτιμα και συνδυασμένα τήν πραγματική έθνική ανεξαρτησία και τήν ούσιαστική κοινωνική ισότητα. Οί όποιοσδήποτε επιφυλάξεις κρίνονται, μέ τό κύρος της «ύπεύθυνης» άρχης, ως έκδηλώσεις συνεπείας και άνευθυνότητας, αν δέν χαρακτηρίζονται (ή όταν «άποχαρακτηρίζονται») «έθνικά ύποπτες».

διαγυμνουφδαλμου

των αντίρρησης, πού λογικά αναμένονται σέ κάθε αναγκασμένη έκλογή. 'Η συστηματοποίηση καί γενίκευση του φαινομένου τείνει μακροχρόνια νά «άπλοποιήσει» τίς πολιτικές προτάσεις, ώστε ή κριτική καί ό διάλογος, ή 'ίδια ή έναλλαγή στην εξουσία, νά συντελούνται μέ προηγούμενες «όμολογίες πίστεως» σέ αξίες πού τό ιστορικό τους μέγεθος θά προσδιορίζεται μέ μοναδικό κριτήριο τή λειτουργία τους ώς ανασταλτικών παραγόντων ύπαρκτων ή πιθανότατα μεθοδευμένων κινδύνων.

'Η άποδυνάμωση του πολιτικού διαλόγου καί ή ύπολειτουργία του πολιτικού ανταγωνισμού μέ τήν υιοθέτηση τής άσφυκτικής τακτικής του «ύπέρ» ή «κατά» επιδιώκεται ώς άνάσχεση του διεκδικητικού κινήματος γιά τόν ούσιαστικό προσδιορισμό τής δημοκρατίας καί τήν εξασφάλιση τής ιστορικής εξέλιξής της. 'Από τήν άποψη αύτή ή πρόκληση δέν είναι μόνο άνιστόρητη —άποσαφηνίζει τά ήθικά όριά της. Τελικά τό ζητούμενο είναι ό βαθμός τής πολιτικής εύαισθησίας μας. Δοκιμασία τής ικανότητάς μας νά χαρτογραφήσουμε σωστά τή νέα ιστορική περιοχή μας.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΝΑΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑΣ ΤΟΠΟΘΕΤΕΙΤΑΙ

**Πρόκειται γιά τό βιβλίο
τής πρωτοδίκου
Ρούλας Κακλαμανάκη,
«Γιά τήν άνεξαρτησία
τής Δικαιοσύνης»,
Διογένης, 'Αθήνα 1975.**

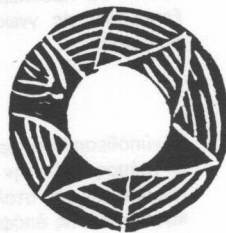
Κύριε διευθυντά,
Σκύβω καί φιλώ τό χέρι τής πρώτης κυρίας τής ελληνικής Δικαιοσύνης —αύτός ό τίτλος τής άρμόζει—, τής πρωτοδίκου κ. Ρούλας Κακλαμανάκη, συγγραφέως βιβλίου, γιά τήν άνεξαρτησία της. Στέκομαι δίπλα στην σθεναρή άγνωστη συνάδελφό μου —καί πρέπει νά σταθούν κι άλλοι. Γιατί ξέρω ότι, μέ τή μοναχική διαμαρτυρία της, έκθέτει τόν έαυτό της σέ κίνδυνο πειθαρχικής δίωξεως: 'Εκρινε πράξη προϊσταμένης άρχξης. 'Αλλά ή ώρα καλεί σέ ύψηλότερα αισθήματα καί σκέψεις.

Και θά γίνουν πολλές. "Ηθελα τούτο μόνο νά πώ, φτάνοντας σέ μιάν άκρη. Κι άν άκόμη έχει δίκιο ό κ. Μπλέτσας καί ένεργεί μέ καθαρή καρδιά, όμως τό βλέπει, κανείς δέν τόν πιστεύει. Κι εκείνος πού δέν τόν πιστεύει κανείς, μένει —πρέπει νά μείνει— μόνος, μέ τό Θεό του καί τό δίκαιό του.
Τά υπόλοιπα, είναι σιωπή.

6.2.76

ΔΗΜ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ
Εισαγγελέας Ροδόπης

'Αναδημοσιεύεται από τήν έφημερίδα **ΤΟ ΒΗΜΑ** τής 10ης Δεκ. 1976.

διαγυμνουοφθαλμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ «ΥΠΟΘΕΣΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ»

Πολλές «υπόθεσεις» απασχολούν κάθε τόσο τὰ πρωτοσέλιδα τών εφημερίδων. Πρόσφατα άποκτήσαμε και τήν «υπόθεση Θεοδωράκη» πού τόν έφερε αντιμετώπιω με τó ΚΚΕ. Ό σάλος πού προκάλεσε ή υπόθεση αυτή στηρίχτηκε, κοντά στα άλλα, και στον παραλληλισμό ΚΚΕ-Δικτατορίας: πολλοί ύποστήριξαν ότι ή επίθεση πού δέχτηκε ό Θεοδωράκης από τó ΚΚΕ ήταν ίδιου χαρακτήρα μ' εκείνην πού είχε ύποστεί κατά τή στρατιωτική δικτατορία πού τού φίμωνε τήν καλλιτεχνική δημιουργία. Ίδιαίτερα στο στρατόπεδο τής δεξιάς δέν έχασαν τήν εύκαιρία νά χύσουν κροκοδείλια δάκρυα για τόν κατατρεγμό τού καλλιτέχνη, και ξαναθυμήθηκαν τήν υπόθεση Σολζενίτσιν, Ντάνιελ και Σινιάφσκι, τήν πρόσφατη τού γερμανού ποιητή Μπίρμαν, και όλα τούτα συνοδευμένα με τó γνωστό τροπάρι τού ολοκληρωτισμού. Άλλά και μερικές φωνές από τó χώρο τής άριστερας ύπαινίχτηκαν τά ίδια.

Στά όρια αυτού τού σημειώματος δέν θά 'θελα παρά νά τονίσω δύο πράγματα:

1. Η αντίθεση Θεοδωράκη-ΚΚΕ δέν είναι αντίθεση καλλιτέχνη-κόμματος. Πολλές φορές, βέβαια, τó στοιχείο καλλιτέχνης υπερτονίζεται με δλη εκείνη τήν έμφαση στο δημιουργό, στο μουσικοσυνθέτη ή στο βάρδο τής ελληνικής άριστερας, ιδιότητες πού θεωρούνται άπαραβίαστες και πέραν πάσης κριτικής. Ωστόσο νομίζω ότι ή αντίθεση είναι πρώτιστα πολιτική. Είναι ή αντίθεση τής ήγεσίας τού ΚΚΕ με τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές τού Μίκη, αντίθεση μαζί και άνησυχία για τή δεδομένη δυνατότητά του νά ακούγεται από μεγάλες μάζες νέων ανθρώπων, είναι ή αντίθεση τού Θεοδωράκη με τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές τού ΚΚΕ, πού δέν ταιριάζουν με τις δικές του.

Πιστεύω ότι ή διαμάχη θά έπρεπε νά σταθεί άνω στα στοιχεία πού συνιστούν τις διαφορετικές επιλογές. Άλλά, και από τή μεριά άριστερων ανθρώπων και δυνάμεων, ή κριτική αυτά τά στοιχεία θά έπρεπε νά πάρει ύπόψη τής και όχι τούς εύκολους χαρακτηρισμούς. Διαφορετικά και ό όρος «σκοταδισμός» πού συχνά υίοθετείται για νά περιγράψει τή στάση τού ΚΚΕ ήχει σαν μιά φιλελευθεριστική άποψη πού χάνει τήν όποια περιγραφική και δηλωτική τής αξία. Άν παραμερίσουμε τά ιδεολογικά και τά πολιτικά στοιχεία τής αντίθεσης θά είναι άδύνατο νά έντοπίσουμε τó πρόβλημα εκεί όπου πραγματικά είναι: Και κατά τή γνώμη μου, από τή μεριά τού ΚΚΕ, δέν είναι τίποτε άλλο παρά μιά σαφεστάτη πολιτική βούληση πού άποσκοπεί στην «τυποποίηση» και τόν έλεγχο τών κομματικών του μελών και όσων επηρεάζονται από τις άπόψεις του.

2. Τó θέμα Θεοδωράκη από μιά άποψη ύπενθυμίζει τó πάντα επίκαιρο πρόβλημα τής άποτελεσματικής αντιμετώπισης τών στρεβλωτών τού μαρξισμού στον τόπο μας. Γιατί έδω δέν θίγεται κάποιος άγωνιστής άτομικά ούτε σαμποτάρεται κάποια έκδήλωση μεμονωμένα (π.χ. ό κοινός γιορτασμός τής Άντίστασης), αλλά ό ίδιος ό μαρξισμός. Έτσι τó θέμα άποκτά πολύ γενικότερη σημασία, και ή κριτική είναι καιρός νά προσλάβει τις διαστάσεις και τó δυναμισμό πού άπαιτούν οι σημερινές ανάγκες τού κινήματος. Άκόμη και σήμερα βρισκόμαστε σε μιά κατάσταση όπου τó ζήτημα παραγωγής μαρξιστικής θεωρίας και έπιστήμης εξακολουθεί νά ανήκει στη δικαιοδοσία τών κληρονόμων τής σταλινικής παρέκκλισης. Ό αντίλογος δέ στις περισσότερες περιπτώσεις δέν είναι παρά άπολογητική στάση ή διασκέδαση τής ένοχής για τή διάσπαση τού κομμουνιστικού κινήματος. Στην περίπτωση Θεοδωράκη είδαμε άκριβώς νά πρυτανεύει αυτού τού είδους ή κριτική αντιμετώπιση τών έπικριτών του. Άντίθετα, πιστεύουμε ότι ή κριτική αντιμετώπιση τών διαστρεβλώσεων τού μαρξισμού πρέπει νά προσλάβει τó περιεχόμενο ένός πρωταρχικού ιστορικού καθήκοντος και νά ξεπεράσει τις γνωστές κι άνώφελες διακηρύξεις για τήν «ένότητα τών άνανεωτικών δυνάμεων».

•

Ή «υπόθεση Θεοδωράκη» άν έχει κάποια γενικότερη σημασία—και έχει—συνίσταται στο ότι ό τρόπος πού τήν αντιμετώπισαν οι έπικριτές του ξαναζωντάνεψε τις ένδοξότερες παραδόσεις τού σταλινισμού πού πολλοί τις θεωρούσαν ξεπερασμένες. Όχι βέβαια έπειδή κατέκριναν τις άπόψεις και τήν πολιτική τού Θεοδωράκη. Κάτι τέτοιο έντάσσεται άπόλυτα

διαγυμνουοφδαλμου

στά δικαιώματα του οίουδήποτε, και ιδιαίτερα ενός πολιτικού κόμματος. 'Αλλά γιατί τὸ συγκεκριμένο κόμμα, αυτοαναγορευόμενο φορέας τῆς «σωστῆς ἰδεολογίας», γίνεται ὁ κατηγορος καὶ ὁ τιμητῆς, ἐπιστρατεύοντας ἐξωκαλλιτεχνικά ἐπιχειρήματα γιὰ τὰ θέματα τῆς τέχνης καί, ἀντίστροφα, ἐξωπολιτικά κριτήρια γιὰ τὰ θέματα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἰδεολογίας.

'Απὸ τῆ δικῆ μας σκοπιά ἡ «ὑπόθεση Θεοδωράκη» ὑπογραμμίζει ἓνα πρόβλημα καὶ μιὰ ἀνάγκη. Δείχνει ὅτι οἱ δυνάμεις πού στοῦ δνομα μαρξισμοῦ δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τὸν δυσφημοῦν εἶναι πολλές καὶ ἰσχυρές. Καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη πὼς ὅσοι αἰσθάνονται τὸ μαρξισμό ὡς κινήτρια δύναμη τοῦ κινήματος ὀφείλουν νὰ καταπιαστοῦν στὰ σοβαρὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῆς διαστρέβλωσῆς του.

ΝΙΚΟΣ ΔΟΪΚΟΣ

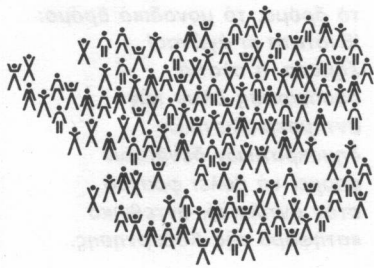
ΠΟΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΡΙΕΣ

Πέρασαν κιάλας τρία ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὸν Νοέμβρη τοῦ '73. Καὶ ὅπως πέρασι καὶ πρόπερσι, ἔτσι καὶ φέτος, οἱ προκηρύξεις μοιράστηκαν, τὰ μεγάλφωνα στήθηκαν, τὰ λυπητερὰ τραγούδια καὶ θριαμβικά θούρια ἀντήχησαν γιὰ ἓνα τριήμερο, οἱ ἀφίσεις στριμώχτηκαν ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη διεκδικώντας ζωτικὸ χῶρο. Εἰκόνες γνωστὲς ἀπὸ παλαιότερα, γραφικὲς, καὶ ἴσως ἀναγκαῖες. 'Ἡ διαδρομὴ καὶ τὸ τέρμα τῆς διαδήλωσης ὀρίστηκαν ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὲς δυὸ τρεῖς φορές· ἡ κυβερνήση ἄλλη μιὰ φορὰ ἔκανε ἐπίδειξη δυνάμεως μὲ τίς ἀπαγορεύσεις τῆς, προφασσιζόμενη «τὴν διασάλευσιν τῆς δημοσίας τάξεως», ἢ ἐπικαλούμενη τοὺς «προβοκάτορες»· οἱ διαβουλευσῆς ἔδωσαν καὶ πήραν γιὰ νὰ βρεθεῖ ἓνα modus vivendi πού νὰ σώζει τὰ προσήματα πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις.

Ταυτόχρονα—κι αὐτὸ εἶναι ἀναμφισβήτητο—οἱ ὀργανώσεις τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων προσπάθησαν κι αὐτὲς νὰ δεῖξουν τὴ δύναμή τους καὶ νὰ ὑποχρεώσουν τὴν κυβερνήση νὰ δεχτεῖ τίς «ἀνυποχώρητες» θέσεις τους. 'Ἐτσι, κάθε ἀντίπαλος κατήγαγε τὴ δικὴ του νίκη: οὔτε ἡ πορεία κατέληξε στὴν ἀμερικανικὴ πρεσβεία οὔτε περιορίστηκε ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο στὰ Προπύλαια.

Οὔτε εὐκόλο οὔτε ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀποτίμηση τῶν δύο αὐτῶν νικῶν, καὶ θὰ ἀφήσουμε σὲ ἄλλους τὴν ἐνασχόληση μὲ τὸν γενικὸ ἰσολογισμό τῆς πρόσφατης πορείας τῆς 17ης τοῦ Νοέμβρη. 'Απὸ τὴν ἄλλη, πρόθεσή μας δὲν εἶναι, στοῦ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος, νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ νόημα τῆς ἐξέγερσης τοῦ Νοέμβρη. 'Οχι ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο. Τίποτε δὲν εἶναι αὐτονόητο. Καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ Πολυτεχνεῖο, ὀλοφάνερη εἶναι ἡ ἔλλειψη ὀλοκληρωμένων πολιτικῶν ἀναλύσεων πού θὰ ἀξιολογοῦσαν τὴ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν πορεία τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Γιατὶ βέβαια, τὰ συνθήματα τοῦ εἶδους «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνεῖο», ἢ «τὸ Πολυτεχνεῖο ζεῖ», πού ἀποτελοῦν τὸν καμβὰ τῶν σχετικῶν τοποθετήσεων, κάθε ἄλλο παρὰ ἐπέχουν καὶ θέση «συγκεκριμένης ἀνάλυσης τῆς συγκεκριμένης κατάστασης». Τὰ συνθήματα αὐτά, ὅσο σωστὰ ἢ λάθος, περιέχουν πολλὴ δόση αὐτονόητου, κι αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ κίνδυνος. Τὸ αὐτονόητο δὲν εἶναι ποτὲ ἰδεολογικά οὐδέτερο.

'Ας ξαναγυρίσουμε λοιπὸν στὴ διαδήλωση - ἐπέτειο γιὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ Νοέμβρη, προσπαθώντας νὰ ἐλέγξουμε μερικὰ «αὐτονόητα» πού σχετίζονται μ' αὐτὴν. Καὶ καταρχὴν, τὴ γενικὴ θριαμβολογία. Οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες λαοῦ στοῦ δρόμο χαρίζουν, θὰ 'λεγε κανεῖς, γενικὴ ἀγαλλίαση γιὰ τὴν ἐγγυημένη πολιτικὴ ποιότητα τῆς ἐκδήλωσης. 'Ο ὄγκος τῆς διαδήλωσης θὰ ὑπαγορεύσει καθησυχαστικὲς διαβεβαιώσεις γιὰ τὸ ἀδάμαστο φρόνημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εὐφορία γιὰ τὸ πάνδημο τῆς προσέλευσης, τὴ μαχητικότητα, τὸ σθένος, τὴν

διαγυμνουοφδαλμου

ένότητα και την ώριμότητά της... Στις άκραιοις μάλιστα περιπτώσεις γινόμεστε μάρτυρες άψυχολόγητων και έξοφθαλμα άβάσιμων ύπερεκτιμήσεων του πολιτικού βάρους τής πορείας, ή όποια φτάνει να θεωρείται «πολιτικό γεγονός που θα έχει σοβαρές επιπτώσεις στις πολιτικές εξελίξεις».

Ή θριαμβολογία των δημοκρατικών δυνάμεων, εκτός από την παραμυθία που γενικά προσφέρει, λειτουργεί ίσοπεδώνοντας στην ουσία όλα τα συναφή πολιτικά προβλήματα. Θα λέγαμε μάλιστα ότι τείνει να πάρει τη θέση «άντικειμενικής» παρατήρησης που πιστά καταγράφει φαινόμενα περίπου φυσικά, πέρα και έξω από μās τους ίδιους: *ό κόσμος ήρθε και ήταν μαχητικός - μπράβο· ό κόσμος έμεινε σπίτι του - κρίμα*. Το φρόνημα του κόσμου είναι βέβαια ζήτημα τεράστιας σημασίας. Όχι όμως για τη χαρά ή τη λύπη μας, αλλά για τη δράση μας, τη στάση μας. Το ζήτημα αυτό αναγκαία φέρνει στην επιφάνεια το έρώτημα πώς ό κόσμος λειτουργεί σε συνάρτηση με τις οργανώσεις, και, το κυριότερο, πώς οι οργανώσεις λειτουργήσαν σε συνάρτηση με τον κόσμο που κάλεσαν να διαδηλώσει. Τα θέματα αυτά συνήθως συνθλίβονται κάτω από την ταφόπλακα τής εύφορίας και τής θριαμβολογίας. Και δεν μιλάμε για τό τί σκέφτεται ό καθένας άτομικά, αλλά για τις επίσημες, τις δημόσιες, εκτιμήσεις των πολιτικών φορέων. Έλπίζουμε πάντως αυτή ή εύφορία που προκάλεσε ό όγκος να μην είναι παρά ή τεχνητή διέξοδος στην άμηχανία που ή πρόσφατη πορεία, περισσότερο από όποια άλλη, δημιούργησε για πολλοστή φορά.

Όπως και να 'χει το πράγμα, τοποθετήσεις έγιναν από πολλές πλευρές, και πτυχές του όλου προβλήματος αντιμετώπιστηκαν κριτικά και «κριτικά». Έτσι λχ. ή κυβέρνηση κατηγορήθηκε ότι προσπάθησε να εξουδετερώσει την εκδήλωση και να ματαιώσει την κατάληξή της στην Πρεσβεία είτε γιατί ενέδωσε σε κάποιες πιέσεις είτε γιατί δεν ήθελε, τώρα, μετά την έκλογή του δημοκρατικού Κάρτερ, να θίξει την Άμερική. Οι νεολαϊές αντάλλαξαν, σχεδόν τυπικές, φιλοφρονήσεις για τό πολιτικό πλαίσιο τής διαδήλωσης, για τις ύπαναχωρήσεις, για τις διαβουλεύσεις μέσα και έξω από την ΕΦΕΕ, και οι συζητήσεις άναψαν για τό αν και κατά πόσο ή Πλατεία Συντάγματος αποτελεί «νίκη ή ήττα» του κινήματος, για τό αν και κατά πόσο μια πορεία ως την όδο Παπαδιαμαντοπούλου ή τό άγαλμα του Βενιζέλου θα ήταν πιο νίκη ή ήττα. Άκόμη και στο σημείο αυτό να σταθούμε, τριτεύουσας κατά τη γνώμη μας σημασίας, θα παρατηρήσουμε ότι ή διαδικασία που άκολούθησαν οι οργανωτές δεν ήταν ή ένδεδειγμένη: καθόρισαν τη διαδρομή κατά βούληση χωρίς να πάρουν ύπόψη την ένδεχόμενη έναντίωση τής κυβέρνησης, και καλοϋσαν επί μέρες τό λαό να βαδίζει ως την Πρεσβεία, ενώ ήταν φανερό εύθως έξαρχής ότι, εφόσον ή κυβέρνηση δεν θα τό επέτρεπε, ή ύπαναχώρηση ήταν σίγουρη. Μετά απ' όλα αυτά, και άφοϋ έμφανίστηκαν οι δυσχέρειες, τότε πια ανασύρεται από τα άζήτητα ό από μηχανής θεός του «συσχετισμού των δυνάμεων», και άρχίζει ή όπισθοχώρηση βήμα τό βήμα, ενώ παράλληλα όλα αυτά παρουσιάζονταν δειλά σαν αυτόνομες επιλογές των οργανωτών, και ή ύποχώρηση μπροστά στην κυβερνητική ισχύ άνευ σημασίας. Όταν αυτός ό διαβόητος συσχετισμός δυνάμεων, με βάση τον όποιο θεωρητικοποιήθηκε ή τακτική των οργανωτών, δεν λαμβάνεται ύπόψη από την άρχή, όταν ή άρχική πρόσκληση, μπροστά στην άμειλικτη λογική αυτού του συσχετισμού, «τροποποιήθηκε» εύσχημως, τότε πρέπει να θυμηθούμε ένα πολύ κακόηχο πολιτικό όνομα που χαρακτηρίζει μια τέτοια στάση. Ό προβληματισμός όμως για τα ζητήματα αυτά έκανε τόπο σε έξαντλητικές περιγραφές των γεγονότων. Γι' αυτό και σήμερα ή όποια αντίρρηση, αν δεν μοιάζει ιεροουλία, ήχει τουλάχιστον σαν άδιάκριτη παραφωνία. Τα δικά μας αυτιά δεν είναι λιγότερο εύαίσθητα: όμως είμαστε ύποχρεωμένοι να «παραφωνήσουμε».

Θα θίξουμε μια πλευρά, από τις πολλές, την όποια ή μορφή τής διαδήλωσης έκανε πάλι επίκαιρη. Το πώς δηλαδή σε μια διαδήλωση παίρνουν ύπόσταση και «ύλοποιούνται» οι γενικότερες σχέσεις των κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων με τον κόσμο που μετέχει σ' αυτήν: τό πώς οι σχέσεις που έγκαθιστούν οι οργανώσεις και τα κόμματα με τον κόσμο που συρρέει βρίσκονται σε άντιστοιχία με τις άνάγκες, τις προθέσεις και τα όριά του: τό πώς,

**Ήταν νίκη λοιπόν
ή ήττα αυτή ή εκδήλωση;
Ήταν σταθμός θα λέγαμε.
Τα μαζικό λαϊκό κίνημα
και οι οργανωμένοι φορείς του,
πέρα από μερικές ταλαντεύσεις
και αδυναμίες, σκέφτηκαν,
έκριναν, έκαναν επιλογές,
έλιχτηκαν, συντονίστηκαν,
διαπραγματεύτηκαν, άποφάσισαν,
ύποχώρησαν με τάξη,
επιτέθηκαν, άπόφυγαν
τη σύγκρουση, διαπίστωσαν
τη δύναμή τους,
τη χρησιμοποίησαν
σωστά και συνετά.**

ΘΟΥΡΙΟΣ, 25.11.76.

**Τό Πολυτεχνείο δείχνει
τό δρόμο, τό μοναδικό δρόμο:
Ένότητα κι άγώνας!
Σήμερα, ή πλατιά
συσπείρωση όλων των
άντιιμπεριαλιστικών
δημοκρατικών δυνάμεων
μπορεί να βάλει φραγμό
στον άντिलाικό, άντεθνικό
κατήφορο τής Κυβέρνησης.**

ΟΔΗΓΗΤΗΣ, 19.11.76.

διαγυμνουοφδαλμου

τελικά, τὰ κόμματα, και ὀπωσδήποτε τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, βλέπουν τὸ ρόλο τους σὲ σχέση με τὶς μάζες στὸ πλαίσιο ἔστω μιᾶς διαδήλωσης.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ ἓνα πασιδηλο: ὅτι ὁ λαὸς ποὺ με τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή μετέχει στὶς μετὰ τὴ μεταπολίτευση πορείες, διαδηλώσεις κ.λπ., εἶναι πρωτοφανῆς, και σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς και σὲ ἀναλογία πληθυσμοῦ, τουλάχιστο στὴν Πρωτεύουσα. Ἐξίσου ἀναμφισβήτητο γεγονός εἶναι ὁ ἀντιαμερικανισμὸς τοῦ λαοῦ (και ὄχι ὑποχρεωτικά τὸ ἀντιιμπεριαλιστικό του φρόνημα) και ὁ ἀντιδικτατορισμὸς του. Ἐνα τρίτο ἀδιαμφισβήτητο γεγονός εἶναι ἡ δεδηλωμένη διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ νὰ ἐκφράσει τὶς ἀνάγκες του δημοσίᾳ — τὶς κοινωνικῆς, τὶς πολιτιστικῆς και τὶς οικονομικῆς —, ἀνάγκες πολλῆς και ἐπιτακτικῆς.

Παράλληλα ὅμως εἶναι ἐπίσης γνωστὸ (ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι) ὅτι ὅλα αὐτὰ, καιτοι ὑπαρκτά, δὲν ἀποτελοῦν *ικανές* συνθήκες γιὰ τίποτε ἀπολύτως (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἠρωικῆς θυσίας και ἤττες). Ἄπλως ὀροθετοῦν τὸ πολιτικό και τὸ ἰδεολογικό κλίμα τῆς στιγμῆς, και πιθανὸν ἀποτελοῦν τὸ προεκαίωμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δρᾶσης τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων σὲ εὐνοϊκότερες συνθήκες. Γιατὶ ἡ μαχητικὴ διάθεση τοῦ λαοῦ, ὅπως και ἡ ἰδεολογικὴ του ὀριμότητα, οὔτε δεδομένες οὔτε ἀπαλλαγμένες ἀπὸ ἀντιφάσεις εἶναι. Ἄν βασιστοῦμε στὰ ποσοτικά στοιχεῖα — τὴ μαζικότητα τῶν διαδηλώσεων λχ. — πιθανὸ νὰ δοῦμε τὴν εὐφορία μας νὰ ἐξατμίζεται, και νὰ κάνει τόπο στὴν ἀπορία μας γιὰ κάποιον ἄλλο «λαὸ» ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ βλέπουμε σήμερα. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα — ἐκτὸς κι ἂν θέλουμε νὰ πῆσουμε ἄδοξα θύματα τῆς γνωστῆς κατασκευῆς περὶ τοῦ ἔσσει ἐπαναστατικοῦ λαοῦ ποὺ περιμένει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νὰ χτυπήσει — νὰ ἐφησυχάζει με τὶς λαοθάλασσες. Ὅχι βέβαια διότι κάποιον δήλωσαν ὅτι ἐφησυχάζουν, ἀλλὰ γιατί θριαμβολογοῦν ἀνέξοδα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ χώρος τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων εἶναι διασπασμένος, και ἰδιαίτερα ἐκεῖνος τῆς ἀριστερᾶς: γιὰ τὴν ὥρα ἡ μόνη ὑπαρκτὴ σύνθεση ποὺ ἐπιτυγχάνεται σ' αὐτὸν τὸν χώρο εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν και ὄχι ἡ ἐνότητά τους. Παράλληλα, τὸ ἀνοργάνωτο λαϊκὸ στοιχεῖο, ποὺ μόνον σὲ μικρὸ μέρος δέχεται τὴν καθοδήγηση τῶν κομματικῶν δυνάμεων, με τὶς ἀπεργίες του, με τὴ σκληρὴ πάλη ποὺ διεξάγει στὰ ἐργοστάσια, στὶς ἐπιχειρήσεις, στὴν ὑπαίθρο, δείχνει ἔμμεσα πλὴν σαφῶς ὅτι ἡ δικὴ του κατάσταση δὲν παρακολουθεῖ ἀπόλυτα τὴν πολιτικὴ πολυδιάσπαση. Αὐτὴ ἡ πρώτη (και ὀπωσδήποτε σχηματικὴ) διάκριση τῶν δύο ἐπιπέδων — τοῦ «πολιτικοῦ» ἀπὸ τὴ μιὰ, ὅπου ὁ κατακερματισμὸς εἶναι ὀλοφάνερος, και τοῦ «κοινωνικοῦ», ὅπου οἱ ἀδήριτες ἀνάγκες τῶν πραγμάτων και ὄχι οἱ ἰδεολογικοπολιτικῆς ἐπιλογῆς «ἀποφασίζουν» γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀνθρώπων, και τοὺς ὀδηγοῦν σὲ σοβαρῆς μορφῆς κοινῆς δρᾶσης — ἐνῶ εἶναι σαφῆς δὲν εἶναι και ἀπόλυτη. Θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι στὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὁ πολιτικὸς κατακερματισμὸς ἀναστέλλεται σχετικῶς. Ἐτσι, οἱ δύο πραγματικότητες, ἡ κοινωνικὴ και ἡ πολιτικὴ, συναντῶνται, και μάλιστα με ὅλη τους τὴ δυναμικὴ, με ὅλα τὰ προβλήματά τους, κοντολογίς «πάνοπλες». Τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται και στὶς διαδηλώσεις, και μάλιστα χειροπιαστά, ὀλικά.

Σὲ σχέση με τὴν πορεία τῆς 17ης τοῦ Νοέμβρη: μιὰ γκροτέσκα ἔστω περιγραφή της δείχνει ὅτι ξεκινᾷ εὐθύς ἐξαρχῆς σὰν σὲ μορφή *παράθεσης* διακριτῶν μπλόκ, σὰν παρέλαση γεωμετρικῶν σχηματισμῶν, ὅπου ἡ ὀμορφία, ἡ ἐλκυστικὴ και τὸ καλοοργανωμένο ἐξωτερικὸ τῆς ἐμφάνισης εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα ἐντυπωσιασμοῦ. Αὐτὴ ἡ «λαϊκὴ ἀγορὰ» ἔχει τοὺς δικούς της νόμους: γιὰ νὰ διακριθεῖ ὀπτικοακουστικά ἡ πολιτικὴ πρᾶμᾶτεια ἀπὸ τὴ διπλανή, και γιὰ νὰ πειστεῖ ὁ καθένας (:) γιὰ τὴν ποιότητά της, ἐπιστρατεύονται χρώματα, πανῶ, σύμβολα και ρυθμικῆς ἰαχές, ὅλα δηλαδὴ τὰ ἀναγνωριστικά συνθήματα ποὺ ἀπὸ μόνον τους δὲν λένε τίποτε, γιατί δὲν συμπυκνώνουν συνήθως τίποτε, ἀλλὰ ποὺ ὀστόσο κυριαρχοῦν στὸν διακομματικὸ ἀνταγωνισμό, και ὀς ἐκ τούτου ἀποκοτοῦν πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὸ μυαλὸ ἐκεῖνων ποὺ τὰ ἐφεῦραν. Γιὰ παράδειγμα: «Ἐμπρὸς γιὰ μιὰ Νέα Ἑλλάδα», ἐνῶ περνᾷ ἡ ΚΝΕ: «Λαὸς ἐνωμένος ποτὲ νικημένος», καθὼς παρελαύνει ὁ Ρήγας: «ΕΟΚ-NATO: τὸ ἴδιο συνδικάτο» σὰν περνᾷ τὸ ΠΑΣΟΚ. Φυσικά, τελικὸς κριτῆς δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ὁ «κυρίαρχος λαός»: αὐτὸς θὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὸ ποῖος θὰ πάρει τὸ βραβεῖο καλύτερης και μαζικότερης ἐμφάνισης. Και καλεῖται νὰ ἀποφανθεῖ με τὸ νὰ διαλέξει τὰ πανῶ ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, με τὸ νὰ τοποθετηθεῖ στὴν πορεία, και νὰ ἐπιβραβεῦσει ἔτσι τὴν

διαγυμνουοφδαλμου

ορθότητα της γραμμής του αντίστοιχου σχηματισμού. Έτσι θα διαφανούν ανάλογα οι προοπτικές στρατολογικής επιτυχίας που διαγράφονται ή δεν διαγράφονται. Και στο τέλος, κάθιδροι άλλ' ικανοποιημένοι, οι μὲν θα πανηγυρίζουν πού ο λαός τους ανέδειξε σε πρωτοπορία, αφού με τις φωνές του έδειξε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι χρειάζεται κάποια «Νέα Έλλάδα» ή ότι θέλει να μὴν μπούμε στην ΕΟΚ. Κατάκοποι και σχετικά δυσαρεστημένοι οι δὲ θα καταλογίζουν εὐθύνες για τεχνικές ανεπάρκειες και οργανωτικές παραλείψεις, για εσφαλμένη επιλογή του τάδε δρόμου, ενώ ίσως ήταν καλύτερο ή συγκέντρωση να γίνει τρία στενά πιό μπροστά κ.ο.κ. Παρόλο πού η περιγραφή αυτή αγγίζει τὰ ὄρια τῆς προκλητικότητας, θὰ μπορούσαμε δυστυχῶς να συνεχίσουμε κι άλλο, χωρίς να διαψευστούμε.

Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναλύσουμε τὰ πολιτικά καὶ τὰ ἰδεολογικά αἷτια τοῦ φαινομένου. Ἀπλῶς ἐπισημαίνουμε, μὲ βάση τὰ σημερινὰ πολιτικά ἤθη, ὅτι, σὲ κάθε ἐκδήλωση τοῦ μαζικοῦ κινήματος, ἐκεῖνο πού πάντα προέχει καὶ προβάλλεται εἶναι τὸ κομματικὸ γόητρο, ὁ κομματικὸς «σοβινισμός». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ προθέσεις —καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκρούσεις πού σίγουρα ὑπάρχουν στὰ διακομματικά ἢ στὰ συνδικαλιστικά ὄργανα— τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀκραία «κομματικοποίηση» τῆς διαδήλωσης: ὁ κόσμος ἀνάγεται σὲ «ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος» πού ἀφενὸς θὰ ἐξασφαλίσει στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία, ἀφετέρου τὴ στρατολογικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ὀργάνωση δηλαδὴ ἀντὶ νὰ κάνει δικά της τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου κάνει τὰ προβλήματά της δικά του. Τὸ ἀποτέλεσμα μοιάζει νὰ μὴν ἀπορρέει ἀπὸ τὰ κοινωνικά καὶ ἄλλα προβλήματα τῶν διαδηλωτῶν, ἀπὸ τὶς ὕλικές συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα πού ἐπιβάλλει καὶ ὑπαγορεύει ἡ ξερὴ πολιτικὴ συνθηματολογία. Ὁ πολὺς κόσμος συμπεριέχεται ἔτσι ἀπὸ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ συνθηματολογία καὶ τὴν παραταξιοποίηση πού ἐξυπακούει ἡ «ἀπλή ἀναλογικὴ» τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων. Ἐνῶ λοιπὸν «συμμετέχει», στὴν οὐσία δὲν συμμετέχει, ὁ ἕνας δὲν ἀναγνωρίζεται στὸ πρόσωπο πού ἄλλου, ἢ μιὰ παράταξη στὸ πρόσωπο τῆς ἄλλης, οἱ πολλοὶ στὸ πρόσωπο τῶν πολλῶν. Παρὰ τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ ἀριθμοῦ δὲν παρουσιάζεται ἕνα ἐνιαῖο στὴν πολυπλοκότητά του σύνολο, αὐτοπροσδιοριζόμενο, μὲ ἐνιαῖα στὶς ἀντιφάσεις τῆς δυναμικῆς. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ λέγαμε τὸ τερατώδες γιὰ τὰ αὐτιά πολλῶν, ὅτι σήμερὰ τὸ «Πολυτεχνεῖο δὲν ζεῖ». Ὅχι πῶς δὲν ἀκούγεται πιὰ τὸ «ἔξω οἱ Ἀμερικάνοι» —στὴν πραγματικότητα ἀκόμη καὶ ἡ σαφήνεια αὐτοῦ τοῦ συνθήματος ἔχει ὑπονομευτεῖ, ἀφοῦ εὐνοχίστηκε σὲ «ἔξω τώρα οἱ Ἀμερικάνοι»—, ὄχι γιὰτὶ ὁ κόσμος δὲν ἐπαναλαμβάνει τὰ συνθήματα ἐγγένει πού τοῦ προτείνονται, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ μόνο πού τοῦ ἐπιτρέπεται σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο νὰ κάνει εἶναι νὰ ἐπαναλαμβάνει τὰ συνθήματα πού τοῦ ἐπιβάλλονται.

Εἶναι ὅπως ὅποτε ἀληθινὸ ὅτι ὁ ὀργανωτικὸς σοβινισμὸς στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε (ἀντίληψη παλιά καὶ συστατικὸ πολλῶν ἰδεολογιῶν, τῆς σταλινικῆς «θεωρίας» γιὰ τὸ κόμμα συμπεριλαμβανομένης) ἐντείνεται λόγῳ τῆς διακομματικῆς διαπάλης πού ἐπιβάλλει ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς. Βέβαια δὲν εἶναι ἡ διαπάλη αὐτὴ καθαυτὴ πού δημιουργεῖ τὰ προβλήματα καὶ οὔτε ἦταν δυνατό νὰ συμβαίνει διαφορετικά. Ἐξάλλου ἡ πάλη τῶν ἰδεῶν δὲν σταματᾷ ποτέ, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ κόμματα (ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ «μονολιθικά»). Νὰ θέλει κανεὶς νὰ τὴν ἀνακόψει, ἢ νὰ τὴν ἀναστειλεῖ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μακροπρόθεσμα ἀποτελεῖ οὐτοπία, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ διαλέγει τὸ ἔδαφος τῆς ἰδεολογικῆς ξηρότητας καὶ ἀρτηριοσκλήρωσης. Δὲν ὀραματιζόμαστε λοιπὸν κάποια «ἀναβολή», κάποια «παραπομπὴ στὸ μέλλον» τῆς ἰδεολογικῆς σύγκρουσης τῶν ὀργανώσεων. Ἀντίθετα, μάλιστα, θὰ φτάναμε στὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ διαπάλη στὶς μέρες μας διεξάγεται ὑποτονικά. Κι αὐτὸ γιὰτὶ —ἀν κρίνουμε τουλάχιστον ἀπὸ τὶς πορείες— πρόκειται γιὰ μιὰ σύγκρουση ἀπολιτικὴ, γιὰτὶ ἡ ἐκβασὴ τῆς μετρίεται σὲ χειροκροτήματα, σὲ λεπτὰ, σὲ μῆκη, σὲ πλάτη καὶ σὲ ἄλλες μονάδες μετρήσεως τῆς φυσικῆς. Ἡ ἀνάπτυξη ἢ τὸ πολιτικὸ βᾶρος ἑνὸς κόμματος μὲ ἀποκλειστικὸ κριτήριον κάποιο ἀνενεργό, ξερό, καὶ μὴ μετατρέψιμο σὲ ἄλλους χώρους «ναί» πού ἀποσπάται ἀπὸ τὶς μάζες πού κοιτοῦν ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο, πού παρελαύνουν ἀπὸ τὶς γραμμές του, μπροστὰ ἢ πίσω του, ἢ ἀπήχηση ἑνὸς κόμματος μὲ βάση τὸ ποσοτικὸ κριτήριον πόσοι βρίσκουν καταφύγιο κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τῶν πανῶ του, σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν ἀποδεικνύουν ἀπολύτως τίποτε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, οὔτε ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ κόμματος σὲ ἡγεμονικὴ δύναμη.

*Πρωτοπορία κι ἐδῶ,
ὅπως πάντα, ἡ ἐργατιά.
Ψυχὴ καὶ παλμὸς
τῆς πορείας, περνᾶνε
τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα
μὲ τὰ πανῶ καὶ
τὰ συνθήματά τους
δίνοντας τὸ μαχητικὸ «παρῶν».*

ΟΔΗΓΗΤΗΣ, 19.11.76.

*Ἡ μεγαλειώδης συγκέντρωση
-πορεία γιὰ τὴν τρίτη
ἐπέτειο τοῦ λαϊκοῦ
ξεσηκωμοῦ τοῦ
Πολυτεχνεῖου, ἀπέτελεσε
ἕνα σημαντικό πολιτικὸ
γεγονὸς πού θὰ ἔχει
σοβαρὲς ἐπιπτώσεις πάνω
στὶς ἐσωτερικὲς πολιτικὲς
ἐξελιξίξεις. Οἱ ἑκατοντάδες
χιλιάδες τοῦ λαοῦ καὶ τῆς
νεολαίας ἔδωσαν στὴν
πορεία ἕναν παλλαϊκὸ
ἐνωτικὸ καὶ ἀγωνιστικὸ
χαρακτήρα, ἀντάξιο
τοῦ ἡρωικοῦ Νοέμβρη.*

ΘΟΥΡΙΟΣ, 25.11.76

διαγυμνοφθαλμοί

Ο ρόμιο νι λιο το

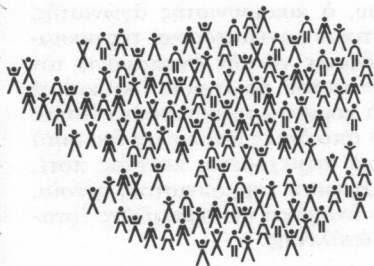
και οι 200 συνδεδεμένοι σου ΚΚΣΕ

Θά πρόβαλλε, ίσως, η αντίρρηση ότι τα κόμματα, και εν πάση περιπτώσει τα κομμουνιστικά κόμματα, έχουν μια σαφή ιδεολογία με δεδομένα χαρακτηριστικά, γνωστά και προεξοφλημένα, ότι η ιδεολογία αυτή είναι δοκιμασμένη στην πράξη, και τελοσπάντων ή έπευφημία του κόσμου δίνει την πρακτική απόδειξη της ορθότητάς της. Μακάρι να ήταν έτσι απλά τα πράγματα. Η ιδεολογία δεν προεξοφλείται με διακηρύξεις. Γιατί ποιος είναι ο προεξοφλημένος χαρακτήρας αυτής της ιδεολογίας όταν αντιμετωπίζει το λαό, τις μάζες ή τον κόσμο σάν απλό τεχνικό δείκτη της στρατολογικής επιτυχίας; Φτάνουμε έτσι σέ κάποιο φαινομενικά παράδοξο: η ιδεολογική διαπάλη δεν «διευκολύνεται» από την περιχαρακωμένη, την «μπλοκαρισμένη», παρέλαση αντίπαλων κομματικών άγχημάτων που εξαφανίζουν, τελικά, όχι μόνο τα μαζικά όργανα (π.χ. τα συνδικάτα), τους μαζικούς χώρους (π.χ. τις γειτονιές), αλλά και αυτά τα ίδια τα προβλήματα που υπάρχουν με ιδιότυπη κάθε φορά μορφή στους επιμέρους χώρους.

Για να μείνουμε στο πλαίσιο της διαδήλωσης-πορείας, δεν είδαμε ούτε αυτή τη φορά να διαδηλώνει το εργοστάσιο, ο επαγγελματικός κλάδος, η πανεπιστημιακή σχολή, η επιχείρηση, η γειτονιά, δηλαδή ο λαός της Αθήνας με τα προβλήματά του, αλλά είδαμε τα κόμματα της Αθήνας με τα προβλήματά τους. Η διαδήλωση δεν ήταν του λαού της Αθήνας, αλλά των κομμάτων, και ιδιαίτερα των νεολαίων τους. Τα κόμματα, με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την έκφραση του μαζικού κινήματος, θέτουν στο λαό το δίλημμα: η εντάσσεσai στά κομματικά συγκροτήματα ή μείνει έξω από τη διαδήλωση ως θεατής (ή το πολύ πολύ πήγαινε σάν άτομο να σταθείς δίπλα σέ κάποια άλλα άτομα και να βαδίσεις μαζί τους). Πρόκειται για ένα δίλημμα που, στή γενικευσή του, είναι άπορροια της έκτρωματικής «πολιτικοποίησης», και συνοψίζεται στο οξύμωρο: για να μετάσχεις στο κίνημα, πρώτα πρέπει να γίνεις κομματικό μέλος· για να γίνεις διαδηλωτής, πρώτα πρέπει να είσαι μέλος μιάς οργάνωσης. Ο λαός, ανεξάρτητα από το αν εκλογικεύει αυτή την πραγματικότητα —με τον τρόπο που το κάνουμε εμείς εδώ σάν αυτόκλητοι πληρεξούσιοί του— στην ουσία μ' αυτό το δίλημμα βρίσκεται αντιμέτωπος. Στην πρόσφατη πορεία ο κόσμος κατέφυγε είτε στά κόμματα που συμπαθούσε περισσότερο, είτε σ' εκείνα που βρέθηκαν μπροστά του, είτε σ' εκείνα όπου στις γραμμές τους διέκρινε κάποιον γνωστό. Και μόνο τα σχολεία διαδήλωσαν σάν σχολεία, συγκεντρώνοντας μοναδικό στά χρονικά τών διαδηλώσεων αριθμό μαθητών. Ο πολυς κόσμος αναγκάστηκε να λειτουργήσει σάν άτομο. Το επόμενο βήμα ήταν η μετατροπή τών τμημάτων της διαδήλωσης σέ λιτανεία. Το γενικότερο αποτέλεσμα είναι οι δυνάμεις του λαού να είναι σκόρπιες, ή κίνησή του αντιφατική, ή αγωνιστική του πείρα να μη συντίθεται και να μη θεωρητικοποιείται από κανένα: αφήνεται στην πιά φτηνή «πολυτεχνολογία», την άγοραία συγκινησιολογία, την πιά χυδαία συναισθηματολογία. Έτσι, άμειλικτο ανακύπτει τó έρώτημα: ποιος όφειλει να επέμβει άποφασιστικά και προωθητικά, ώστε να μετασχηματιστεί ή αριθμητική πραγματικότητα «μάζες» στην πολιτική πραγματικότητα μάζες;

Αν ή σχεταριστική και σοβινιστική πρακτική δεν έπισημανθεί σάν πρόβλημα, αν δεν υπάρξουν οι ριζικές επανατοποθετήσεις που θά επιτρέψουν στο λαϊκό κίνημα να αποδράσει από τόν φαύλο κύκλο, πιστεύουμε ότι ή όποια εύφορία για τις λαοθάλασσες, ή όποια αυταρέσκεια για την «έπιβεβαίωση της ορθότητας της γραμμής μας», ή όποια μωπική διαπίστωση για τόν «ένωτικό χαρακτήρα της πορείας», ή όποια έμβριθής φιλολογία για τó που, πότε, από ποιούς δρόμους και λεωφόρους έπρεπε να περάσει ή διαδήλωση κ.ο.κ., άπλως θά συγκαλύπτουν τά προβλήματα, δηλαδή μοιραία θά τά άναπαράγουν και θά τά διαιώνίζουν.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ

κομμουνιστική

Ὁ σταλινισμὸς καὶ τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ

τοῦ Ἀργύρη Φωτεινοῦ

Τὸ 20ὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ σκάρωσε μιὰ νέα ἔννοια γιὰ τὸ θεωρητικὸ σύστημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου: τὴν προσωπολατρία, ἢ μᾶλλον τὴν «κριτική τῆς προσωπολατρίας» ὡς ἔννοια συστατικὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Μποροῦμε μὲ κάποια βεβαιότητα νὰ ἰσχυριστοῦμε πῶς γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κείμενο καθοδηγητικὸ, καὶ μάλιστα σὲ κείμενο ποῦ ἀποτολμᾷ τὸν ἀπολογισμό —ἀπέναντι στοὺς κομμουνιστὲς ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου— τῶν σαράντα σχεδὸν χρόνων ἀπὸ τὴν πρώτη στὸν κόσμο νικηφόρα σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση, ἐμφανίζεται μὲ τέτοιες κομμογονικῆς σημασίας ἀξιώσεις ἢ διακήρυξη χειροφύτησης ἀπὸ τὴ βαριά σκιά τῆς προσωπικότητος ἑνὸς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ τοῦ μέχρι τότε ἀδιαμφισβήτητου ἡγέτη τοῦ ΚΚΣΕ.

Βέβαια, οἱ μαρξιστὲς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, ἐκλογικεῦσαν τὴν ἐπαναστατικὴ τους πρακτικὴ μὲ τοὺς ὅρους τοῦ στόχου τους —τὸν ριζικὸ μετασχηματισμὸ τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων· ἐπομένως, ξεκόβουν ἀπὸ τὸν τύπο τῶν σχέσεων χαρισματικῆς ἡγεσίας μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἀστικά κόμματα διεκπεραιῶνουν τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ τους ρόλο στὸ σύστημα ἀναπαραγωγῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Καὶ αὐτὸ, πολὺ ἀπλά, γιατί ξεκόβουν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Ἀργότερα, ὅταν μέσα ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Ρώσων ἐπαναστατῶν ὁ Λένιν διαμορφῶναι καὶ διατυπῶναι τὴ θεωρία τοῦ κόμματος νέου τύπου, δηλαδή τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἡ ἰδεολογικὴ ρῆξις μὲ τὸ τυπικὸ τῶν ἀστικῶν κομμάτων θὰ βρεῖ τὴν ὀλοκλήρωσή της στὴ θεωρία τοῦ «δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ». Στὸ ἐξῆς, τὸ μόνο κοινὸ ποῦ θὰ ἔχουν τὰ ἀστικά καὶ τὰ κομμουνιστικά κόμματα θὰ εἶναι τὸ ὅτι ἀποκαλοῦνται «κόμματα». Ἡ διαφορὰ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποιους «τεχνικοὺς» ἐσωτερικοὺς διακανονισμοὺς (ἐκλογή καθοδηγητικῶν σωμάτων, κ.λπ.), ἀλλὰ, κατὰ κύριο λόγο, στὸν νέο τύπο σχέσεων ποῦ οἱ κομμουνιστὲς ἐπιδιώκουν νὰ ἐγκαθιδρῶσουν μὲ τὶς μάζες, τύπο ποῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ «προεικάζει» —γιατί πρέπει νὰ πείθει καὶ ὄχι νὰ ἐπιβάλλεται—

τὸ χαρακτῆρα τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων ποῦ ὀραματίζονται οἱ κομμουνιστὲς. Αὐτὸς ὁ νέος τύπος δεσμῶν μὲ τὶς μάζες εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθοριστικὸς ὅλων τῶν ἄλλων λειτουργιῶν ἑνὸς κομμουνιστικοῦ κόμματος: ὑπαγορεύει τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τῶν ἐσωτερικῶν διαδικασιῶν καὶ τὴν ἰδεολογία μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς βιώνονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κομμουνιστὲς· δηλαδή, τὸ ἂν θὰ θεωρηθοῦν ἀπλῆς τεχνικὲς-ὀργανωτικὲς διατάξεις ἢ οὐσιαστικὰ πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ζητήματα. Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ὄντας κάτι «ἄλλο», κάτι τὸ «ἐξωτερικὸ» σὲ σχέση μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες, εἶναι συνάμα στὸ «ἐσωτερικὸ» τους, μὲ τὴν πλήρη ἰδεολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου: ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀφομοιώνει τὰ πιδ μαχητικὰ στοιχεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν ἄλλων λαϊκῶν στρωμάτων, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἀνὰ πάσα στιγμὴ σὲ θέση νὰ φοιτήσῃ στὸ σχολεῖο τῶν μαζῶν. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, τὰ πρότυπα ἐσωτερικῆς λειτουργίας ἑνὸς Κ.Κ., οἱ ρῆτρες τῆς πολιτικῆς του ἀποτελεσματικότητος, ὁ ὀργανωτικὸς τύπος συνάρθρωσής του μὲ τὶς μάζες, κ.λπ., ἀρκοσποῦν στὸ ἐξῆς: Νὰ ἀποδεσμεύσουν, πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ, τὶς μάζες ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κυριαρχία, ποῦ σημαίνει νὰ προωθήσουν τὴ λαϊκὴ πρωτοβουλία, μὲ κεντρικὴ ἀναφορὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ στόχο τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὶς μάζες. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς συνίσταται ὁ καθοδηγητικὸς ρόλος τοῦ ΚΚ.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κριτικὴ στάση ἀπέναντι σὲ προσωπολατρικὰ φαινόμενα ὑπῆρξε ἀνεκαθεν ἓνα ἀπὸ τὰ αὐτονόητα τοῦ κομμουνιστικοῦ «ἥθους». Τόσο ἀπέναντι στὸν κόσμο ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς συντρόφους του, ὁ κομμουνιστὴς ἀγωνιστὴς, φορέας τοῦ ἐπαναστατικοῦ μηνύματος καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, ὀφείλε νὰ μὴ ἀναπαράγει τὸν τύπο τοῦ «πατριάρχη» ἀστοῦ πολιτικοῦ. Ἄν καὶ σὲ κάποια κομμουνιστικά κόμματα τὸ αὐτονόητο ἐτοῦτο καθῆκον κληρονόμησε ἀπὸ ἄλλες ἰδεολογίες ἓνα ρητὰ ἠθικὸ καὶ ὄχι πολιτικὸ περιεχόμενο, κανένας ποτέ, τουλάχιστον καμία μαχόμενη κομμουνιστικὴ ἡγεσία, δὲν διανοήθηκε νὰ τὸ ἀναγάγει σὲ θεμελιώδες ἐργαλεῖο τῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης.

Το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ σήμερα

Από το 1956 όμως κύλησε πολύς χρόνος. Χρόνος πολιτικός και θεωρητικός. Κάποια άλλοτε δύσβατα μονοπάτια της μαρξιστικής σκέψης έχουν έκβραχιστεί —ιδίως εκείνο το άφορισμένο, που και μόνη ή μνεία του προκαλούσε απέλπιση στους κομμουνιστές γιατί τό 'σκιαζε ή εξίσωση «αντισοβιετικός ίσον αντικομμουνιστής». Και ή εξίσωση αυτή ήταν απέλπιστική, γιατί πραγματικά καθιστούσε πολιτικά ανέφικτη και στείρα την άμφισβήτηση του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ. Δέν ήταν δηλαδή μια άπλη ήθικη κατακραυγή που με πονηριά ξεσήκωσε ή εκάστοτε «έκφυλισμένη ήγεσία» έναντιόν των άπλών, παραπλανημένων αγωνιστών της βάσης· ήταν ένας από τους δεσμούς ήγεσίας και βάσης που τρεφόταν από μιάν άλλη, στρεβλωτική για τη σοσιαλιστική ιδεολογία εξίσωση: «κομμουνιστής ίσον όπαδός της ΕΣΣΔ». Το ιδεολογικό αυτό άπαράβατο καταδίκασε όποιον στοχασόταν αντισοβιετικά σε άνιστορικές περιπλανήσεις, σε άυθορομητίστικες άναζητήσεις του λαού που είχε ήδη χάσει, στην πολιτική άφωνία ή και στόν άντικομμουνισμό. Γιατί, έχοντας παραβεί την έντολή που ό ίδιος πίστευε, δέν μπορούσε παρά νά πιστέψει την ένοχη και την τιμωρία του ή, πράγμα τελικά τό ίδιο, νά ύποδυθει τό άλλο πρόσωπο της μανιχαϊστικής έπιταγής. Αυτά ίσχυαν χωρίς εξαίρεση πριν από τό 1956, και με λίγες εξαιρέσεις μερικά χρόνια μετά.

Σήμερα είναι πολιτικά έφικτό νά είναι κανείς κομμουνιστής χωρίς νά πιστεύει στο σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ — ίσως νά 'ναι και άπαραίτητο. Γιατί μέσα από την περιδίνηση των άμφισβητήσεων και της έθελουφλίας, των εξεγέρσεων και των φανατισμών που προκάλεσε ή εξάρθρωση της εξίσωσης, διακρίνεται μια παλιά, «λησμονημένη» αλήθεια: πώς ή παραγωγή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, με κύριο σημείο τη συγχώνευση της μαρξιστικής θεωρίας με τό εργατικό κίνημα, είναι μια πολύπλοκη και πολυσχιδής κοινωνική πρακτική, που πρώτη της ύλη είναι τά βιώματα των ίδιων των μαζών, όί θετικές και άρνητικές έμπειρίες τους από την ταξική πάλη που διεξάγεται άνεξάρτητα από τη θέλησή μας. Οί περιπέτειες της οίκοδόμησης του σοσιαλισμού σε άλλες χώρες, *ιδίως σε συνθήκες άνυπαρξίας διεθνούς εργατικού κινήματος*, παίζουν δυντερεύοντα και κάποτε κανέναν ρόλο.

Τουλάχιστον, όμως, δέν μās επιτρέπεται πια ή άπλοϊκότητα των έρωτήσεων που για άρκετό διάστημα κατάφερε νά ύποβάλλει, άξιοποιώντας τό ιδεολογικό κληροδότεια του οίκονομισμού, ή «άνάλυση» του 20ου Συνέδριου, έρωτήσεων που κατά κανόνα περιορίζονταν στη φανακισμένη άναγνώριση της παροδικής άδιαθεσίας του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ, συννοδευόμενη αυτόματα από τη διαγνωστική αισιοδοξία οίκογενειακού γιατρού: ήδη άναρρώθουμε! Ένας νέος τύπος έρωτήσεων για την ΕΣΣΔ προβάλλει, άλλοτε δειλά κι άλλοτε πάλι βίαια, πάνω από τη σοβιετολογία των άστών ιδεολόγων και τά μαγγανεύματα όσων παίρνουν την έθελουφλία τους για έπιχείρημα, έρωτήσεων που είσβάλλουν άπαιτητικές και άνασκαλεύουν την ύψη των παραγωγικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ, τη φύση της κρατικής εξουσίας, την ιστορία των ταξικών συγκρούσεων που κινούν τη σοβιετική κοινωνία, άκόμη και τό ίδιο τό ταμπό του οίκονομισμού, τις παραγωγικές δυνάμεις: Ποιός (δηλαδή ποιά τάξη)

έχει την εξουσία στην ΕΣΣΔ; Ποιές είναι όι κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις, όι σοσιαλιστικές ή όι άστικές; Που πιστοποιείται, σε ποιά πρακτική, ή όργάνωση κομμουνιστικών κοινωνικών σχέσεων, που βρίσκονται τά πρώτα και άπαραίτητα κύτταρα του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής; Τι έγιναν εκείνες όι μορφές μαζικής, λαϊκής πρωτοβουλίας, τό «μη κράτος» που, όπως έλεγε ό Λένιν, άποτελεί την ιστορική ιδιοτυπία της σοσιαλιστικής πολιτικής εξουσίας;

Τί έννοούμε όμως όταν λέμε πώς ένας νέος τύπος έρωτήσεων για την ΕΣΣΔ προβάλλει στο ιδεολογικό προσκήνιο; Που προβάλλει, πώς, σε ποιά πολιτική και ιδεολογική συγκυρία, και ποιός τόν ώθει; Δηλαδή, διατυπώνοντας άλλως τό έρώτημα, όί νέου τύπου έρωτήσεις και τά συμφραζόμενά τους έχουν συγκροτηθεί σε ιδεολογικό λόγο, σε ένα άλλο ιδεολογικό ρεύμα ίκανό νά όρθώσει τό παράστημά του στην ιδεολογική συγκυρία όπου ζούν και άναπνέουν όι κομμουνιστές, νά έγκλιματιστεί στη λογική των πολιτικών και ιδεολογικών συγκρούσεων που βρίσκονται στο έπίκεντρο των σημερινών άναζητήσεων; Ή είναι μόνο περιθωριακά σπαράγματα, κάποιες, έστω άποκαλυπτικές, έφήμερες άναλαμπές που φωτίζουν για μια στιγμή τά πρόσωπα του δράματος, πριν σβήσουν αφήνοντας στη θέση τους κάποια άναιμικά ψελλίσματα περι των «έθνικών χρωμάτων» του σοσιαλισμού νά άγλαΐζουν τη σχεδόν νεκρόφιλη νοσταλγία μιας χαμένης υπόθεσης, πριν εξατμιστούν στην παραδοχή ένός πολιτικού άδιεξόδου, πριν γίνουν αντίδωρο στην κοινωνία κάποιων άποκαρωμένων στη λατρευτική προσμονή «αυτού που σίγουρα θε νά 'ρθει»; Είναι πασιφανές ότι ή άπάντηση στα έρωτήματα αυτά ποι-κίλλει από κίνημα σε κίνημα. Δέν είναι καθόλου πασιφανές (άν και κάποιες ύποψίες προς την κατεύθυνση αυτή βαραίνουν ήδη τόν ιδεολογικό άέρα που άναπνέουμε) ότι, όσον άφορά τη χώρα μας, τό δεύτερο σκέλος του έρωτήματος προσεγγίζει καλύτερα την πραγματικότητα. Όπως και νά 'χει, χωρίς τά έρωτήματα αυτά, που θέτουν έπιτάπητος τις καθοριστικές πολιτικές συνιστώσες της κρατικής της σοβιετικής κοινωνίας, μια και έξαρτούν την κρατική αυτή από τη δυνατότητα αυτοκρατικής και ιστορικής άυτογνωσίας ένός κινήματος, μια άναδίφηση των ταξικών άγώνων στην ΕΣΣΔ, όπως αυτή που έπιχειρεί ό Μπεττελέμ,¹ κινδυνεύει νά πολιτογραφηθεί στην άκαδημαϊκή θεματολογία.

Έτσι, όταν λέμε ότι ό πολιτικός και θεωρητικός χρόνος που κύλησε από τό 1956 άποτίναξε την ιδεολογική συνωρίδα «σοβιετικός/σοβιετολόγος», άπλως έπισημαίνουμε μια ιστορική δυνατότητα — άλλου ήδη ιδεολογικό ρεύμα, και άλλου, δηλαδή έδώ, άνάμεσα στην ένοχη άνακούφιση των «άπαλλαγμένων» από την καταναγκαστική συμβίωση με τά «άδελφά κόμματα» και τόν άφιονισμό του ΚΚΕ (έξ.), σκόρπια σμιρτήματα που πασχίζουν νά άρθρωθούν σε λόγο.²

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε νά έπισημάνουμε τά καθοριστικά ιδεολογία της προβληματικής του

1. Βλ. Σαρόλ Μπεττελέμ, *Οί Ταξικοί Άγώνες στην ΕΣΣΔ*, Ράππας, 1975.

2. Ή αντίθεση όρισμένων περιθωριακών ομάδων της άριστερας στην ΕΣΣΔ έχει μικρή σημασία. Είτε πρόκειται για τη μεταφορική της «ρεβιζιονιστικής τομής του 1956», είτε για τό έννοιολογικό κενό του «γραμφοκρατικού» εργατικού κράτους, όι θέσεις αυτές μετατρέπον, στην πλειοψηφία τους, όρισμένες διαπιστώσεις για τη δύσμορφη εικόνα του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ σε οίκονομιστικά δεσμά.

ΚΚΣΕ για τὸ σταλινικὸ ζήτημα, ὅπως προκύπτουν κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ 20οῦ Συνεδρίου πού, ἀκόμη καὶ σήμερα, προβάλλεται ἀπὸ πολλὰ κομμουνιστικά κόμματα σὰν τὸ καθαρὸ μέτωπο τῶν κομμουνιστῶν ἀπέναντι στὸν ἀντικομμουνισμὸ τοῦ ἀστισμοῦ. Μιὰ τέτοια ἀνατομή —εὐκόλη λεία στὴ θηρεύσιμη ἀληθοφοβία τῶν κειμένων τοῦ 20οῦ Συνεδρίου— δὲν ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἀνασκευῆς. Γιατὶ ἡ προβληματικὴ πού ὑπογραμμίζει τὰ κείμενα αὐτὰ ζεῖ ἀκόμη ἀνάμεσά μας, σὲ πολιτικὲς παραλλαγές μὲ διαφοροτικὰ ἴσως ἀποτελέσματα, μὲ τὶς μορφές καὶ τὴν ὀρμὴ πού τῆς προσδίδει ἡ ἰδιαίτερη ἱστορία κάθε κινήματος. Μιὰ ἀνασκευή, λοιπόν, εἶναι ἡ μακρόχρονη ἐργασία ἐνὸς κινήματος πού μὲ τὰ ἐργαλεῖα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πρέπει νὰ ἀναδιφῆσει τὴν ἱστορία του, νὰ βρεῖ τὰ λησμονημένα ἐρωτήματα, νὰ ἀνατρέψει τὰ κίβδηλα καὶ νὰ θέσει τὰ καινούρια. Εἶναι ἐργασία πού ἔχει νόημα μέσα στὴν ἴδια τὴν ἰδεολογικὴ παραγωγὴ ἐνὸς κινήματος, στὸ ἔδαφος τῶν δικῶν του ἀγῶνων καὶ ἀντιπράσεων. Γιὰ τὰ δικὰ μας πράγματα, μιὰ τέτοια ἀνασκευή θὰ ἔχει νόημα ὅταν κατορθώσει νὰ ὑπάρξει πολεμικὰ ἐκεῖ ὅπου τίθενται, μὲ ὅποιον σαφῆ ἢ συγκεκριμένο τρόπο, τὰ ἐπαναπροσδιοριστικὰ τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς ἐρωτήματα καὶ αἰτήματα. Σημειώνουμε, πρὶν περάσουμε στὸ 20ὸ Συνέδριο, πὼς μιὰ τέτοια ἐργασία δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή τῆς πάλης κατὰ τοῦ οἰκονομισμοῦ ὁ ὁποῖος, ὅπως λέει ὁ Μπεττελέμ, εἶναι ἀκριβῶς ἡ «μορφή πού παίρνει ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία μέσα στὸν μαρξισμό, καὶ τὸ ἔδαφος αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας εἶναι οἱ ἀστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις, πού δὲν μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν παρὰ μὲ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἰδίων τῶν τάξεων».³ Αὐτὴ ἡ πάλη εἶναι καὶ ἡ μόνη παραγωγικὴ «ἀποσταλινοποίηση», πού ποτὲ δὲν ἔγινε.

Ἡ «κριτικὴ τῆς προσωπολατρίας»

Ἡ ἀπόφαση τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΣΕ γιὰ τὴ λατρεία τῆς προσωπικότητας τοῦ Στάλιν⁴ θέτει στὸν ἑαυτὸ της τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα: Πὼς, «κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες τοῦ σοβιετικοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστώτος», ξεπήδησε καὶ ἀναπτύχθηκε ἡ λατρεία τῆς προσωπικότητας τοῦ Στάλιν, «μαζὶ μὲ ὅλες τὶς ἀρνητικὲς τῆς συνέπειες»;⁵ Τὸ ἐρώτημα φαίνεται καταρχὴν δόκιμο, σὰν ἀπὸ κόμμα σὲ αὐτοκριτικὴ ἐγγύηση. Τὸ 20ὸ Συνέδριο φαίνεται ἔτσι νὰ θέτει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ζήτημα τῶν «ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν». Κάτι παράξενο ὅμως συμβαίνει ἐδῶ: Ὁ χαρακτήρας αὐτῶν τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν —πού, γιὰ νὰ τὶς ποῦμε μὲ τὸ ὄνομά τους, δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες— προεξοφλεῖται: εἶναι σοβιετικὸς καὶ σοσιαλιστικὸς. Σοβιετικὸς, σημαίνει πὼς ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἀσκειται ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες, ὁργανωμένες σὲ σοβιὲτ καὶ μὲ ἡγεμονικὴ κοινωνικὴ δύναμη τὸ προλεταριάτο. Σοσιαλιστικὸς, σημαίνει πὼς κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς εἶναι ὁ σοσιαλιστικὸς, πράγμα πού μὲ τὴ σειρά του σημαίνει

ὄχι ὅτι «περάσαμε τὴν Ἀμερικὴ στὴν παραγωγὴ χάλυβα», ἀλλὰ ὅτι στὴ Ρωσία κυριαρχοῦν κάποιες νέες, σοσιαλιστικὲς, σχέσεις παραγωγῆς. Τουλᾶχιστον κάπως ἔτσι μιλοῦσε ὁ Λένιν γιὰ τὰ πράγματα αὐτά, χωρὶς νὰ τὰ θεωρεῖ τόσο δοσμένα πού νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἀλλάξουν, νὰ ἀνατραποῦν ἢ νὰ μᾶς ἀνατρέψουν, χωρὶς νὰ προεξοφλεῖ τὸ χαρακτήρα τῆς συγκυρίας πού ἀνέλυε. Ἴσχυουν λοιπὸν τὰ ὅσα προεξοφλεῖ τὸ ΚΚΣΕ γιὰ τὴν ΕΣΣΔ τοῦ 1956 ἢ, πολὺ περισσότερο, γιὰ τὴν ΕΣΣΔ σήμερα; Τὸ ἐρώτημα, σὲ πολλούς, φαντάζει ἐξωφρενικὸ. Εἴμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ (καὶ τὴν ἰδεολογία) ὅπου ὁ Λένιν χαρακτήριζε ἀπερίφραστα τὸν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς στὴ μετεπαναστατικὴ Ρωσία «κρατικὸ καπιταλισμὸ».

Μὲ τὸ ἐρώτημα αὐτό, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἤδη κατασκευασμένη: ἡ προσωπολατρία εἶναι φαινόμενο ἐξωγενές, ἓνα ξένο σῶμα στὴ σοβιετικὴ κοινωνία. Ἡ ἐρώτηση, παραταῦτα, ὅπως ὅλες οἱ ἰδεολογικὲς ἐρωτήσεις, ἔχει τὴ λειτουργία της: Ἀντιγράφει τὴν πραγματικὴ καὶ πολιτικὰ ἐνεργὴ ἀγωνία τῶν κομμουνιστῶν γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση καὶ ἐπιτρέπει στὰ ἰδεολογήματα τοῦ ΚΚΣΕ νὰ πλησιάζουν καὶ νὰ περιέξουν τὴν ἀγωνία αὐτὴ στὴν κρατικὴ πολιτικὴ τῆς ΕΣΣΔ, μέσω τῆς φρασεολογίας πού ἀπομιμείται τὴν πρακτικὴ τῶν ΚΚ: κριτικὴ, αὐτοκριτικὴ, ἀντικειμενικὲς καὶ ὑποκειμενικὲς συνθήκες, κ.λπ. Ὅλα πράγματα οἰκεία γιὰ τοὺς κομμουνιστές, ὅλα πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ΕΣΣΔ μετατρέπει τὴν πολιτικὴ της σὲ ἀπόφαση Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.

Πράγματι, στὴ συνέχεια τὸ κείμενο μᾶς πληροφορεῖ πὼς γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα πού τὸ ἴδιο θέτει στὸν ἑαυτὸ του «πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη τόσο τὶς ἀντικειμενικὲς συγκεκριμένες ἱστορικὲς συνθήκες... ὅσο καὶ κάποιους ὑποκειμενικοὺς παράγοντες πού συνδέονται μὲ τὸν ἀτομικὸ χαρακτήρα τοῦ Στάλιν» (σελ. 45). Ἀκολουθεῖ ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα περιγραφισμοῦ, χωρὶς καμιὰ ἔγνοια ἰεράρχησης, περιοδολόγησης ἢ ἔστω ἀπαρίθμησης. Τὸ κείμενο ἀπλῶς περιγράφει τὸ ἱστορικὸ φόντο ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση ὡς τὸ '56, ἀφήνοντας τὴν ἰσοπεδωτικὴ περιγραφή νὰ ὑποδυθεῖ τὴ «συγκεκριμένη ἀνάλυση», ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι «κάπως ἔτσι» φύτρωσε τὸ ζιζάνιο τῆς προσωπολατρίας. Μέσες ἄκρες, οἱ ἀντικειμενικὲς συνθήκες πού φιλοξενεῖ τὸ κείμενο τοῦ 20οῦ Συνεδρίου κατατάσσονται ὡς ἑξῆς:

α) Ὁ ἱμπεριαλιστικὸς κλοιὸς γύρω ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ δημοκρατία, τόσο κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ὅσο καὶ κατὰ τὸν μεσοπόλεμο.

β) Ἡ «πολύχρονη καθυστέρηση» τῆς Ρωσίας. Ἐννοεῖται: τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὸ χαμηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν μαζῶν. Ὅταν λέμε «ἐννοεῖται», διαβάζουμε τὰ κομματικὰ κείμενα τοῦ ΚΚΣΕ καὶ τῶν δυτικῶν ΚΚ, πού βροῦθουν ἀπὸ τέτοιου εἶδους ἐξηγήσεις. Γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα παράδειγμα: Ἦδη τὸ 1922, ὅταν ὁ Λένιν χαρακτηρίζε τὸν δύσκαμπτο καὶ σχεδὸν ἀπρόσιτο γιὰ τὴν μπολσεβίικη ἰδεολογία κρατικὸ μηχανισμό ὡς ἀστικὸ καὶ τσαρικό,⁶ ὁ μὲν Τρότσκι συνδέει τὴ «γραφειοκρατικὴ παραμόρφωση» μὲ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης

3. Σάουλ Μπεττελέμ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 49.

4. «Ἀπόφαση τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΣΕ», στὸ *Ἡ Προσωπολατρεία καὶ οἱ Συνεπείες της*, Μόρφωση, Ἀθήνα 1956.

5. Στὸ ἴδιο, σελ. 45. Στὸ ἑξῆς θὰ δίνετα ὁ ἀριθμὸς τῆς σελ. ἐντὸς παρενθέσεων, δίπλα στὰ παραθέματα.

6. Ἐνα παράδειγμα: «Λέμε πὼς εἶναι δικὸς μας ἓνας μηχανισμὸς πού, στὴν πραγματικότητά, μᾶς εἶναι, ἀκόμα, τελειῶς ξένος, καὶ ἀντιπροσπεύει ἓνα ἀνακάτεμα ἀστικῶν καὶ τσαρικών ἐπιβιώσεων...» Λένιν, Ἄπαντα, τόμος 36, σελ. 619. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Σάουλ Μπεττελέμ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 324-338.

των παραγωγικών δυνάμεων, ὁ δὲ Στάλιν τὴ θεωρεῖ πολιτισμικὸ στοιχεῖο ποῦ θὰ ἐξαφανιστεῖ μὲ τὴ μόρφωση.⁷ Τὸ 1961, τὸ 22ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ κάλεσε τοὺς «σοβιετικούς ἀνθρώπους» στὴν οἰκοδόμησι τῶν ὑλικῶν καὶ πολιτιστικῶν προϋποθέσεων τοῦ κομμουνισμοῦ.

γ) Ἡ ἐσωκομματικὴ πάλη ἐναντίον τῶν τροτσιστῶν, δεξιῶν ὀπορτουμιστῶν καὶ ἀσπῶν ἐθνικιστῶν.

Ἡ περιγραφή αὐτὴ παραπέμπει, ἀφενὸς, σὲ μιὰ πραγματικότητα, ἀμυδρὰ ἀλλὰ καὶ ὑποβλητικὰ. Ὅπως ὅταν λέμε ὅτι ἡ τὰδε πολιτικὴ ἐπίλογη καθορίζεται ἀπὸ πολιτικούς, οικονομικούς καὶ ἰδεολογικούς παράγοντες. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀνάλυση· ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν εἶναι ἀνάλυση κομμουνιστικοῦ κόμματος, ποῦ μία ἀπὸ τὶς καθοριστικὲς, ἱστορικὲς ιδιομορφίες τῆς πολιτικῆς του εἶναι ὅτι ἐδράζεται σὲ μιὰ ἐπιστήμη. Τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα ἀναλύουν· τὰ ἀστικά παραπέμπουν στὴν, κυρίαρχη ἐξάλλου, πραγματικότητα τῆς ἰδεολογίας τους. Στὴν καλύτερη περίπτωση, τὰ «αἷτια» ποῦ ἐπισημαίνει τὸ 20ῶ Συνέδριο εἶναι τίτλοι κεφαλαίων γιὰ μιὰ προκείμενη ἀνάλυση. Τὸ ὅτι ὅμως ἡ περιγραφικὴ αὐτὴ αὐταρέσκεια θεωρήθηκε γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ θεωρεῖται ἀκόμη, ἀφετηρία καὶ τέρας μαρξιστικῆς ἀνάλυσης, τεκμήριο αὐτοκριτικῆς ἐντιμότητος (λὲς καὶ μιὰ μὴ κομμουνιστικὴ ἰδεολογία δὲν μπορεῖ τάχα νὰ εἶναι «ἐντιμη»), μᾶς ὑποχρεῶνουν νὰ πάρουμε τὴ χειρότερη περίπτωση. Καὶ ἡ χειρότερη περίπτωση λέει ὅτι, ὅπου ἡ ἱστορία ἀνάγεται σὲ σκηNIKὸ ποῦ διακοσμεῖ τὸ δραματικὸ λόγο, ὁ πρωταγωνιστὴς εἶναι πάντα τὸ «ἀντικειμενικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς», καὶ σκηνοθέτης ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία. Ἡ περιγραφή μπορεῖ νὰ ὑποδυθεῖ πειστικὰ τὴν ἀνάλυση μόνον ὅπου ὁ περιγραφισμὸς εἶναι ἰδεολογία, ὅπου δηλαδὴ ὀνομάζω ἀντιστοιχεῖ σὲ ὑπόκληση μπροστὰ σὸν καθρέφτη. Ὅπου δὲν ὑπάρχει κἂν ἡ ὑποψία τῆς ἀνάγκης γιὰ μιὰ ἀνάλυση μαρξιστικοῦ τύπου, ἐκεῖ κάποια ἰδεολογία ποῦ ἐκτοπίζει τὴν ἀνάλυση ἐκθειάζει τὴ «διαφάνειά» της, ἀναπαριστᾷ τὴν κυριαρχία της ὡς ἀναλυτικὴ ἐπάρχεια καὶ πληρότητα νοήματος.

Αὐτὴ ἡ περίπλοκη κατάσταση, ποῦ σημαδεύεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν «καπιταλιστικὴν περικύκλωσι» τῆς ΕΣΣΔ, ἀπαιτοῦσε καὶ ὑποδαύλιζε μιὰ συγκεντρωτικὴ καθοδήγησι, σὸ κόμμα καὶ στὴ χώρα, κάποιον περιορισμὸ ἢ ἀναβολὴ τῆς δημοκρατίας. Ὁ ἀλληγορικὸς διάκοσμος ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ στοιχεῖο «λαός»: Τὸ ἱερατεῖο παραχωρεῖ καὶ διανέμει στοὺς πιστοὺς τόση ἀλήθεια ὅση μποροῦν νὰ δεχτοῦν οἱ καιροὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι· καὶ ὁ λαὸς ὑψώνεται καὶ αὐτὸς σὸ ὕψος τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς» καὶ δέχεται συνειδητὰ αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὸν ὀξαποδῶ καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του ποῦ ὑποκύνει στὶς ἀλλότριες πλεκτάνες. «Ὁ λαὸς δεχόταν συνειδητὰ αὐτὲς τὶς προσωρινὲς θυσίες, βλέποντας μὲρα μὲ τὴ μέρα ὄλο καὶ καινούριες ἐπιτυχίες τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος.» (σελ. 47) Ὁ ἄνθρωπος ἐναποθέτει τὴν ἐλεύθερη βούλησίν του στὰ χέρια τῶν μεσολαβητῶν του μὲ τὴν Ἀλήθεια, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἐπερχόμενη βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀστεῖο. Τὸ ὄλο σχῆμα μᾶς περιπλέκει μᾶλλον σὲ θεολογικὲς ἀνησυχίες (ὅπως, λογουχάρη, τοῦ Ἰεροῦ Αὐγουστίνου) γιὰ τὴν ὑπόστασι τῆς ἐλευ-

θερίας τῆς βούλησιν, σὲ ἓναν κόσμον ὅπου κυβερνᾷ ἡ θεία πρόνοια, παρὰ σὲ προβλήματα μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ πολιτικῆς.

Ὁ Μπρέζνιεφ δοκιμάζοντας τὴν τραυμάσκα τοῦ Λένιν

Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε λίγο σὲ τούτη τὴν ἀλλόκοτη μνεία τοῦ λαοῦ. Ἐπισημαίνουμε δύο σημεία ποῦ θὰ ξανασυναντήσουμε ἀργότερα: τὰ ἀπολιθώματα τῆς ἐξοντωτικῆς, φυσικῆς καὶ ἰδεολογικῆς, ἐπιλογῆς ποῦ ἄσκησε ὁ οικονομισμὸς σὸ κόμμα τῶν μπολσεβίκων.

1. Πρῶτο στοιχεῖο, ἡ καθομιολογοῦμένη «συνειδητότητα» τοῦ λαοῦ. Στὴν πολυχρόνη καὶ ἐπιπονη πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἱστορία του ὁ μαρξισμὸς ἔχει πλάσει κάποια γνωστικὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητος τῶν «ἰδεῶν» ἑνὸς λαοῦ: ἀλλὰ ἀπ' αὐτὰ ὑπῆρξαν πρόχειροι ἀλλὰ καὶ δραστικοὶ δείκτες ποῦ, ἂν καὶ συχνὰ φορτισμένοι μὲ δάνεια καὶ ἐπέισακα ἀπὸ ἄλλες θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἰδεολογίες στοιχεῖα, σηματοδότησαν ὡστόσο, στοὺς πολιτικούς ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης, τὴ ρηξικέλευθη ἐπιστημολογικὴ ὄθησι πρὸς νέους θεωρητικούς τόπους· ἀλλὰ, πάλι, κατόρθωσαν νὰ ὑψωθοῦν σὲ ἐπιστημονικὲς ἐννοιες ποῦ ἐπαληθεύουν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα — θέσι ἀνθεκτικότερη, ποῦ δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι ἰδεολογικὰ ἐπίμαχη. Ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν, ἐν χρήσει καὶ μὴ, τέτοιων γνωστικῶν ἐργαλείων εὐκόλα ἀνακαλεῖ ὁ καθένας μᾶς τοὺς ὄρους ταξικὴ συνείδησι, ταξικὸ ἔνστικτο, κ.λπ., καθὼς καὶ κάποια ὀνόματα, ὅπως Λένιν, Λούκατς, Γκράμσι. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι ἔχουν ἓνα κοινὸ στοιχεῖο καὶ μνημονεύουν μιὰ κοινὴ ἔγνοια μὲ διπλὴ θεωρητικὴ ὄψη: Ἀφενὸς, τὴν ἔγνοια τάξι· ἀναγνωρίζεται, δηλαδὴ, πὼς οἱ ἰδέες ποῦ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι σὸ κεφάλι τους διαμορφώνονται μέσα στὴν ταξικὴ πάλη ποῦ εἶναι κινητήρια δύναμις τῆς ἱστορίας. Ἐτσι τουλάχιστον ἰσχυρίζεται ὁ Μάρξ· καὶ κανένας, οὔτε καὶ αὐτὸ τὸ 20ῶ Συνέδριο, δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸν πιστέψει. Ἀφετέρου, ὄλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι προϋποθέτουν τὴν ἔγνοια «ἰδεολογία», παλεύουν ἢ πάλεψαν σὸ πεδίο παραγωγῆς μᾶς θεωρίας τῶν ἰδεολογιῶν ποῦ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνέκκλητες κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου.

Ἀνέκκλητες; Οἱ ἀναλύσεις τοῦ ΚΚΣΕ φαίνεται νὰ τὰ ἀλλάξαν ὄλα τούτα ἢ νὰ τὰ ξεπέρασαν, μᾶς μὲ τὸ στάδιο τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, προκύπτει ἓνα εὐλόγο ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴ «συνειδητότητα» τοῦ ΚΚΣΕ: Πὼς θὰ τὴν

7. Βλ. Σάουλ Μπεττελέμι, ὅπ. παρ., σελ. 505.

ορίσουμε μέσα στον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό; Πρόκειται για μιὰ πολιτική οὐδετερότητα πού παραχωρεί τὴν πολιτική ἡγεμονία στὸ ΚΚΣΕ; Μήπως ὁ λαὸς ἔχει ἐνστερνωθεῖ τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία καὶ δρᾷ συνειδητὰ μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ κόμματος πού τὴν ἐναρμόζονε; Τὰ ἐρωτήματα μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Τὸ θέμα πάντως εἶναι ἓνα: ὅτι γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὰ ἢ σὲ παρόμοια ἐρωτήματα πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε κάποια χρησιμότερα γνωστικὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ τὴ «συνειδητότητα» καὶ τὸ «λαὸ» τοῦ ΚΚΣΕ. Ὁ λαὸς, τότε, πρέπει πρῶτα νὰ γίνει τάξεις μὲ ἀντιφατικὲς θέσεις στὶς σχέσεις παραγωγῆς, πρὶν — ἂν — γίνει λαὸς μὲ τὴν πολιτικὴ ἔννοια, δηλαδὴ «ἱστορικὸ μπλόκ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο τοῦ Γκράμσι. Ἡ «συνειδητότητα» πρέπει νὰ ἐξαφανιστεῖ, γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ κοινωνικὲς, ταξικὲς ἰδεολογίες, γιὰ τὶς συνθήκες παραγωγῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, τὸ ὄλο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, τὴν ἀστικὴ καὶ μικροαστικὴ ἰδεολογία πού ἀναπαράγεται στὸ ἔδαφος τῆς μικρῆς ἐμπορευματοποιήσεως παραγωγῆς καὶ στὸν διοικητικὸ κρατικὸ μηχανισμό (ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ τσαρικός «σοβαντισμένος ἐλαφρὰ μὲ σοβιετικὸ ἀσβέστι»), τὴν ἰδεολογικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ μπολσεβίκικο ὀργανισμοῦ στὶς ἀγροτικὲς μάξες — γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ θέματα πού ἰσοπεδώνονται ἀπὸ τὴ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ τοῦ ΚΚΣΕ.

Καὶ ἓνα ἀκόμη ἐρώτημα. Ἐστὼ ὅτι ἡ συνειδητότητα αὐτὴ εἶναι ἀπλή ἐμπειρικὴ διαπίστωση (ἂν καὶ οἱ ἄνθρωποι διαπιστώνουν τὶς ἐμπειρίες τους μὲ τὴν ἰδεολογία τους, καὶ ὄχι σὲ κάποια στιγμὴ «μηδὲν» ψυχικῆς παρθενίας), ἔστω. Ποῦθε ὅμως προκύπτει αὐτὴ ἡ συνειδητότητα; Ποιό, ἂς ποῦμε, τὸ αἰτίο τῆς; Ἐδῶ τὸ ΚΚΣΕ ἀποφεύγει μιὰ καταμέτωπο ἀντιμετώπιση τοῦ ἐρωτήματος, πού θὰ δέσμευε τὴν προβληματικὴ του σὲ κάποιον στοιχειώδη ἀποδεικτικὸ εἰρημὸ, καὶ μεταγράφει ἐνὸς εἴδους «ἀπάντηση» ὡς δοσμένη, αὐτονόητη ἐμπειρικὴ διαπίστωση: Ὁ λαὸς συνειδητοποιεῖ τὸ ἀλάνθαστο τῆς καθοδήγησής τοῦ ΚΚΣΕ, καὶ ἡ συνειδητότητα αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγνώρισης τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος. Καὶ ἡ κύρια ἐπιτυχία τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος συνίσταται στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τὸ ΚΚΣΕ ἐντέλλεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ «του», καὶ τὸ πραγματοποιεῖ γιὰτὶ ξέρεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει. Ὁ λαὸς, ἐπομένως, βλέπει, θαυμάζει καὶ ἀκολουθεῖ κάτι πού γίνεται ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἐπ' ὀνόματί του. Ἡ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ εἶναι ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Καθένας μας ἔχει στὴ διάθεσή του πληθώρα κομματικῶν κειμένων, τοῦ ΚΚΣΕ καὶ ἄλλων ΚΚ, πού πιστοποιοῦν τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, πού ἔχει καὶ τὸ ὄνομά της στὴ μαρξιστικὴ θεωρία: οἰκονομισμός. Θὰ τὴ δοῦμε κάπως ἀναλυτικότερα στὴ συνέχεια.

2. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀκόμη πτυχὴ στὴ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ: Ἄν ὑπάρχουν τέτοιοι δεσμοὶ «συνειδητότητας» ἀνάμεσα στὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καὶ τὸ λαὸ, ποῦθε τὰ ἐμπόδια στὴν οἰκοδόμησή τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν ΕΣΣΔ; Εἶναι μᾶλλον σαφὲς ὅτι ἓνας λαὸς πού σκιρτᾷ συνειδητὰ στὴν πολιτικὴ τοῦ κόμματος τῆς ἀρχουσας ἐργατικῆς τάξης δὲν συγκυριακά ἐπιφέρει «δύσκολες ἀντικειμενικὲς συνθήκες». Ἐνας τέτοιος λαὸς δὲν εἶναι πρόβλημα στὴν οἰκοδόμησή τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅποτε καὶ ὅπως πρέπει αὐτὴ νὰ γίνει. Ἐπειδὴ

ὅμως οἱ καθοριστικὲς, σὲ κάθε κοινωνία, συνθήκες τῆς ταξικῆς πάλης κάπου «μέσα» στὸ λαὸ ἐντοπιζοῦνται, δηλαδὴ ἀφοροῦν τὶς κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ἀπὸ ἓναν ἀκόμη δρόμο, ὅτι οἱ δυσκολίες καὶ οἱ ἀνωμαλίες πού γέννησαν τὰ ὄσα, «ἀποσταλινοποιούμενα», ὀνοματίστηκαν προσπολατρία, εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐξωγενεῖς, ἀναφέρονται στὴν ἰμπεριαλιστικὴ ἐπιβουλὴ τῶν καπιταλιστικῶν κρατῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν περιφρημὴ θεωρία τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» — ὄρος πού τὸ 20ῦ Συνέδριο κληρονομεῖ ἀπὸ τὸν Στάλιν.

Μποροῦμε, προσωρινὰ τουλάχιστον, νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν προβληματικὴ τοῦ 20οῦ Σ. ὁ λαὸς δὲν εἶναι στοιχεῖο τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν. Στὸ ἐρώτημα, ποιὲς εἶναι λοιπὸν οἱ ἀντικειμενικὲς συνθήκες, ἡ ἀπάντησή θὰ μᾶς ἐρθεῖ στολισμένη πεντάχρονα σχέδια καὶ βραβεῖα καλῆς ἐργασίας: Εἶναι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις.

Καὶ κάτι ἀκόμη: Στὴ «συνειδητότητα τοῦ λαοῦ» — πού θὰ πλάσει καὶ ἐκεῖνο τὸ περιβόητο καὶ πανταχοῦ ἐπικαλούμενο ἰδεολογικὸ ὄν πού λέγεται «σοβιετικὸς ἄνθρωπος» — ἐνυπάρχει ἡ κατάργηση τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ τὸ «κράτος ὄλου τοῦ λαοῦ», ἰδεολογήματα πού διατυπώνει ἐπίσημα ὁ Στάλιν ἀπὸ τὸ 1936, καὶ ἐνστερνίζεται τὸ 20ῦ Σ. γιὰ νὰ ἀποσταλινοποιήσῃ τὴ μνήμη του.

Ἡ θεωρία τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» ρίζωσε καὶ θράσισε — στὸ ΚΚΣΕ, στὶς λαϊκὲς μάξες, στὰ ἀδελφὰ κόμματα — παρασιτώντας στὴν ἀτροφικὴ, ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, προβληματικὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων πού τελικὰ θὰ μαρζώσει, καὶ ἀπορροφώντας τὰ ἀκατέργαστα λαϊκὰ βιώματα ἀπὸ τὴ φρίκη τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Ἀργότερα, μὲ ὄλο τὸ ἰδεολογικὸ της φορτίο, θὰ προσεταιριστῆ καὶ θὰ ἐπισφραγίσῃ τὴν ἀδήριτη πλέον πραγματικότητα τῆς ἰδεολογίας μὲ τὴν ὁποία ὁ ρωσικὸς λαὸς ἔθροψε τὸν λυσοσάλεο του ἀγώνα κατὰ τῶν ναζιστῶν ἐπιδρομέων. Ἐτσι, ἡ τεράστια λαϊκὴ κινητοποίηση τοῦ πολέμου θὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ θὰ παγιώσῃ ἀνεπιστρεπτῆ μιὰ μακρόχρονη διαδικασία, ὅπου τὸ ΚΚΣΕ, ἀντιγράφοντας πάλι τὶς αὐθόρητες ἰδεολογικὲς παραγωγὲς τῶν μαζῶν, θὰ ἀρθρώσῃ μὲ τοὺς φθόγγους τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» τὸ ἰδεολόγημα τοῦ «μεγάλου πατριωτικοῦ πολέμου». Τὸ ἰδεολόγημα αὐτὸ ἴσως νὰ ἴταν καὶ τὸ μόνο ἱκανὸ νὰ συσπειρώσῃ τὶς λαϊκὲς μάξες, ἢ μᾶλλον τὸ μόνο ἱκανὸ νὰ ἐκφράσῃ, ἄρα καὶ νὰ ὑποβοηθήσῃ, τὴ συντελούμενη λαϊκὴ συσπείρωση. Τὸ ὅτι ὅμως τὸ ΚΚΣΕ ἐκλαμβάνει τὴν πραγματικότητα αὐτὴ σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς ἐπαναστατικῆς του ὀρθότητος, σὰν ἐκδήλωση σοσιαλιστικῆς ρώμης, πάει νὰ πεί ὅτι τὸ κόμμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἀντικρίσῃ κατὰματα, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἰδεολογία τῶν μαζῶν, συνεπῶς καὶ τοὺς ὄρους μετάπλάσῃς τῆς σὲ σοσιαλιστικὴ. Ἐνα τέτοιο κόμμα, πολὺ ἀπλὰ, δὲν καθοδηγεῖται πλέον ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία. Ὅλοι ξέρομε ὅτι ἡ σοσιαλιστικὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ἰδεολογία ἱκανὴ νὰ συσπειρώσῃ τὶς μάξες σὲ ἓναν καταβάση ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγώνα — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὸ κόμμα στὸ ὁποῖο ἡ πολιτικὴ συγκυρία ἐναποθέτῃ τὴ δυνατότητα τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας στὸν ἀγῶνα αὐτόν εἶναι ἢ θέλει νὰ εἶναι κομμουνιστικὸ.

Στὴν περίπτωσή, λοιπὸν, τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» καὶ ἀργότερα τοῦ «μεγάλου πατριωτικοῦ πολέμου», ἕτερογενεῖς κοινωνικὲς διαδικασίες μεταστοιχειώνουν ζοφερὲς στὴ λαϊκὴ μνήμη εἰκόνες σὲ

δικαίωση, απέναντι στην απομίμηση της ιδεολογίας του λαού «του», της πολιτικής του ΚΚΣΕ· τόν βαθμιαίο λήθαργο της προβληματικής της πάλης των τάξεων σε λαϊκή ανακούφιση· και την οικεία καθημερινότητα αυτής της ανακούφησης, που λέγεται και άπολιτικοποίηση, σε «συνειδητότητα του λαού». Τα ιδεολογήματα αυτά έτσι θα περιθάλψουν και θα καταστήσουν ιδεολογικά ανεξέλεγκτο, ως μη αναγνωρίσιμο σαν τέτοιο, έναν προεπαναστατικό ρωσικό εθνικισμό που, όπως ξέρουμε, δεν ακολούθησε τους λευκορώσους ιδεολόγους στο Παρίσι.

Μπορούμε να αναφέρουμε εδώ μερικά σημαδιακά γεγονότα που συνοδεύουν το ιδεολόγημα του μεγάλου πατριωτικού πολέμου. Στις 10 Ιουνίου 1943 διαλύεται η Τρίτη Διεθνής, με απόφαση του Προεδρείου της Εκτελεστικής της Επιτροπής. Ο Στάλιν, μετά από συνομιλίες με τον Πατριάρχη Σέργιο, εξαγγέλλει την επανίδρυση της Ίερās Συνόδου. Η Διεθνής καταργείται ως ύμνος της Σοβιετικής Ένωσης και αντικαθίσταται από έναν νεόκοπο ύμνο στη Μεγάλη Ρωσία. Το πρώτο από τα προαναφερθέντα γεγονότα είναι βέβαια και το σημαντικότερο για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Τα άλλα άπλως στολίζουν το τέμα της παγκόσμιας απομόνωσης της Σοβιετικής Ένωσης με περικλητή πατροπαράδοτα βλησίδα. Πάντως, τα γεγονότα αυτά, αν και υπαγορεύονται, όπως αποδεικνύει ο Claudin,⁸ από τις ανάγκες του ρόλου παγκόσμιας δύναμης που καλείται να παίξει η ΕΣΣΔ, θα αντικαθρεφτίσουν τις λαμπρές στον μεταπολεμικό θρίαμβο ανταύγειες της εθνικιστικής ιδεολογίας, την οποία και θα απαλλάξουν από τις τελευταίες της συμβατικές διεθνιστικές υποχρεώσεις.

Καθοριστικός, όμως, σε αυτή τη διαδικασία ήταν ο ρόλος του ΚΚΣΕ, γιατί δεν πολέμησε και στη συνέχεια καθάρισε μία τραγική μετασέμανση: στο άκουσμα της μαρξιστικής ανάλυσης να απαντούν ιδεολογήματα όλωσδιόλου ξένα προς το μαρξισμό. Έδώ το ΚΚΣΕ δεν θα κάμει τίποτε άλλο από το να άπεικονίσει τόν, λανθάνοντα ή έκδηλο, εθνικισμό τών μικροαστικών μαζών και να επανεκπέμψει την άπεικόνιση σαν μαρξιστική ανάλυση. Μέσα από μιá άλυσίδα άλλεπάλληλων, συνειδητών και κυρίως άσυνειδων, άπεικονίσεων, τó κόμμα θα μεταρσιωθεί στά ίδια του τά μάτια σε ενσάρκωση του «άντικειμενικού πνεύματος της εποχής» (ó θρος είναι του Χέγκελ) που δεν έχει παρά να άποκαλύψει στο λαό την ίδια του σοσιαλιστική ουσία, καθαρίζοντας τις τυχόν άστικές «έπιβιώσεις» που του έμποδίζουν την όραση. Όπου ó λαός, ή κάποιον τμήμα του που σε πείσμα της άνθρωπιάς του άποφάσισε να λειτουργεί ταξικά, δεν λείει να άτενίσει την άνθρώπινη σοσιαλιστική του ουσία στον καθρέφτη του ΚΚΣΕ, ή άντανάκλαση θα γίνει ύπερεγώ, σκληρό και άδυσώπητο, θα γίνει διοικητικός καταναγκασμός. Άν άφήσουμε την πικρόχολη παρωδία ενός κατάφωρου πλέον ιδεαλισμού, και περάσουμε από τη φιλοσοφία στην ιστορία, τά πράγματα γίνονται πιό δύσμορφα. Ένας λαός που συνειδητοποιεί άυθόρμητα τó ρόλο του στην τιτανομαχία τών ιστορικών νόμων θυμίζει καταναγκαστική κολεκτιβοποίηση, καταστολή τών εθνικά άνεξάρτητων σοβιέτ, φυσική έξόντωση τών έσωκομματικών άντιπάλων, στρατόπεδα συγκέντρωσης, Ούγγαρία 1956, Τσεχοσλοβακία 1968, Πολωνία 1970.

8. Βλ. Fernando Claudin, *The Communist Movement*, Penguin Books, 1975, σελ. 15-40.

Η διαδικασία της άντανάκλασης περικομεί τó ΚΚΣΕ, με τά κρύσταλλα της ιδεολογίας του να άπεικονίζουν παραστάσεις από τη λαϊκή μυθολογία, έτσι που να μίν μπορεί να δει τις μάξες παρά μόνο στο βαθμό και με τόν τρόπο που οι ίδιες βλέπουν τόν έαυτό τους, να μίν μπορεί να τις βρει παρά μόνο εκεί όπου ύπάρχουν ως ενιαία ψηφοφόρος εθνική βούληση, δηλαδή εκεί όπου «άντιπροσωπεύονται», με τó κλασικό περιεχόμενο που έχει ó θρος στα άστικά κράτη. Ο ιδιότυπος αυτός λεγκαλισμός βαφτίστηκε «σοσιαλιστική νομιμότητα», και ή παραβίασή του «προσωπολατρία». Μιά τέτοια όπισθοδρόμηση, γιατί περι αυτό πρόκειται, κάθε άλλο παρά προωθεί τη λαϊκή πρωτοβουλία. Άντίθετα, τó κόμμα άυτοκαταργείται ως παραγωγός σοσιαλιστικής ιδεολογίας και καλλιεργεί στις μάξες την επανάπαυση. Και όταν ένα κομμουνιστικό κόμμα άυτοκαταργείται ως παραγωγός σοσιαλιστικής ιδεολογίας, βαθμιαία και άναπόφευκτα ή πολιτική του όλισθαίνει προς την άντιπροσώπευση — όπου «άντιπροσωπεύω» σημαίνει δεν επιτρέπω ή δεν επιδιώκω την άσκηση της κρατικής έξουσίας από τις ίδιες τις μάξες. Για τά πράγματα αυτά δεν χωράει να επικαλούμαστε καμία έξιλειωτική «άντικειμενική πραγματικότητα», ειδήλλως ή άυτοκρατική χάνει κάθε σημασία και καταντάει άυτοδικαιωτική παραποίηση της ιστορίας.

Άς επανέλθουμε στο σχήμα του 20ού Συνεδρίου, τη στιγμή που έτοιμάζεται να μάς έξηγήσει τó μηχανισμό της προσωπολατρίας. Στις παραπάνω άντικειμενικές συνθήκες που, όπως είδαμε, άπαιτούσαν περιορισμό της δημοκρατίας, πράγμα που ó λαός δέχεται συνειδητά, ó Στάλιν άγωνιζόταν για την πραγματοποίηση τών λενινικών ύποθηκών, πολεμώντας τούς έσωκομματικούς και άλλότρουους έχθρους (διάβαζε: τις ξένες ύπηρεσίες κατασκοπείας). Άυτοι οι δύο είναι και οι μοναδικοί στόχοι του (άναδρομικού) ταξικού μένους του 20ού Συνεδρίου. Για τις άστικές κοινωνικές σχέσεις και την ταξική πάλη ούτε λόγος, έκτός βέβαια όπου πρόκειται για τούς δύο στόχους που άναφέραμε, είτε μεμονωμένα, είτε σε συνδυασμό, όπως λογουχάρη στην περίπτωση τών κατηγορουμένων μπολσεβίκων του 1937 που καταδικάζονται και εκτελούνται ως συνεργάτες (όχι μόνο «άντικειμενικά» αλλά και ύποκειμενικά) της Γκεστάπο. Τότε, κατά κάποιον περίεργο τρόπο, τά τελευταία ύπολείμματα της άστικής τάξης βρέθηκαν στην έφοδιασμένη με γκεσταπίτικες ταυτότητες παλιά φουρνιά τών μπολσεβίκων.

Σε δύο φράσεις, που παραθέτουμε εδώ δλόκληρες, τó 20ό Συνέδριο θα μάς δώσει τó κλειδί που άνοίγει τά μυστήρια της προσωπολατρικής παρεκτροπής:

«Σ' αυτή την πολιτική και ιδεολογική πάλη, ó Στάλιν άπόκτησε μεγάλο κύρος και δημοτικότητα. Όστόσο, με τ' όνομά του άρχισαν έσφαλμένα να συνδέονται όλες οι μεγάλες νίκες μας. Οι έπιτυχίες που κέρδισαν, τó κομμουνιστικό κόμμα και ή Σοβιετική χώρα, τά προσωπικά έγκώμια, ζάλισαν τó κεφάλι του Στάλιν. Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες άρχισε να δημιουργείται σιγά σιγά ή λατρεία της προσωπικότητας του Στάλιν» (σελ. 48).

Η συνέχεια είναι άπλή: Ο Στάλιν πήρε άέρα στα μυαλά και άρχισε να χρησιμοποιεί την αίγλη του με τρόπο που συχνά παραβίαζε τη σοσιαλιστική νομιμότητα, όπως στην περίπτωση τών «όργάνων άσφαλείας του κράτους» που σιγά σιγά άυτονομούνται από τó

συλλογικό έλεγχο του κόμματος, για να περιπέσουν στην προσωπική καθοδήγηση του Στάλιν, ιδίως όταν επικεφαλής των οργάνων αυτών τίθεται ή «έγκληματική σπείρα του πράκτορα του διεθνούς ιμπεριαλισμού, Μπέρια» (σελ. 50) κ.λπ.

Είναι ίσως ένα από τα σκληρά παιχνίδια της διαλεκτικής ότι το κόμμα που το 1917 καθοδηγεί την πρώτη στον κόσμο νικηφόρα σοσιαλιστική επανάσταση δίνοντας σάρκα και όστα στο δράμα του διεθνούς εργατικού κινήματος, το 1956 βλέπει την ιστορία —και μαζί την ιστορία του— σαν μία ρητορικά δοσμένη αίσθηση της ατμόσφαιρας που εξηγεί το βάσιμο ή όχι κάποιαν έγκωμίων.

Και φυσικά έφτασε και ή ώρα της αυτοκριτικής την οποία το 20ό Συνέδριο —σε ένδειξη καλής θέλησης— έρμηνεύει σαν απάντηση στο ερώτημα «και σεις τί κάνατε;». Ο «λενινιστικός πυρήνας», θα μάς πει το 20ό Σ., που ύπηρχε στο κόμμα, που άποτελούσε την ουσία του κόμματος, είχε πλήρη επίγνωση της σταλινικής αυθαιρεσίας και στην πράξη επιδίωξε και συχνά κατάφερε να περιορίσει τις άρνητικές της συνέπειες (σελ. 50). Και άλλη μιá χειρονομία καλής θέλησης: γιατί τότε δεν μίλησε ο λενινιστικός πυρήνας, γιατί δεν προσπάθησε να αλλάξει τα πράγματα; Η απάντηση —όπου οι αντικειμενικές συνθήκες γίνονται «αυτό που ήταν γραπτό να γίνει» και ο Μάρξ αναπληρώνεται από τον ιδεαλισμό— είναι πάντα γνωστή: Τα πράγματα δεν ήταν ώριμα, για δύο κυρίως λόγους:

α) Ο λαός, που είχε έμπιστοσύνη στον Στάλιν γιατί έβλεπε τα καλά του (που 'ταν, εξάλλου, και τα καθοριστικά), δεν θα ύποστήριζε μιá καταγγελία των λαθών του Στάλιν (σελ. 51).

β) Μιá τέτοια καταγγελία θα ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη στις συνθήκες της καπιταλιστικής περικύκλωσης, τόσο που θα ύπονόμεινε την ενότητα του κόμματος και ολόκληρου του κράτους (σελ. 51).

Οι συνθήκες όμως ώριμασαν, το σοσιαλιστικό στρατόπεδο άντρώθηκε και άντρανίζει τώρα τον καπιταλισμό με την αυτοπεποίθηση της παραγωγικής του ισοτιμίας, χωρίς ύπανάπτυκτες ένοχές. Η ιστορία τότε ψιθύρισε την ώριμότητά της (άφου, μεγάλη ή χάρη της, πέθανε τον Στάλιν) στον λενινιστικό πυρήνα και αυτός έπλασε το 20ό Συνέδριο, το μονογενές, και το έστειλε στον κόσμο, με τα πρώτα χαρμόσυνα φτερουγίσματα της «είρηνικής συνύπαρξης».

Φυσικά, όλες οι άρνητικές συνέπειες της προσωπολατρίας δεν ήταν παρá ψεγάδια στο άσπιλο πρόσωπο ενός κραταιού σοσιαλισμού, μιá έφήμερη συνοφρύωση του σοβιετικού ανθρώπου. Το κείμενο είναι κατηγορηματικό σ' αυτό το σημείο, και ίσως νά 'ναι το μόνο για το όποιο έχει δίκιο: «Κανενός είδους προσωπολατρία δεν μπορούσε ν' αλλάξει τη φύση του σοσιαλιστικού κράτους». Είναι οφθαλμοφανές: Όταν ένα κράτος είναι σοσιαλιστικό, μιá άπλη προσωπολατρία —το ότι κάποια ήγετική φυσιογνωμία καβάλησε το καλάμι— δεν μπορεί φυσικά να αλλάξει τη φύση του. Με την προϋπόθεση πάντα ότι μιλάμε για σοσιαλισμό· δηλαδή, με την προϋπόθεση ότι στην πολύχρονη και άμφίροπη διαδικασία άνατροπής των άστικων σχέσεων παραγωγής, ή κρατική έξουσία άσκειται από το προλεταριάτο και τις λαϊκές μάζες και ότι ύπάρχει, ως μόνη και καθοριστική έγγύηση για το ποιός άσκει την κρατική έξουσία, ένα κόμμα νέου τύπου που καθοδηγείται από τη μαρξιστική θεωρία. Η κύρια πλευρά της

προϋπόθεσης αυτής είναι πολιτική και όχι οικονομική, και λέγεται δικτατορία του προλεταριάτου. Το όνομα μπορούμε να το αλλάξουμε, για λόγους έποχιακής έτυμολογικής ευθιξίας —την έννοια όμως όχι.

Για το 20ό Συνέδριο —και όλα τα έπόμενα— ούτε γάτα ούτε ζημιά. Τώρα, λέει, που εξαλειφθηκαν «οι τελευταίες τάξεις των έκμεταλλευτών» και πού ο «σοσιαλισμός επεκράτησε σε όλη την έθνική οικονομία», «τα πλαίσια της σοβιετικής δημοκρατίας πλάτυναν σε μέγιστο βαθμό και εξακολούθουν να πλαταίνουν» (σελ. 54). Όλα έγιναν έτσι όπως περίπου έγιναν, και δεν μπορούσε να γίνουν και άλλως. Το άποτέλεσμα που μάς ενδιαφέρει —μαρξιστές είμαστε — είναι το ίδιο. Και φυσικά το 20ό Συνέδριο δεν λέει όλα όσα έγιναν ή δεν έγιναν. Τα λέει όμως ή μυστική έκθεση του Χρουστσόφ. Έν πάση περιπτώσει, καθένας είναι ελεύθερος να βγάλει τα συμπεράσματά του, αρκεί να βρει στην προσωπολατρία την εξήγησή τους, με την προϋπόθεση δηλαδή ότι δεν θα σαραφιστεί ερωτήματα που παραμερίζουν την κριτική της προσωπολατρίας, γιατί τότε είναι άντικομμουνιστής.

Το ΚΚΣΕ και ή πάλι των τάξεων: άποσιώπηση και άπολογία

Στη συνέχεια θα σταθούμε στις άντιλήψεις που μέχρι τώρα θεωρήσαμε καθοριστικές της προβληματικής του ΚΚΣΕ. Καίτοι έμφορείται από την πεποίθηση ότι ή κατασκευή του 20ού Συνεδρίου όχι μόνο δεν έχει καμιά σχέση με τον ιστορικό ύλισμό, αλλά και ότι άποτελεί, άκόμη και σε επίπεδο «γεγονότων», παραχάραξη της ιστορίας, ή άνάλυση που άκολουθεί δεν μπορεί να έχει την έννοια της άπόδειξης. Άποδεικνύω, για τα πράγματα αυτά, σημαίνει άνατρέπω, με την όρμη μιás συγκροτημένης προβληματικής που παράγει γνώσεις, ιδεολογήματα με πολιτική ισχύ. Όχι επειδή ή ζωή θα επιβεβαιώσει, όπως λέγεται, ή θα διαψεύσει τις άπόψεις μας. Η ζωή από μόνη της ούτε επιβεβαιώνει, ούτε διαψεύει, ούτε γεννοβολάει έπιστήμες. Μάλλον το αντίστροφο συμβαίνει: ή έπιστημονική πρακτική «επιβεβαιώνει» τη ζωή, δηλαδή παράγει γνώση της «ζωής». Άν ή άντιτροφή αυτή, που είναι μόνο φαινομενική, μάς φαίνεται παράδοξη, άς αναλογιστούμε το εξής: Ότι το μόνο όν που έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί την ιστορία σαν εργατήριο για την επιβεβαίωση της σκέψης του και του έαυτού του είναι ο θεός, και αυτό γιατί την έφτιαξε. Όποιος επικαλείται τη ζωή, κάποιο τέτοιο όν επικαλείται τελικά —για το όποιο ή ζωή ως τώρα δεν έχει δείξει άν ύπάρχει ή δεν ύπάρχει.

Δεν πρόκειται λοιπόν για το ποιός —ή ζωή ή δική μας, ή ζωή των άλλων, ή ό έπιστήμων θεός— θα άποδείξει, αλλά για το τί συνιστά μιá άπόδειξη στο σταυροδρόμι των έπιστημονικών, ιδεολογικών και πολιτικών προβλημάτων το όποιο λέγεται σταλινικό ζήτημα. Ο λόγος άφορά μιá ιστορική ιδιομορφία, άς την πούμε, της έπιστήμης του ιστορικού ύλισμού: Ότι είναι μιá παραγωγή γνώσεων που πραγματοποιείται στο έδαφος ενός πολιτικού κινήματος, του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Πράγμα που έχει και άλλη όψη: είναι μιá έπιστήμη που όπλίξει μιá πολιτι-

κή πρακτική, τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Συμπέρασμα: ἀφενός, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός εἶναι ὑποχρεωμένος ἀνὰ πάσα στιγμή νὰ παλεύει μὲ ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά, πολιτικά καὶ ἰδεολογικά προβλήματα. (Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός: δηλαδή οἱ μαρξιστὲς ὡς κίνημα, καὶ ὄχι καθένας μεμονωμένα.) Ἀφετέρου, τὸ νὰ επικαλεῖται κανεὶς τὴν ἐπιστημονικὴ αὐθεντία κάποιων ἐννοιῶν, σημαίνει ὅτι ὄχι μόνο «λησιμονεῖ» τὶς πολιτικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἱστορικοῦ/διαλεκτικοῦ ὕλισμου, ἀλλὰ καὶ ὅτι, ἀρνούμενος τὰ πολιτικὰ ἀποτελέσματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἐμποδίζει τὴ συγχώνευση τοῦ μαρξισμού μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα.

Ἡ «μεθοδολογικὴ» εἰσότη διασάφηση —πράγματα ἀπλουστευμένα καὶ ἐν πολλοῖς γνωστά— ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μὴν καταλήξουμε νὰ κλείνουμε τὸ μάτι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο «μὲ νόημα». Καὶ γιὰ νὰ μὴν κλείσουμε καὶ τὰ δύο μάτια, ἐπαναλαμβάνουμε κάτι ποῦ εἰπώθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ σημειώματος: Μία ἀπόδειξη γιὰ τὸ τί ὑπῆρξε ὁ σταλινοσμός, εἶναι ἡ θεωρητικὴ στιγμή ποῦ θὰ μεταγράψει μὲ ὄρους θεωρητικῶν τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἄλλης, κοπιαστικότερης, πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς διαδικασίας, μὲ ζωτικὸ κοινωνικὸ βᾶθος, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ξεκαθαρίζει τοὺς λογαριασμούς του μὲ τὴ μέθοδο τοῦ σταλινισμοῦ τῆς συνείδησης, μὲ τὴ δική του, σταλινικὴ καὶ μὴ, ἱστορία. Ἡ μία διαδικασία φορτίζει τὴν ἄλλη· ἡ προσδιοριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ δευτέρη. Ἐδῶ, μέσα στὰ ὄρια ἐνὸς πολεμικοῦ σημειώματος, συνοψίζουμε τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀντίθεσής μας μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ ΚΚΣΕ, παρακολουθώντας τὴν κίνηση τῆς προβληματικῆς τοῦ Μπεττελέμ ποῦ θεωροῦμε σημαντικὴ στιγμή τῆς πρώτης διαδικασίας.

1. Ἡ πάλι τῶν τάξεων ὡς κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας δὲν ὑπάρχει στὴν προβληματικὴ τοῦ ΚΚΣΕ. Οἱ «ἀντικειμενικὲς συνθήκες» ποῦ επικαλεῖται ἡ ἀπόφαση τῆς Κ.Ε. εἶναι ἡ ταριχευμένη σορὸς τῆς ἔννοιας «πάλι τῶν τάξεων», ἡ μοιρολατρικὴ ἀνακούφιση τοῦ «ἔτσι ἔγινε» μπροστὰ στὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας. Τὸ ΚΚΣΕ μιλάει μέσα ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό— ἕναν κρατικὸ μηχανισμό ποῦ, στὴ χρησιμοδοτικὴ του αὐτάρκεια, ἀποτραβιέται ἀπὸ τὶς μάζες γιὰ νὰ τὶς ἀντιπροσωπεύσει. Οἱ μάζες κάνουν τὴν ἱστορία, ἔλεγε ὁ Μάρξ: εἴτε ὡς πρωταγωνιστὲς στὸ πολιτικὸ προσκήνιο εἴτε ὡς σιωπηρὴ τοῦ προϋπόθεσης. Πάντως, τὴν κομμουνιστικὴ ἱστορία τὴν κάνουν οἱ μάζες αὐτοπροσώπως καὶ πρωταγωνιστικά.

Εἶναι συμπτωματικὸ τῆς προβληματικῆς του ὅτι τὸ ΚΚΣΕ παίξει τὴ σκηνὴ τῆς ἀντίθεσής του μὲ τὸν Στάλιν γύρω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς πάλι τῶν τάξεων στὴν ΕΣΣΔ. Παραθέτουμε ἐδῶ τὴ σχετικὴ περικοπή ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς Κ.Ε.:

«Μεγάλη ζημιὰ στὴν ὑπόθεση τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης, στὴν ἀνάπτυξη τῆς δημοκρατίας μέσα στὸ κόμμα καὶ στὸ κράτος, ἐπέφερε ἡ ἐσφαλμένη φόρμουλα τοῦ Στάλιν, ὅτι δηθὴν, ὅσο προχωρεῖ πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση, τόσο πλεονάζει θὰ ὀξύνεται ὁ ταξικὸς ἀγώνας. Αὐτὴ ἡ φόρμουλα ποῦ ἦταν σωστὴ μόνο γιὰ ὁρισμένα στάδια τῆς μεταβατικῆς περιόδου, ...προβλήθηκε σὲ πρῶτο πλάνο στὰ 1937, τὴ στιγμή ποῦ ὁ σοσιαλισμὸς εἶχε ἤδη νικήσει στὴ χώρα μας, ποῦ οἱ ἐκμεταλλεῦτριες τάξεις εἶχαν ἐξαλειφθεῖ μαζί μὲ τὴν οἰκονομικὴ τους βάση. Στὴν πράξη, αὐτὴ ἡ λαθεμένη θεωρητικὴ φόρμουλα, χρησί-

μεψε σὰν βάση γιὰ τὶς πλεονάζουσες παραβιάσεις τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας καὶ τὶς μαζικὲς καταπιέσεις» (σελ. 50).

Ἐδῶ τὸ ΚΚΣΕ κυριολεκτικὰ ἀντιστρέφει τὴν πραγματικότητα. Ἀφενός γιὰ τὸ σύνολό της, ἡ σταλινικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ θεωρία κατατείνει, ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, στὴν ταύτιση τῆς πραγματικῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὶς νομικὲς τῆς μορφές. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ὁδηγεῖ σταδιακὰ στὴν πεποίθηση ὅτι οἱ τάξεις ἔχουν ὁριστικὰ ἐξαλειφθεῖ. Βέβαια, ὁ Στάλιν εἶχε πρὶν πολλὰ καὶ κατὰ καιροὺς ἀντιφατικὰ πράγματα. Πάντως, μέσα ἀπὸ τὴ σταλινικὴ πολιτικὴ προβάλει ἄκρατη ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ τάξεις ὅπου νὰ ἔναι θὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ προσώπου Σοβιετικῆς Ἐνωσης καὶ ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ κύριος ταξικὸς ἐχθρὸς, ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ ἡ μεγάλη γαιοκτησία, ἐξαφανίστηκαν μαζί μὲ τὶς ποικίλες κοινωνικὲς τους πρακτικὲς, ἀφήνοντας τὸ λαὸ νὰ ἐπιδοθεῖ ἀνεχόκλητος στὸ εἰρηνικὸ ἔργο τῆς οἰκοδόμησης τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἐτσι, τὸ 1936, στὸ 7ο Συνέδριο τῶν Σοβιέτ, ὁ Στάλιν θὰ πρὶν: «Δὲν ὑπάρχει πιά κεφαλαιοκρατικὴ τάξη στὴ βιομηχανία. Οὔτε τάξη κουλᾶκων στὴ γεωργία. Οὔτε ἐμποροὶ καὶ κερδοσκόποι στὸ ἐμπόριο. Ἐτσι, ὅλες οἱ τάξεις τῶν ἐκμεταλλεῦτῶν ξεκαθαρίστηκαν»⁹.

Ἀφετέρου, οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν εἶναι προσωπικὲς παραξενιὲς τοῦ Στάλιν ποῦ, στὸ ἀρρωστημένο κλίμα τῆς προσωπολατρίας, αἰφνιδιάζον καὶ τυφλώνουν τὰ ἡγετικά στελέχη τοῦ κόμματος. Αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ὁ Στάλιν, στὸ θέμα τῶν ταξικῶν σχέσεων στὴν ΕΣΣΔ καθὼς καὶ σὲ τόσα ἄλλα, διαμορφώνει καὶ προωθεῖ ἀπόψεις ἀντίθετες μὲ τὴ θέληση καὶ τὴ γραμμὴ τοῦ κομματικοῦ κοινού νοῦ — πράγμα ὀλωσοδιόλου ἀντίθετο μὲ τὴν πραγματικότητα. Σ' αὐτὸ, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς πολιτικῆς τοῦ ΚΚΣΕ, ὁ Στάλιν γίνεται ὁ ἐκφραστὴς τοῦ κομματικοῦ κοινού νοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ὑπάρξει μέσα στὸ ΚΚΣΕ οὐσιαστικὴ, συγκροτημένη ἀντίθεση στὴν πολιτικὴ ποῦ εἰσηγεῖται ὁ Στάλιν, σὲ κανένα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, τουλάχιστο μετὰ τὶς συγκρούσεις τοῦ 1928-29.

9. Παραθέτει ὁ Μπεττελέμ, ὁπ. παρ., σελ. 33.

Είναι βέβαια σαφές ότι η άναγωγή του ρόλου της κομματικής ήγεσίας σε έκφραση του, υπόκωφου ή ρητού, κομματικού κοινού νου αποτελεί παραμορφωτική διαστρέβλωση του ρόλου και της φύσης του κομμουνιστικού κόμματος, καταδικαστική για τη ζωή της μαρξιστικής θεωρίας. Μιά τέτοια αντίληψη, που είναι και ο καλύτερος τρόπος να ακυρώνονται εν τη γενέσει τα όποια πρωτόλεια μιας άλλης πολιτικής, άπονεκρώνει την οποιαδήποτε ιδεολογική επαγρύπνηση και υποβιβάζει τους κομμουνιστές σε έκτελεστικά όργανα μιας μονοσήμαντης και εκχειλιζουσας «λογικής των πραγμάτων». Και επειδή πηγή αυτής της εκχειλίσης είναι η αντίσταση όρισμένων μηχανισμών και κοινωνικών ταξικών πρακτικών στην είσοδο του νέου, κομμουνιστικού στοιχείου, ο εύκολος δρόμος της λογικής των πραγμάτων είναι ο σταδιακός θρίαμβος του οικονομισμού. Τέτοιου είδους προβλήματα, όμως, ούτε καν τα υποψιάζεται η κριτική της προσωπολατρίας στο 20ό Συνέδριο.

Αν λοιπόν πρέπει να βρούμε μια θεωρητική παρέκκλιση που να αντιστοιχεί στην εγκληματικότητα του Στάλιν, αυτή δεν θα 'ναι η κατά το 20ό Συνέδριο δοξασία του για την όξυνση της ταξικής πάλης, αλλά, αντίστροφα, η έμπεδωμένη στην οικονομιστική ιδεολογία του ΚΚΣΕ αντίληψη για την εξαφάνιση των τάξεων. Όταν, εκεί όπου πιστεύεται πως υπάρχει ένας κατ' ουσίαν σοσιαλιστής λαός, που «διακρίνεται» σε εργάτες, αγρότες και διανοούμενους, αναφύονται αντιφάσεις, το κόμμα θα τις αντιμετωπίσει σαν συνωμοτικές έξωγενείς κινήσεις, όπου η άπουσία της ιδεολογικής πρωτοπορίας των κομμουνιστών θα προκαλέσει σαν μόνη πρακτική λύση τον διοικητικό (και συχνά εγκληματικό) καταναγκασμό. Μ' αυτόν τον τρόπο, άφενός παραγνωρίζεται ο χαρακτήρας της εργατοαγροτικής συμμαχίας που καθιστά δυνατή τη σοβιετική επανάσταση, ως ένότητας ταξικής και επομένως αντιφαστικής· άφετέρου, το κόμμα δεν μπορεί πλέον να διακρίνει και να αναγνωρίσει τα σημάδια της αναπαραγωγής των άστικών κοινωνικών σχέσεων, με άποτέλεσμα: πρώτον, να καλλιεργεί την επανάπαυση στις μάξες, με την πατριαρχική, άφοπλιστική διαβεβαίωση ότι εξέλιπε ο ταξικός έχθρος, η ταυτίζοντας τον ταξικό έχθρο με την εικόνα του ξενικά ντυμένου καπιταλιστή που έπισείει τα νομικά πειστήρια της ιδιοκτησίας του· και δεύτερον, να αφήνει τους μηχανισμούς και τις πρακτικές αναπαραγωγής άστικών σχέσεων να λειτουργούν άπροόσκοπτα και ψευδώνυμα, να όξύνουν για λογαριασμό τους τις αντιφάσεις στο πλαίσιο της εργατο-αγροτικής συμμαχίας ως το σημείο μη έπιστροφής και να καρπώνονται, φυσικά, τις ιδεολογικές και πολιτικές έπιπτώσεις του διοικητικού καταναγκασμού. Αν λοιπόν αναλογιστούμε ότι καθοριστικός πολιτικός μηχανισμός στην άσκηση της πολιτικής έξουσίας από τις μάξες, σ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας του προλεταριάτου, είναι το κομμουνιστικό κόμμα, θα αναγνωρίσουμε στην ακόλουθη πρόταση του Μπεττελέμ τον άπαραίτητο άναλυτικό οδηγό για τη μελέτη της σοβιετικής ιστορίας: «Η κυριαρχική συνισταμένη του ήγετικού ρόλου του μπολσεβίκου κόμματος [μέσα στις άγροτικές μάξες] ήταν πολιτική και όχι ιδεολογική»¹⁰.

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι άπόψεις του 20ού Συνεδρίου για το θέμα της ταξικής πάλης στην

10. Στο ίδιο, σελ. 242.

ΕΣΣΔ άποτελούν άπώληξη της σταλινικής πολιτικής και θεωρίας. Πασχίζοντας να άποκρύψει την ιδεολογική του καταγωγή, το ΚΚΣΕ του 20ού Συνεδρίου θα σημασιοδοτήσει το νευρωτικό της σύμπτωμα και σε τουτο: «Ότι για τον Στάλιν, όπως άκριβώς και για το κείμενο της Κ.Ε. του 1956, η «όξυνση της ταξικής πάλης» είναι η δικαιοδική έπωδος της έξόντωσης των έσοκομματικών αντιπάλων. Άπ' αυτή την άποψη, το 1937 —ήμερομηνία όπου το 20ό Συνέδριο τοποθετεί τις δοξασίες του Στάλιν— σημαδεύεται από το γεγονός της δίκης και καταδίκης παλαιών ήγετικών στελεχών του μπολσεβίκου κόμματος ως πρακτόρων του ίμπεριαλισμού και «σαμποτέρ». Κατά πάσα πιθανότητα, το 20ό Συνέδριο αναφέρεται στην εισήγηση του Στάλιν στην Όλομέλεια της Κεντρικής Έπιτροπής του Φλεβάρη-Μάρτη 1937. Σ' ένα κλίμα δυσφορίας και άβεβαιότητας, στον παροξυσμό των εκκαθαρίσεων, διωγμών, δικών και εκτελέσεων που προηγήθηκαν και που θα ακολουθήσουν, ο Στάλιν θα καταγγείλει την αυταπάτη στις γραμμές του κόμματος για την ύφεση της ταξικής πάλης, ενώ τα γεγονότα, δηλαδή η άνακάλληψη τροτσικιστών σαμποτέρ, άποδεικνυαν το αντίθετο.¹¹ Το 20ό Συνέδριο παρασιωπεί το γεγονός των εκκαθαρίσεων του 1937. Μόνο σ' ένα άλλο, καλά προφυλαγμένο από τον κίνδυνο της συσχέτισης, σημείο του κειμένου θα κάνει μιάν άόριστη αναφορά στη «συκοφάντηση πολλών τίμιων κομμουνιστών».¹²

2. Ο σταδιακός εκφυλισμός της μαρξιστικής θεωρίας στο ΚΚΣΕ και η περιφρόνηση της ταξικής πάλης από τις βαρειστημένες κινήσεις ενός γηραλέου ήθικευόμενου άνθρωπισμού ενέχουν και τη συνάδουσα συσκότιση του προβλήματος της κρατικής έξουσίας, τόσο στη θεωρία όσο και στα συγκεκριμένα ιστορικά προβλήματα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Έδώ, άναξήτάντας πάλι στην άναδρομική φαντασίωση την αντισταλινική του περιβολή, το 20ό Συνέδριο θα άποκρύψει για μιάν ακόμη φορά τη συνέχεια της σταλινικής προβληματικής. Είναι γνωστές οι διακηρύξεις του 20ού και του 22ου Συνεδρίου του ΚΚΣΕ για το θέμα του κράτους: Σε μιá κοινωνία που περνά το στάδιο της οικοδόμησης των υλικών προϋποθέσεων του κομμουνισμού, το κράτος είναι όλου του λαού, άπλός τεχνικός διεκπεραιωτής και συντονιστής της λαϊκής (παραγωγικής) όμοψυχίας — είναι δηλαδή ένα κράτος ταξικά ούδέτερο, γιατί το στάδιο της δικτατορίας του προλεταριάτου έχει πλέον ξεπεραστεί.

Θά έλιζε κανείς, τα παράξενα τουτα άποφθέγματα να άποτελούν κάλλιο μιá μεθοδευμένη κοροϊδία, που δεν έχει παρά να την άποκαλύψει για να φανεί η άλήθεια, παρά μιá συγκροτημένη κοινωνική ιδεολογία που, όπως ξέραμε, θέλει δουλειά πολλή για να άνατραπεί. Γιατί έστω και η στοιχειώδης έξοικείωση με τη μαρξιστική θεωρία —άν είναι άκόμη στοιχειώδης ή έξοικείωση με το Κράτος και Έπανάσταση και όχι δείγμα σπανίζουσας έμβροθίας— μάς θυμίζει ότι ένα κράτος δεν είναι ποτέ ταξικά ούδέτερο και ότι η κρατική έξουσία ως ιστορικό φαινόμενο είναι προϊόν των ταξικών κοινωνιών. Βέβαια, καμιά έπιστημονική θεωρία δεν είναι δοσμένη έσασεί, είτε στη διατύπωση της είτε στην ισχύ της προβληματικής της. Ίσα ίσα που

11. Βλ. Τζουλιάνο Προκάτσι, *Τό Κομμουνιστικό Κόμμα στη Σοβιετική Ένωση 1917-1945*, Όδυσσέας, 1975, σελ. 135-136.

12. «Άπόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ», όπ. παρ., σελ. 50.

ή εννοιολογική κινητικότητα χαρακτηρίζει τις έπιστη-
μες και επιβάλλει τη συνεχή ανάπλαση ως έπιστημονι-
κή ανάγκη. Είτε όμως πρόκειται για ανάπλαση, είτε
για έξ ολοκλήρου απόρριψη της παλαιάς θεωρίας, ή
καινούρια είναι υποχρεωμένη να παλέψει στο έδαφος
της παλαιάς, να καταδείξει την ανεπάρχειά της ή να
την ανατρέψει, ακυρώνοντας τη θεωρητική της άποτε-
λεσματικότητα. Το ΚΚΣΕ, ή οποιοδήποτε άλλο κομ-
μουνιστικό κόμμα θεωρεί ότι (ή δέν «θεωρεί» αλλά
πράττει *σάν να*) ξεπεράσει τη μαρξιστική θεωρία περί
κράτους, είναι υποχρεωμένο να την ανατρέψει, να
άποδείξει τó εσφαλμένο της. Η υποχρέωση δέν είναι
μόνο θέμα έπιστημοσύνης μά και πολιτικής δέσμευ-
σης άπέναντι στα κομμουνιστικά και άτελευθερωτικά
κινήματα άνα τόν κόσμο, πού ζούν καθημερινά τή μη
σούδετερότητα, όσο διακριτική και να 'ναι, τού κρά-
τους. Γιατί ή ρήση: τó κομμουνιστικό κίνημα κάθε
χώρας καλείται να πλάσει τή θεωρία της κρατικής της
έξουσίας, έχει και τήν κοινωνική της διάσταση: κομ-
μουνιστές γίνονται όρισμένοι άνθρωποι *έπειδή* πεί-
θονται (και) άπό τή μαρξιστική θεωρία περί κράτους.
Ρητή ανατροπή της θεωρίας αυτής δέν είδαμε άπό
πουθενά, συμπεριλαμβανομένου και τού Ίνστιτούτου
Μαρξισμού-Λενινισμού. Αντίθετα, γινόμαστε μάρτυ-
ρες μιās σιωπηρής κατάργησης και της θεωρίας και
της υποχρέωσης για τήν ανατροπή της, και ταυτόχρο-
να, στους αντίποδες τού ΚΚΣΕ, μιās δίχως προηγού-
μενο έπεξεργασίας και έπιστημονικής ανάπλασης τών
θεμελιωδών προτάσεων τού μαρξισμού για τά ζητήμα-
τα της πολιτικής έξουσίας. Η έπιλογή, δυστυχώς, δέν
είναι θέμα προσωπικής προτίμησης.

Βέβαια, τó ΚΚΣΕ δέν άρνείται τόν ταξικό χαρα-
κτήρα τού κράτους άλλων χωρών· τόν άρνείται όμως
για τήν ΕΣΣΔ, και αυτό έχει πολύ περισσότερες
έπιπτώσεις στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα άπ-
όσες μπορεί να ακυρώσει ή να καλύψει τó γεγονός ό-
τι πολλές εκδόσεις τού *Κράτος και Έπανάσταση* φέ-
ρουν τή σφραγίδα τού Ίνστιτούτου Μαρξισμού-Λε-
νινισμού. Αυτά *σάν* επιφύλαξη και αντίκρουσή της
μαζί.

Υπάρχει όμως και μιá άλλη, σημαντικότερη επιφύ-
λαξη. Τα παραπάνω και όσα άκολουθούν εκφράζουν
έκ τών πραγμάτων μιá σαφή ιδεολογικο-πολιτική
τοποθέτηση ή όποία, όμως, πολλές φορές άναζητá τήν
πραγματολογική της βάση σε πρόχειρες και έμπειρικές
διαπιστώσεις, διανθισμένες με τή γνώση κάποιων
γεγονότων ή καταστάσεων πού άπαντώνται στη γλί-
σχα για τó θέμα μαρξιστική και μη βιβλιογραφία. Οί
διαπιστώσεις όμως αυτές δέν παύουν να έχουν τήν
άξία τους, ιδίως όταν τó ΚΚΣΕ άρνείται τή βάση τους
και υπερασπίζεται τόν έαυτό του με στατιστικούς
άφορισμούς. Έξάλλου, όλων μας ή ιδεολογία είναι
συνάρτηση τών όσων «ξέρουμε», πού έμπεριέχουν και
τή στάση μας για αυτά πού «δέν ξέρουμε». Παραταύ-
τα, ή ανάγκη μαρξιστικών, τεκμηριωμένων αναλύσεων
για τά ζητήματα της ιστορίας της ΕΣΣΔ, πού καθένα
τους είναι και ένα μάθημα τεράστιας σημασίας για τó
μέλλον της κομμουνιστικής υπόθεσης, γίνεται καθημε-
ρινά περισσότερο αισθητή — δίψα πού δέν τή σβήνει ή
όποια στιγμιαία (για άλλους μόνιμη) όφθαλμαπάτη
στην έρημιά τού ΚΚΣΕ.

Για να επανέλθουμε: Ξέρουμε ότι στη Σοβιετική
Ένωση υπάρχει κράτος, με τούς κατασταλτικούς και

ιδεολογικούς του μηχανισμούς, ως οργανωμένη φυσι-
κή και συμβολική βία, άνεξάρτητη άπό τήν καθημερι-
νή κοινωνική κίνηση τών μαζών. Υπάρχει μόνιμος
στρατός, με κανονικά στελέχη καιέρας, και με τή δική
του έσωτερική, κλειστή ιεραρχία· υπάρχει επίσης
άτυνομία πού στέκει «υπεράνω» τών πολιτικών συγ-
κρούσεων, τιμωρός τών ψυχολογικής προέλευσης δια-
ταράξεων της κοινής ήσυχίας, δικαστικό σύστημα με
κεντρική, έστω και «άποκεντρωμένη», και όχι τοπική
καθοδήγηση, μόνιμη διοικητική γραφειοκρατία με
αύστηρη ιεράρχηση μισθών και εύθυνών, σχολικός
μηχανισμός με όλα τά γνώριμα σε μάς χαρακτηριστικά
—πας όλη τήν πληθώρα «υποτροφιών»— πού διέπε-
ται άπό τó διαχωρισμό πνευματικής και χειρωνακτι-
κής εργασίας, κ.λπ. Βέβαια, υπάρχει και ένα σύνταγ-
μα τού όποιου οί διατάξεις θυμίζουν μιá κάπως
διαφορετική αντίληψη για τήν πολιτική έξουσία στο
σοσιαλισμό, γεγονός πού δέν πρέπει να μένει χωρίς
κάποια πολιτικά άποτελέσματα — για όσους όμως
έχουν «μνήμη».

Ξέρουμε και κάτι άκόμη πού φορτώνει άποπνικτι-
κά τήν παραπάνω εικόνα: Τή σταδιακή φθορά τών
σοβιέτ —ως θεσμού άσκησης της πολιτικής έξουσίας
άπό τις λαϊκές μάζες—, άφενός με τή μετατόπιση τού
πολιτικού βάρους στην κληρονομημένη άπό τόν τσαρι-
σμό δυσκίνητη διοικητική γραφειοκρατία, άφετέρου
με τήν πολιτική έξασθένηση τών μαζών, πού σε
όρισμένα λαϊκά στρώματα θά φτάσει ως τήν άπάθεια.
Ήδη τó 1919, στο 8ο Συνέδριο τού Κόμματος, ό Λένιν
θά έπισημάνει τó πρόβλημα: «Τά Σοβιέτ πού, σύμφω-
να με τó πρόγραμμά τους είναι όργανα διακυβέρνησης
άπό τούς εργαζόμενους, στην πραγματικότητα είναι
όργανα για τή διακυβέρνηση τών εργαζόμενων, πού
άσκειται άπό τó προχωρημένο στρώμα τού προλεταρι-
άτου κι όχι άπό τις μάζες τών εργαζομένων». ¹³ Στην
ύπαιθρο, ήδη άπό τά πρώτα χρόνια της έπανάστασης,
τά πράγματα είναι πιό δύσμορφα: «Αν πάrouμε για
άντιπροσωπευτικό παράδειγμα μιá εκθεση (Ίούλιος
1919) τού έθνικού επιτρόπου Ποντιπέλοκι για τήν
κατάσταση στην άγροτική ένδοχώρα, τά σοβιέτ άγρο-
τών «δέν υπάρχουν παρά στο χωρί· στην πραγματι-
κότητα, κάτω άπό τó όνομα τών Σοβιέτ, βλέπουμε να
εργάζονται κουλάκοι και κερδοσκόποι, άνθρωποι
χωρίς χαρακτήρα, πού δρούν όπως τούς άρέσει». ¹⁴ Η
διαρκής άγωνία τού Λένιν για τή διαμόρφωση τών
ταξικών σχέσεων στην ύπαιθρο και ή έντονη και
συχνά σπασμωδική άγροτική πολιτική τού μπολσεβί-
κικού κόμματος τεκμηριώνουν τή γνησιότητα της
περιγραφής τού Ποντιπέλοκι. Πολλά άπό τά μέτρα
πού παίρνει τó κόμμα, όπως ή δημιουργία τών «έπι-
τροπών φτωχών άγροτών», για τήν ταξική κινητοποί-
ηση και τήν πολιτικοποίηση τών λαϊκών άγροτικών
μαζών, κατάλήγουν στην άποτυχία. Η κατάσταση
χειροτερεύει κατά τή διάρκεια τού έμφύλιου πολέμου,
με τó πρόβλημα τών έπιτάξεων τού άγροτικού πλεονά-
σματος, και οδηγεί, άμέσως μετά τó τέλος τού πολέ-
μου, σε μιá σειρά αθρόοιτες άγροτικές έξεγέρσεις.
«Αν ή κατάσταση μπορεί να χαρακτηριστεί «δύσκολη»
για τά σοβιέτ εργατών —και χειροτερεύει με τήν
άφραίμαξη πού υφίσταται ή εργατική τάξη στη διάρ-
κεια τού πολέμου, όταν πολλά άπό τά μαχητικότερα

13. Λένιν. *Άπαντα*, τόμος 29, σελ. 182: στον Μπεττελέμι, *δπ. παρ.*, σελ. 270.

14. Παραθέτει ό Μπεττελέμι, *δπ. παρ.*, σελ. 290.

και πιο πεπειραμενα κομμουνιστικά της στελέχη σκοτώνονται στο μέτωπο—, στην περίπτωση των αγροτικών σοβιέτ είναι σχεδόν ανυπέβλητη. Από την άλλη μεριά, η πολιτική του μπολσεβίκου κόμματος προσκρούει στην ιδεολογική (φυσικά και άριθμητική) του ανεπάρκεια στις αγροτικές μάζες, και στον αμετάθετο όγχο μιας κρατικής γραφειοκρατίας που, συνελισσόμενη στην τσαρική της ιεραρχία, διαρκώς αυτόνομείται από την πολιτική έμβέλεια του μπολσεβίκου κόμματος και άπωθει τον έλεγχο των μαζών. Αυτή η γραφειοκρατική μηχανή, στην αδράνεια της μικροαστικής της ιδεολογίας, βαραίνει ασφυκτικά πάνω στους κομμουνιστές και τείνει να τους απορροφήσει, να υπαλληλοποιήσει το κομμουνιστικό κόμμα, και να το μετατρέψει σε παράρτημα του κρατικού μηχανισμού. Το 1922, ο Λένιν θα πει: «Αν πάρουμε υπόψη μας τη Μόσχα —4.700 κομμουνιστές υπεύθυνοι— κι αν δούμε τη γραφειοκρατική μηχανή, αυτήν την πελώρια μάζα, ποιός, λοιπόν, οδηγεί και ποιός οδηγείται; ...Για να πούμε την αλήθεια, δεν είναι αυτοί [οι κομμουνιστές] που οδηγούν. Αυτοί είναι που οδηγούνται».¹⁵

Το πώς φτάσαμε από τη δυσοίωνα κατάσταση των πρώτων χρόνων της επανάστασης στην άταξική αισιοδοξία του 20ού Συνεδρίου, είναι μια ιστορία που μέλλει να γραφτεί —παρά και όχι με το ΚΚΣΕ. Γιατί στη συγκυρία εκείνη των πρώτων χρόνων μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, όταν ο άστισμός όλου του κόσμου είδε τον κόσμο του να 'ρχεται ανάποδα, ακριβώς όπως στους εφιάλτες του, υπάρχει έγγραμμένη μια επαναστατική έγγυση: «Οτι τα μαχητικότερα τμήματα της εργατικής τάξης, ένταγμένα σε ένα κόμμα νέου τύπου που έναρκώνει τη μαρξιστική θεωρία, είναι σε θέση να κινητοποιούν τεράστιες λαϊκές μάζες για την επίλυση των δικών τους προβλημάτων. Τα σοβιέτ και οι άλλες μορφές λαϊκής εξουσίας άποτελούν το ειδοποιό στοιχείο του προλεταριακού κράτους, το «μη κράτος», την καθοριστική δυναμογόνο έγγυση για την επικράτηση των σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων, και επιφορτίζονται με τον ιστορικό ρόλο να διατηρούν πολιτικά και ιδεολογικά ενεργό το στόχο της εξάλειψης του κράτους και της ταξικής κοινωνίας. Η συνθήκη αυτή πρωταγωνιστεί σε ολοκληρή την πρώτη δραματική πράξη της μετάβασης από την προϊστορία στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Το ΚΚΣΕ, όμως, μοιάζει να χειροκροτεί πρόωρα τις υποκριτικές του ικανότητες, για να πνίξει ίσως το εύλογο (άργα ή γρήγορα) ερώτημα που γεννά το κάπως εσπευσμένο κλείσιμο της αυλαίας, ή κάπως μυστηριώδης και σχεδόν ανεπαίσθητη αντικατάσταση του πρωταγωνιστή, ή κάπως νευρωτική υπόκλιση του ιδιοκτήτη του θεάτρου που μάς διαβεβαιώνει με αδιάφορο φανατισμό πώς πρόκειται για το ίδιο έργο: «Αν σήμερα στη Σοβιετική Ένωση υπάρχει κραταιός και όχι φθίνων κρατικός μηχανισμός, αν οι μορφές λαϊκής εξουσίας, τα σοβιέτ ή όποιες άλλες ανάδειξε ή Οκτωβριανή Επανάσταση, ουσιαστικά δεν υφίστανται πλέον, παρά κοσμούν αινιγματικά το ερμητικό μεγαλείο των μασωλείων, ποιο ταξικό συγκρότημα άσκει την εξουσία; Γιατί βέβαια το κράτος δεν

είναι τεχνικό, ούδέτερο έργαλείο που υπακούει στην ούδέτερη «τεχνολογική» δεξιοτεχνία των χειρών που το χειρίζονται, αλλά πολιτική σχέση: ή καθοριστική στο πολιτικό επίπεδο συμπύκνωση του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων ενός κοινωνικού σχηματισμού. Και για να φτάσουμε στην ίδια ερώτηση από άλλο δρόμο: «Αν, όπως διατείνεται ο Στάλιν «από άριστερα» το 1936, και επαναλαμβάνει το 20ό Συνέδριο «από δεξιά» το 1956, οι έκμεταλλεύτριες τάξεις εξαφανίστηκαν ολοκληρωτικά στη Σοβιετική Ένωση, τότε δεν υπάρχει έκμετάλλευση και εφόσον δεν υπάρχει έκμετάλλευση, δεν υπάρχουν και έκμεταλλευόμενοι. Κοντολογίς, δεν υπάρχουν πλέον τάξεις. Τότε, πούθε και προς τί το κράτος; Από ποιόν και εναντίον τίνος άσκειται ή κρατική εξουσία;

Τον Μάρτιο του 1939, στο 18ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ο Στάλιν θα θέσει ο ίδιος το παραπάνω, ή ένα παρόμοιο, ερώτημα: Γιατί, παρά την εξαγγελθείσα το 1936 εξαφάνιση των έκμεταλλευτριών τάξεων, κρίνεται αναγκαία ή όφθαλμοφανής ύπαρξη κράτους; Έφόσον εξαλείφθηκε ή έκμετάλλευση, τί μένει πλέον να κατασταλεί; Ο Στάλιν θα παραπέμψει τους συνέδρους στο άλλοθι (πιά) της καπιταλιστικής περικύκλωσης: «...διατηρήθηκαν ο Κόκκινος Στρατός, το πολεμικό ναυτικό, καθώς και τα σώματα καταστολής και οι υπηρεσίες πληροφοριών, αναγκαία για τη σύλληψη και την τιμωρία των κατασκόπων, των δολοφόνων, των δολιοφθορέων, που στέλνονται στη χώρα μας από τις ξένες υπηρεσίες κατασκοπίας».¹⁶ Σήμερα ή απάντηση του Στάλιν πείθει μόνον όσους είναι απόλυτα πεισμένοι για το σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ. Άς μην ξεχνάμε όμως ότι ή απάντηση αυτή κατάφερε να διατηρηθεί μέχρι σήμερα σαν άλλοθι της κρατικής πολιτικής της ΕΣΣΔ και να πείσει γενιές κομμουνιστών, αναβάλλοντας διαρκώς το πρόβλημα των ενδογενών, ταξικών συνθηκών που καθορίζουν την ύπαρξη και το χαρακτήρα του κράτους, γιατί ανταποκρινόταν σε μια σκληρή πραγματικότητα και όριζε τη λαχάρα για την επιβίωση του σοσιαλιστικού ιδανι-

15. Λένιν, «Απαντα, τόμος 33, σελ. 293-294; Μπεττελέμ, όπ. παρ., σελ. 292.

16. Παραθέτει ο Μπεττελέμ, όπ. παρ., σελ. 44.

κοῦ, ἰδίως στὰ δέσκα χρόνια τῆς φασιστικῆς καὶ ναζιστικῆς ἀπειλῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὴν πεποίθησι τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς, ὅτι ἡ ἐξάφρῃσι τοῦ κράτους καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι δυνατὸ νὰ ἀρχίσει μόνον μετὰ τὴν κυριαρχία τοῦ σοσιαλισμοῦ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Σήμερα, μετὰ τὴν καλπάζουσα διεθνοποίηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ἡ πεποίθησι τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀποδεικνύεται καὶ πάλι μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐκτίμησι πού πρέπει νὰ διαποτίσει τὴ στέρρα ἰδεολογία μας.

Τὸ 20ὸ Συνέδριον θὰ ἀπηχῆσι τὴν ἀπάντησι τοῦ Στάλιν, χωρὶς ὅμως νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ἐρώτημα τοῦ 1939. Τὸ ΚΚΣΕ τοῦ 1956 θὰ παρουσιάσει στὸν παραστατικὸ χῶρο ὅπου διαδραματίζεται ἡ καθημερινὴ ἰδεολογικὴ κοινωνία κράτους-μαζῶν, καί, σὰν φιλάγαθος θεματοφύλακας τῆς κρατικῆς μέριμνας, θὰ ἀπευθυνθεῖ πρὸς τὶς μάζες γιὰ νὰ τὶς ξαλαφρώσει ἀπὸ τὶς ἐγνοιες τῆς ἐξουσίας, ἐκτοπίζοντας ἔτσι τὸ θέμα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ἀντικαθιστώντας το μετὰ τὴ θάλαωρή τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητος». Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ «σοσιαλιστικὴ νομιμότητα» θὰ ἀποσχισθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ πρόβλημα ταξικὴ πάλη-κράτος, πάνω στὸ ὅποιο θὰ ῥίξει τὸ ἀνάθεμα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ. Ἡ μόνη νομιμοποιημένη ἀπὸ τὸ ΚΚΣΕ ἀντίληψι γιὰ τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὴν ΕΣΣΔ εἶναι ἡ ἀπέναντι στὴν καπιταλιστικὴ προπαγάνδα ὑπεράσπισι τῆς «δημοκρατικῆς ὑπεροχῆς» τῆς ΕΣΣΔ καὶ τοῦ βιοτικῆ ἐπιπέδου τῶν ἐργαζομένων. Τὸ θέμα τοῦ κράτους θὰ τὸ καταπιεῖ ἡ ἠθικολογικὴ περιδίνησι τοῦ οἰκονομικοῦ, ὅπου ἡ ἀναπαραγωγὴ μιᾶς ἐρήμην τῶν μαζῶν κρατικῆς ἐξουσίας θὰ μετονομαστῆ σὲ «ὑπεράσπισι τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», ἡγουν νομιμοφροσύνη ἢ ἀκίνητοποίησι τῶν μαζῶν. Ὅσοι χρειάζονται περαιτέρω παραδείγματα, ἄς συμμεριστοῦν τὴν ἀφέλεια μιᾶς ἀπορίας: Πότε καὶ πού κινήτοποίησαν οἱ λαϊκὲς μάζες στὴν ΕΣΣΔ μετὰ ἀπὸ τὸ 20ὸ Συνέδριον γιὰ νὰ ἀποσταλινοποιήσουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό; Ἐκτὸς ἐὰν ἡ σωτήρια πρόνοια τοῦ ΚΚΣΕ στοὺς κινδύνους τῆς καπιταλιστικῆς περικύκλωσι ἀναγόρευσε τὶς μάζες σὲ νομοταγεῖς θεατῆς τῆς διοικητικῆς διεκπεραίωσι τῆς ἀποσταλινοποιήσι.

Ἔτσι, ὑπερασπιζόμενον τὴ δημοκρατία τῆς ΕΣΣΔ ἀπέναντι στὴν ἀντικομμουνιστικὴ ἰδιοποίησι τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ 20οῦ Συνεδρίου, τὸ ΚΚΣΕ θὰ ἐπικαλεσθεῖ, ὄχι τὴν ἐπαναστατικὴν λειτουργία τῶν σοβιέτ, μήτε τὴν πολιτικὴν ἐγρήγορησι τῶν μαζῶν, ἀλλὰ, μετὰ τὰ ξεφτίδια τοῦ ἀντισοβιετικοῦ/ἀντικομμουνιστικοῦ συμπλέγματος, τὴν κλασικὴ ἀστικὴ ἔννοια τῆς ἀντιπροσώπευσις, θεμέλιου τῆς ἀστικῆς νομικῆς ἰδεολογίας: «Ἡ οὐσία τῆς δημοκρατίας δὲ βρίσκεται σὲ τυπικὰ γνωρίσματα, ἀλλὰ στὸ ἄν πραγματικὰ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀντικαθρεφτίζει τὴ θέλησι καὶ τὰ βασικὰ συμφέροντα τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ, τὰ συμφέροντα τῶν ἐργαζομένων». Ἐμεῖς ξέρομε ὅτι τὸ 1917, μετὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὴν ἐξουσία, οἱ μάζες ἔσπασαν τοὺς καθρέφτες ὅπου ὡς τότε ὁ ἀστισμὸς ἀτένιζε τὸ νόημα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς του ἰκανότητος, τὴ δικὴ του ἰδεολογία εἰκονιζόμενη ὡς ἐντολοδότῆς λαός.

17. «Ἀπόφρασι τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΣΕ», ὄπ. παρ., σελ. 54. Ὑπογράμμιση Α.Φ.

Ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὅποιο τὸ ΚΚΣΕ ἐπικαλεῖται τὸ δημοκρατικὸ χαρακτῆρα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια δύο χαρακτηριστικὰ ἰδεολογικὰ σημάδια τῆς κρίσις τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος. Τὰ ἀναφέρουμε ἀκροθιγῶς, μετὰ τὴν ἐπιφύλαξι ὅτι ἡ ἔστω καὶ κατανάγκη ὑπαινεκτικὴ μνεῖα ἐκεῖ ὅπου ἀπαιτεῖται ἱστορικὴ ἀνάλυσι λείπει πολὺ λίγα ἢ καὶ τίποτε. Βλέπομε, καταρχὴν, πὼς στὴν ἐξίσωσι «ἀντισοβιετικὸς ἴσον ἀντικομμουνιστῆς» ὑποβόσκει μιὰ οὐσιαστικὰ ἀπολογητικὴ στάσι ἀπέναντι στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία, μιὰ καὶ ἀντικομμουνιστῆς δὲν εἶναι μόνον ὁ σοβιετολόγος, ἀλλὰ καὶ ὅποιος ἀρνείται νὰ συμπεριλάβει στὸ ἀπελευθερωτικὸ ὄραμα τοῦ παγκόσμιου κομμουνισμοῦ τὴν ἰκανότητα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους νὰ «ἀντικαθρεφτίζει» τὰ συμφέροντα τῆς πλειοψηφίας τοῦ σοβιετικοῦ λαοῦ, ὅποιος κομμουνιστῆς ἀρνείται νὰ μετρήσει τὴν στάσι του ἀπέναντι στὴν ΕΣΣΔ στὴ ζυγαριὰ τῆς ἀστικῆς θέμιδας (τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ, τὰ ναι μὲν ἀλλὰ).

Ἀφετέρου, τοποθετούμενον, μετὰ τὴν ἐπίκλησι τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς του ἰκανότητος, στὸ ἔδαφος τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τὸ ΚΚΣΕ θὰ ἀνταμῶσει καὶ θὰ περιθάψει ἕνα εἶδος οὐμανιστικὸ ἀπολογητισμὸ πού χαρακτηρίζει τὴν ἰδεολογικὴ ἀποδυνάμωσι τῶν εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων στὴ μεταπολεμικὴ ἀναδίπλωσι τῶν ἐπαναστατικῶν ρευμάτων τῆς Ἀντίστασις. Ὁ ἀπολογητισμὸς αὐτός, σημειωτέον, δὲν εἶναι προῖον τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ΚΚΣΕ, ἀλλὰ τὸ ἐνδογενὲς σὲ κάθε κίνημα ἰδεολογικὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολὺπλοκῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος πού φέρει τὸ ζοφερό, ἀπότομο ὄνομα ἦττα. Αὐτὰ ἰσχύουν, ἄς μὴν τὸ λησμονοῦμε, ὄχι μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία καὶ (νωρίτερα) τὴν Ἰσπανία. Αὐτὴ ὅμως εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία.

Μετὰ τὸ 20ὸ Συνέδριον, ἡ ἀπόθησι τῆς ταξικῆς πάλῃς πού, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηρίζει τὸν οἰκονομισμό τοῦ σταλινισμοῦ, θὰ πάρει νέο ὄνομα, θὰ γίνῃ «ἀντισταλινικὴ», καταλύοντας ταυτόχρονα τὶς πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναβίωσι ἑνὸς «ἀντιδογματικοῦ» οὐμανιστικοῦ μαρξισμοῦ πού μέχρι τότε ζοῦσε —τὸ ἀντεστραμμένο εἶδωλο τοῦ δογματικοῦ σταλινικοῦ οὐμανισμοῦ— στὶς παρυφῆς τῆς Τρίτης Διεθνούς. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε δύο πράγματα. Πρῶτον, καθοριστικὲς στὴ διαμόρφωσι τῆς μετὰ τὸ 20ὸ Συνέδριον ἰδεολογικῆς συγκυρίας εἶναι οἱ πολιτικὲς συνθηκῆς τῆς κρίσις τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος, οἱ ὁποῖες, στὴ θεωρητικὴ τους μετααφή, θὰ ἀναγκάσουν μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος νὰ ἀναζητήσι τὴν ἐγγύησι γιὰ τὴ μὴ ἐπανάληψι τοῦ σταλινισμοῦ στὸν θεωρητικὸ οὐμανισμό. Στὴν ἰδεολογικοπολιτικὴ συγκυρία τῆς κρίσις, τὸ ΚΚΣΕ, ταυτίζοντας τὰ ἐγκλήματα τῆς σταλινικῆς περιόδου μετὰ τὴν πάλῃ τῶν τάξεων, παροχετεύει ὅ,τι ἀπὸ τὰ ἀλγεινά του βιώματα κάθε κομμουνιστῆς ἐπενδύει στὴν (μόνη τότε διαθέσιμη) κατηγορία τῆς «προσωπολατρίας» σὲ μιὰ παρέκκλιση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πού στὸ ὄνομα τοῦ «ἀνθρώπου» καταργεῖ σιωπηρὰ τὴν ἐπαναστατικὴν, γιὰ τὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία, «ψυχὴ» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Δεύτερον, ἡ ἀναβίωσι αὐτῆ, πού θὰ γυρέψει τὸ μαρξισμό τῆς στὰ νεανικὰ κείμενα τοῦ Μάρξ γιὰ νὰ δακτυλοδείξει, μετὰ

σιβυλλικά ύπονοούμενα, τὰ άραγνιασμένα στη λενινιστική πρακτική μοτίβα του «άνθρώπου», της «έλευθερίας», της «άλλοτρίωσης», πραγματοποιείται στο έδαφος του οικονομισμού που, έχοντας ίσοπεδώσει την πρώτη, λενινιστική περίοδο της Τρίτης Διεθνούς, τη συμπυκνώνει με τη Δεύτερη Διεθνή. Ο ούμανισμός εδώ θα λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλείδα στην πιεστική ανάγκη για μιá κριτική του οικονομισμού· και ή «κριτική της προσωπολατρίας» θα μετατρέψει τις μνήμες των κομμουνιστών σε εμπόδια για τη γνώση της ιστορίας τους. Έτσι, οι άπελευθερωτικές επιπτώσεις του 20ού Συνεδρίου θα έχουν σαν τίμημα τον ούμανιστικό λήθαργο την ώρα της μεταμόρφωσης του σταλινισμού.

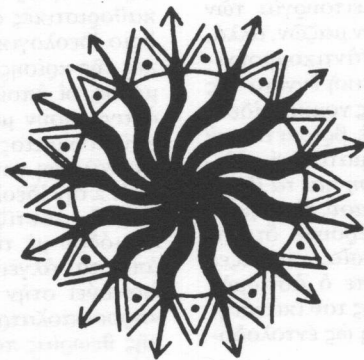
Μιά κρίση, όμως, είναι και αυτή μιá αντιφατική διαδικασία. Όχι επειδή, όπως συνήθως λέγεται, «το νέο παλεύει το παλαιό»: αυτά είναι τὰ κατόπιν έορτής μεταφυσικά ταριχεύματα της ιστορίας των ιδεών. Αν επρόκειτο για «νέο» και «παλαιό» —με την έξαυλωτική διαφάνεια που παίρνουν οι όροι όταν καλούνται να εικονογραφήσουν τη νομοτέλεια μιás γένεσης— όλοι θα ξέραμε με ποιόν είμαστε. Τότε, ή προσκόλληση στο παλαιό άγροπία μόνο ή εθελουφλία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όταν στην καθαρότητα μιás αναστημένης συνείδησης, το νέο, δικαιώνοντας έμάς, θα όνειδιζε τους άλλους —να θέσουν τὰ χέρια επί τον τύπον των ήλων. Αυτή ή κοσμογονική φαντασμαγορία μπορεί κάποτε να άποτελεί ιδεολογικό ύλικό της ιστορίας, όχι όμως και έννοιολογική κατηγορία για τη γνώση της ιστορίας, προπάντων της ιστορίας του κομμουνιστικού κινήματος.

Στη σημερινή κρίση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος ούτε το νέο, αυτό που θα επικρατήσει, ούτε το παλαιό, αυτό που θα χάσει, είναι γνωστά. Και κάτι ακόμη: Στη χασμοδιά των ιδεολογικών κελυφμάτων, έγκλησεων και άντεγλήσεων, που κατακλύζει ακόμη και τις άδισες αίθουσες της ιδεολογικής μας καθαρότητας, δέν υπάρχει ή μία, άμόλυπνη πηγή που θα μετουσιώσει τις ύποψιασμένες συνειδήσεις σε άτρωτους προδρόμους της άποκύησης. Αν όμως με «νέο» έννοήσουμε αυτό που θέλουμε, και με «παλαιό» το άπορριπτέο, πράγμα άπόλυτα θεμιτό, μένει να τὰ

καταθέσουμε και να τὰ μετρήσουμε με τὰ σταθμά της ιστορίας τους, μιá και ακόμη κι αυτό που θέλουμε, το νέο, έχει την ιστορία του, μιá και το παλαιό (τὰ λάθη) είναι στοιχείο του νέου, αυτού που θέλουμε. Γιατί, ως μίν ξεχνάμε, σ' αυτή τη διαδικασία όρισμένα πράγματα είναι γνωστά —όχι δοσμένα αλλά κατακτημένα— και συνοψίζονται σε αυτό που ό Άλτουσερ άποκαλεί άνέγκλητο θεωρητικό, ιδεολογικό και πολιτικό γεγονός της συγχώνευσης του μαρξισμού με το εργατικό κίνημα.

Οί ύπαινικτικές χειρονομίες που διαγράφει το ΚΚΣΕ σκιαμαχώντας με τον Στάλιν που το βολεύει, είναι ό χορός της άναπαραγωγής του σταλινικού οικονομισμού. Με την «κριτική της προσωπολατρίας», το 20ό Συνέδριο «φιλοδόξησε», χωρίς στοιχεία αυτογνωσίας ή συνωμοσίας, να καρπωθεί την υπεραξία της κρίσης του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος για να θρέψει την κυριαρχία του και τη διαίωωση της σταλινικής προβληματικής. Καμιá κυριαρχία όμως δέν είναι ίκανή να σβήσει τις αντιφάσεις, γιατί ή άναπαραγωγή της είναι άναγκασμένη να πληρώνει το τίμημα της άναπαραγωγής των αντιφάσεων. Σήμερα, που ποικιλόμορφοι μαρξισμοί συνωθούνται στην ιδεολογική σκηνή, ή άνασενή του «μαρξισμού» του σημερινού ΚΚΣΕ είναι άναγκαία συνθήκη για τη γνώση της ιστορίας της ΕΣΣΔ, για το μέλλον της μπολσεβίκικης επαγγελίας, που σήμερα, όπως και χτές και τότε, γράφει άνεξίτηλα στους εργατικούς και αντιιμπεριαλιστικούς άγώνες την παγκόσμια σημασία της. Άναγκαία συνθήκη, όχι όμως και ίκανή. Γιατί ό κίνδυνος που έπισημαίνει ό Άλτουσερ είναι περισσότερο άπό κάθε άλλη φορά άνάμεσά μας: «Η μαρξιστική θεωρία μπορεί να μείνει πίσω από την ιστορία, άκόμη και πίσω από τον έαυτό της, αν ποτέ πιστέψει ότι είναι φτασμένη».¹⁸

18. Louis Althusser, «Est-il simple d'être marxiste en philosophie?», στο περ. *La Pensée*, Οκτ. 1975.

詩

ΠΩΣ ΝΑ ΕΡΜΗΝΕΥΣΟΥΜΕ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΚΙΝΑΣ

του K.S. Karol

Μετά τα τελευταία γεγονότα της Κίνας πολλοί σύντροφοι της νέας άριστεράς συζητούν τα σχετικά προβλήματα. Προσπαθώντας ν' άνοιξω διάλογο, δέν προτείνω φυσικά προκαθορισμένες άποψεις και δέν σκοπεύω νά κάνω πολεμική. Θα ήθελα μοναχά νά σημειώσω μερικές σκέψεις που άπορρέουν από τις πρόχειρες αναλύσεις που έκανα μετά από τα δύο μου ταξίδια στην Κίνα, πριν και μετά από την Πολιτιστική Έπανάσταση. Αυτά που συμβαίνουν σήμερα, θα προσπαθήσω νά τά εντάξω σ' εκείνη την προβληματική μου. Από μιάς άρχής όμως, θα ήθελα νά πω —άν και είναι θέμα δευτερεύον— πώς είναι λάθος ή έξομοίωση του Χούα Κούα Φένγκ με τόν Φουσέ, ή τόν Μπέρια. Η «πολιτεία» του Χούα δέν είναι τόσο γνωστή· πάντως κανένα στοιχείο δέν επιτρέπει νά επιβεβαιώσουμε ότι πρό του 1975, όταν ήταν στο Χουνάν, ήταν στους μηχανισμούς της Άσφάλειας ή της Άστυνομίας. Κινεζολόγοι της σημαντικής επιθεώρησης *China Quarterly* είχαν ήδη από τó 1974 επισημάνει την άνοδο του Χούα και άλλων έπαρχιακών στελεχών. Είχαν δηλαδή προβλέψει πώς, λόγω κατάρτισης και ηλικίας, είναι προορισμένοι για σημαντικές θέσεις στην έθνική ήγεσία. Η προαγωγή του Χούα, μετά τó θάνατο του Τσου Έν Λάι, στη θέση του πρωθυπουργού, έγινε με βάση κάποιες ισορροπίες στην κορυφή του Κόμματος, και όχι επειδή ήταν ύπουργός τών Έσωτερικών. Ο Μάο τόν προτίμησε από τόν Τένγκ Χαιάο Πινγκ και τόν Τσάινγκ Τσουν Τσάο, τούς δύο περισσότερο γνωστούς αντιπροέδρους της κυβέρνησης, διότι φοβόταν πώς θα εκμεταλλευόνταν την έξουσία για νά ξεκαθαρίσουν τούς λογαριασμούς με τούς αντιπάλους τους της Πολιτιστικής Έπανάστασης. Τó χειρόγραφο σημείωμα του Μάο της 30ής Άπριλίου 1976, τó όποίο προβάλλει ó Χούα για νά νομιμοποιήσει τη θέση του, είναι σίγουρα αυθεντικό. Τα πράγματα στη φάση της διαδοχής του Μάο είναι τόσο σοβαρά, πού χαρακτηρισμοί όπως «ó Χούα και οί άστυνομικοί» μόνο περιπλέκουν τά προβλήματα.

Τά προβλήματα της ένότητας και πάλης μέσα στο ΚΚΚ

Πρόκειται για κρίσιμα προβλήματα, κατά τη γνώμη μου, διότι ó Χούα δέν ήξερε νά διατηρήσει την ένότητα του Κόμματος την όποία είχε ύποσχεθεί. Δέν ήξερε νά αντιμετώπισει τις επιφυλάξεις τών τεσσάρων μελών του Πολιτικού Γραφείου (άπό τά 12), και τά έξουδετέρωσε αποδίδοντάς τους ύποπτες προθέσεις και ιδέες, πού δέν είχαν ποτέ.

Δέν πρόκειται βέβαια για μεθόδους καινούριες στην ιστορία τών κομμουνιστικών κομμάτων. Όστόσο, τó κινεζικό κόμμα μπορούσε νά περηφανευτεί πώς για 31 χρόνια (άπό τότε πού ó Μάο έγινε πρόεδρος τó 1935, και έως την άρχή της Πολιτιστικής Έπανάστασης) δέν είχε προσφύγει σέ παρόμοια μεθοδολογία. Η σύμπτωση και η σταθερότητα της κινεζικής καθοδηγητικής ομάδας ήταν πρωτοφανής, μιά και όλα τά στελέχη είχαν διανύσει χωρίς σοβαρές αποκλίσεις μιά πορεία έξαιρετικά σκληρή και δύσκολη: εμφύλιος πόλεμος, διαχείριση της νέας δημοκρατίας, ρήξη με τη

Σοβιετική Ένωση. Πάντως δεν ήταν μυστικό ότι η γραμμή διαμορφωνόταν —όπως έγραψε ο Μάο— «όχι ήρεμα, αλλά μέσα από συζητήσεις και διαμάχες». Ο πρόεδρος μάλιστα πιστοποιούσε πως «αν δεν υπήρχαν πολιτικές διαμάχες στο κόμμα, η ζωή του κόμματος θα τελείωνε». Και οι διαμάχες αυτές δεν έκλειναν με ορητοικούς αφορισμούς, αφενός χάρη στην προσωπικότητα του Μάο και αφετέρου, κι ως φαίνεται παράδοξο, διότι ξετυλίγονταν σε τέσσερις τοίχους: ήταν διαμάχες στο πλαίσιο της ήγερσίας.

Το 1966, με την Πολιτιστική Έπανάσταση, τα πράγματα άλλαξαν. Ο Μάο, έγγυητής μέχρι τότε της ενότητας του κόμματος, ζητάει από όλα τα κομματικά στελέχη, όποιες κι αν θα είναι οι συνέπειες, να υποβληθούν σε σοβαρή αυτοκριτική μπροστά στην οργάνωσή τους, στο λαό, μπροστά στις μάζες. Άρχισε από τον Λιού Σάο Σί, τον Λιν Πιάο, και έφτασε ως την Τσιανγκ Τσινγκ και τους άλλους τρεις της Σαγκάης. Όσοσο, με όποια σειρά κι αν περιφέρουμε αυτούς τους φακέλους, το πρόβλημα που κουρνιάζει από κάτω είναι το πρόβλημα-κλειδί της Πολιτιστικής Έπανάστασης: της σχέσης του κόμματος με την υπόλοιπη κοινωνία.

Ένα νέο πρότυπο - ένα παλιό κόμμα;

Ω! ΕΣΕΙΣ 600 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Δυναμώστε την ενότητά σας
Κρατάτε γερά τις αρχές σας
"Αν γκρεμιστεί ο ουρανός
κρατήστε τον
"Αν γίνει συντρίμια ο κόσμος
ξαναφτιάξτε τον.

Άλλα τρείς πρόκειται πραγματικά: Το 1958,¹ η Κίνα αποκόμει και απορρίπτει πρώτα το δυτικό πρότυπο εκβιομηχάνισης και εν συνεχεία και το σοβιετικό. Το κάνει από ανάγκη, όχι τυχαία. Γνωρίζει ότι τέτοιον τύπου «έκσυχρονισμός» θα την οδηγήσει, στην καλύτερη περίπτωση, στο αδιέξοδο της Σοβιετικής Ένωσης. Στη χειρότερη, δεδομένης της ανεπάρκειας φυσικών πόρων, στην κατάσταση της Ινδίας.

Η αξία του Μάο συνίσταται στο ότι είκοσι χρόνια πριν από εμάς διέβλεψε τις ρίζες της κρίσης του σοβιετικού προτύπου και τον περιγέλαστο χαρακτήρα των επανορθωτικών προτάσεων του Χρουστσόφ. Στην ομιλία του το 1957 πάνω στις Δέκα μεγάλες εισηγήσεις και στα Έξήντα σημεία πάνω στη μέθοδο της εργασίας, ο Μάο αρνιόταν την ύπαρξη τεχνικών λύσεων για την εκβιομηχάνιση της Κίνας, λύσεων που να πηγάζουν από την «οικονομική επιστήμη». Η μάχη της παραγωγής θα κερδιζόταν μόνο όταν ζευγάρωνε η οικονομία με την πολιτική, αν κάθε Κινέζος μπορούσε να γίνει κόκκινος και πεπειραμένος.

Για να μεταφράσουν σε πρακτική αυτό το πρότυπο ανάπτυξης, οι Κινέζοι κομμουνιστές ήταν υποχρεωμένοι να συγκρουστούν με όλες τις δομές και αξίες που είχαν κληρονομήσει από τον καπιταλισμό. Ήταν υποχρεωμένοι να προτείνουν την προοδευτική κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και των ιεραρχιών, μια και το σύστημα του καταμερισμού που ίσχυε διασφάλιζε τα κέρδη όσων χρησιμοποιούσαν αριστοκρατικά τη λειτουργία του νου εις βάρος της χειρονακτικής εργασίας. Αυτές οι ανανεωτικές ιδέες διαδόθηκαν στα εργοστάσια και στις κομμουνές, στα σχολεία, στην εκπαίδευση. Αποτέλεσμα: τα στελέχη του κόμματος άρχισαν με σεμνότητα να μετέχουν στις χειρονακτικές εργασίες και να ζούν στο ρυθμό και στις συνθήκες του λαού.

Όταν, το 1964, ακριβώς πριν από την Πολιτιστική Έπανάσταση, πήγα στην Κίνα, οι επιπτώσεις και οι αλλαγές που έφεραν οι παραπάνω επιλογές τόσο στην κοινωνία ως σύνολο όσο και στις σχέσεις των ανθρώπων, μπορώ να πω ότι ήταν εντυπωσιακές. Όχι μόνο σε μένα, αλλά σ' όποιονδήποτε αντικειμενικό παρατηρητή, ή εμπειρία εκείνη έδειχνε έναν διαφορετικό, άγνωστο μέχρι τότε, κομμουνισμό.

Θα αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα: Σε οποιοδήποτε εργοστάσιο, και στο πιο προηγμένο τεχνολογικά, ο επισκέπτης οδηγείται μπροστά σε ένα μηχάνημα, ιδιαίτερα σύνθετο, και άκουει να του εξηγείται πως οι μηχανικοί και τεχνικοί ήταν άνικανοι να το χειριστούν, ενώ οποιοσδήποτε εργάτης έχει μάθει το χειρισμό του.

...Πόσα πράγματα
Κάθε στιγμή... να γίνουν
χωρίς χρονοτριβή
Γη και ούρανός
γυρίζουν ανάποδα
Δέν μας παίρνει ο χρόνος
Να περιμένουμε χίλια χρόνια;
Είναι πολύ:
ας πολεμήσουμε μόνο
για τὸ παρόν.

Ἡ ἐπίδειξη, σ' ὅλες τὶς γωνιές τῆς Κίνας, τῆς παντογνωσίας τοῦ ἐργάτη, φαίνεται φυσικὰ ὑπερβολικὴ. Ἐχει ὠστόσο ὀρισμένη παιδαγωγικὴ σημασία. Θέλει νὰ καταδείξει ὅτι στὸν παραγωγικὸ κύκλο ὄλοι οἱ ῥόλοι εἶναι ἐξίσου σημαντικοί. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀλήθεια, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν φαίνεται τόσο καθαρὰ στὶς δικές μας ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς κοινωνίες. Ὅσο πιὸ σκληρὴ καὶ μὲ λιγότερες ἀπαιτήσεις ἐργασία κάνει κάποιος, τόσο τοῦ πρέπει γιὰ ἀντάλλαγμα περισσότερη τιμὴ καὶ σέβας.

Στὴν ἴδια λογικὴ ἐγγραφόταν ἡ ὑποχρέωση τῶν στελεχῶν νὰ μετέχουν στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία: μιὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο, ὅπως εἶναι σήμερα ἡ κοινωνία, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἀλλοτριωτικὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη ἐργασία, πρέπει ὄλοι χωρὶς ἐξαιρέση νὰ τὴν ἀσκοῦν. Ὑπάρχουν πλῆθος παραδείγματα. Δὲν ὑπῆρξε κομμούνια ὅπου νὰ μὴ μὲ διαβεβαιώσουν πὼς «τὸ μάτι τοῦ φτωχοῦ ἀγρότη βλέπει πάντα σωστά». Δὲν πήρα καταλέξι ὅσα μοῦ ἔλεγαν, καὶ μερικὰ παραδείγματα μοῦ φάνηκαν φτιαχτά. Ἀλλὰ τὸ πᾶν εἶναι νὰ κατανοήσουμε τὸ κίνητρο, τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκει νὰ ταρακουνήσει συνήθειες αἰώνων, ὅπως εἶναι ἡ κατωτερότητα τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἐξάλειψη τέτοιων συνθηῶν θὰ ἀναδείξει τὴν ἀξία καὶ τὴ δημιουργικότητα τῶν ἐργαζομένων.

Τὸ ΚΚΚ βρέθηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ προπάντων πατεναλιστικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ τοῦ ἀνέκυπτε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητας. Οἱ Κινέζοι κομμουνιστὲς μοῦ εἶχαν ἐξηγήσει πὼς σὲ κάθε περίσταση «τὸ μεγάλο βάρος ἔπεφτε στὶς πλάτες τους!». Ἀληθινότητα. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι ἀποφάσιζαν τὴν τελευταία στιγμὴ γιὰ ὄλα, καὶ δὲν εἶχαν νὰ λογοδοτήσουν παρὰ στὶς ἀνώτερες βαθμίδες τοῦ κόμματος. Μπορεῖ ὁ ἐργάτης τῆς βάσης νὰ ἦταν ἱκανὸς νὰ λύσει ὅποιοδήποτε πρόβλημα τῆς παραγωγῆς ἢ ὁ φτωχὸς ἀγρότης νὰ ἔβλεπε πάντοτε σωστά, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία τῆς ἀπόφασης ἀνῆκε στὰ προκαθορισμένα κομματικὰ στελέχη καί, πάνω ἀπ' ὄλα, ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ μονάδα (π.χ. τὸ ἐργοστάσιο). Πὼς μπορούσαν ἐκεῖνοι νὰ συγκεντρώνουν τὶς «σωστὲς ἰδέες» τῶν μαζῶν ὅταν δὲν γνώριζαν τί σκέπτονταν γι' αὐτοὺς οἱ ἴδιες αὐτὲς μάζες; Ὁ Μάο διέγινωσε πὼς τὸ σύστημα, παρὰ τὴ φαινομενικὴ του ἀποτελεσματικότητά, κάπου κολλοῦσε: ἡ Κίνα παρέμενε «ἕνας ὠκεανὸς μικροαστικῆς σκέψης».

Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ σχέσεων τοῦ κόμματος μὲ τὶς μάζες

Τὸ 1962 τὸ ΚΚΚ, μὲ ἀφετηρία τὴν ἀγροτικὴ τάξη, θέλησε νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ ριζοσπαστικοποίηση. Σύμφωνα μὲ τὴν περίφημη κατευθυντήρια γραμμὴ τοῦ Μάο: «νὰ μὴν ξεχνᾶμε ποτὲ τὴν ταξικὴ πάλη», ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται συνεταιρισμοὶ φτωχῶν ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ συζητήσουν μὲ τὰ στελέχη τοῦ κόμματος, χωρὶς ὠστόσο νὰ ἐπέμβουν στὴ διαχείριση. Σὲ αὐτὴ «τὴν προπαγάνδα σοσιαλιστικῆς διαπαιδαγώγησης» δὲν τέθηκε σὰν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς οὔτε κάποια ἐκκαθάριση τῶν στελεχῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ εἰσαγωγή κάποιου πλουραλισμοῦ. Ἀντανακλούσε βασικὰ τὴ δημοκρατικὴ πρόθεση καὶ τὶς δυσκολίες νὰ γίνεи κάτι τέτοιο πράξη σὲ μιὰ κοινωνία φτωχὴ, ποὺ βρίσκεται στὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὸ σοσιαλισμό. Μερικοὶ δυτικὸι κομμουνιστὲς θεωροῦν τὸν πλουραλισμὸ ἢ τὴν κοινοβουλευτικὴν δημοκρατίαν ἀνάγκεια, καὶ σχεδὸν ἐκπλήσσονται ποὺ καὶ ἡ Κίνα δὲν ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο. Σ' αὐτὴ τὴν εὐρωκομμουνιστικὴ - φιλελεύθερη θεώρηση ὑπάρχει πολλὴ ὑποκρισία καὶ ἄλλη τόση ἀπλοϊκότητα. Ἡ φύση καὶ τὰ ὄρια τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ εἶναι ἀπὸ δῶ καὶ πέρα πασίγνωστα, καὶ ἡ δημοκρατία π.χ. στὶς Ἰνδίες δὲν ἔχει λειτουργήσει ποτέ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἐξίσου ἀπατηλὴ ἢ ἀποψη μερικῶν τροτσικιστικῶν καὶ ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν ομάδων γιὰ τοὺς «ἐργαζόμενους τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀγρῶν», ἐνωμένους, ὄριμους καὶ ὁμόφρονους στὴν ἀντίθεσή τους ἀπέναντι στὴ γραφειοκρατία, ἱκανοὺς νὰ

"Ας μαινόνται
 Οί Τέσσερις Ώκεανοί
 "Ας άφρίζουν
 τά σύννεφα και τά στοιχεία
 "Ας τρέμουν
 οί Πέντε "Ηπειροί
 "Ας φυσομανούνε
 οί άνεμοί και οί θύελλες.

άποκαταστήσουν δίχως άλλο μιá αληθινή προλεταριακή δημοκρατία, στηριγμένοι σε ένα καλό επαναστατικό κομμουνιστικό κόμμα. Πρόκειται για άπλοποιήσεις, που δέν λογαριάζουν την πραγματική κοινωνική κληρονομιά, τά διαφορετικά επίπεδα της ταξικής τοποθέτησης και συνείδησης. Έν πάση περιπτώσει δέν βοηθούν στην κατανόηση του προβλήματος που αντιμετώπισαν οί Κινέζοι κομμουνιστές, πρόβλημα που και για μάς, σε διαφορετικές βέβαια συνθήκες, παραμένει στην ήμερησία διάταξη της πολιτικής. Άκόμη και άν ό Μάρξ μίλησε για την Κομμούνα του Παρισιού σαν μοντέλο της δικτατορίας του προλεταριάτου και της διαδικασίας κατάργησης του κράτους, ήταν μιá εμπειρία πολύ σύντομη και περιορισμένη για νά μπορέσει νά χρησιμεύσει ως πρότυπο των θεσμών που έμεις έχουμε ανάγκη.

Στην άρχή, ώστόσο, της Πολιτιστικής Έπανάστασης, ύπηρεξε άκριβώς τó πρότυπο της Κομμούνας, που ό Μάο και ή καινούρια ήγεσία, με τόν Λιν Πιάο και τόν Τσέν Πό Τά στην κορυφή, προωθούσαν, καλώντας εργαζομένους και φοιτητές νά συγκροτήσουν, παράλληλα με τó κόμμα, δικές τους αυτόνομες όργανώσεις στα εργοστάσια και όρυχεία, στα σχολεία και πανεπιστήμια, για νά εγκαινιάσουν μιá διαλεκτική σχέση με τó κόμμα και νά άνοιξουν τη διαδικασία έλέγχου του. Βέβαια, αυτό τó τολμηρό διάβημα, τó νά έγγυηθούν στη βάση μιá διαρκή και αληθινή έκφραση, συνοδεύτηκε άπό μιá τυφλή λατρεία της σκέψης του Μάο. Σ' αυτήν ό Λιν Πιάο είδε τó απαραίτητο θεωρητικό όχυρο που στο γκρέμισμα των παλαιών δομών θά συγκρατούσε τó οικοδόμημα άπό την πλήρη άποσύνθεση.

Είμαι πιθανό νά έκτροχιάστηκε και νά πώχευσε τó περιεχόμενο της Πολιτιστικής Έπανάστασης, άκριβώς εξαιτίας της βίαιης προσπάθειας νά ένοποιηθεί ή κοινωνία με βάση τó *Κόκκινο Βιβλίο*. Πάντως, εκείνο που διδάσκει ή εμπειρία της «έκτεταμένης δημοκρατίας» στην Κίνα άπό τó 1966 ως τó 1969 —και που πρέπει έμεις νά προσέξουμε— είναι πώς σε μιá κοινωνία χωρίς όμοιογένεια και βαθύτατα σημαδεμένη άπό καταπίεση αιώνων και έντονο άτομικισμό, ή κριτική άπό τη βάση, χωρίς ένιαία και ξεμπουρω καθοδήγηση, καταλήγει σε εκρήξεις. Η δίψα για έκδίκηση οδηγεί σε σεχταρισμούς και άπομονωμένες διεκδικήσεις, οί όποιες είναι άδύνατο νά καταλήξουν σε μιá ένοποιητική και δημιουργική πρόταση.

Διαλεκτική άπό τη βάση και κοινωνική ένοποίηση

Έδώ θά χρειαστεί μιá μικρή παρέκβαση, σχετικά με τόν όνομαζόμενο «στρατό του Λιν Πιάο», που αντιπαρατίθεται στο αίτημα για δημοκρατικούς και άπεριόριστα ελεύθερους θεσμούς, όπως ή Κομμούνα της Σαγκάης του 1967. Ό Λιν Πιάο είχε κάνει ίσως πολλά λάθη ως ήγέτης, αλλά είναι καιρός νά σταματήσει αυτός ό μύθος του «άρχοντα του πολέμου». Τό 1967 δέν φάνηκε στη Σαγκάη ούτε ένα τάνκ του Λιν Πιάο, ούτε είχε όνειρευτεί ποτέ του αυτός και ή ομάδα του νά επιβάλει στρατιωτική δικτατορία στην Κίνα. Οί στρατιώτες είχαν κινηθεί σαν πολιτικά στρατευμένοι σ' όλη τη διάρκεια της Πολιτιστικής Έπανάστασης, συχνά έκτελώντας προαιρετικά τις πιό δύσκολες εργασίες, κάνοντας μάλιστα πολλά λάθη, και δημιουργώντας διασπάσεις. Άλλά ποτέ δέν προσπάθησαν νά επιβάλουν τά αιτήματά τους με προσφυγή στα όπλα. Άκόμη και τó 1971, όταν γίνηκαν στόχος άλλων... Στην πραγματικότητα, αυτός ό στρατός, μοναδικός στον κόσμο, σόμα πολιτιστοκρατικό, βαθύτατα δεμένος με την κοινωνία, στάθηκε μάλλον ένας άπό τους κύριους παράγοντες που επέτρεψε στους μαοϊκούς νά έπιχειρήσουν τó ποιοτικό άλμα της Πολιτιστικής Έπανάστασης, και νά τολμήσουν άλλαγές του θεσμικού πλαισίου. Άν αυτές δέν έγιναν, δέν τó επέτρεψε ή κατάσταση του συνόλου της κοινωνίας.

Πρέπει να ξεπαστρέψουμε
τὰ βλαβερά έντομα
Και να μὴν ἔχουμε κανένα ἔχθρο.
ΜΑΟ ΤΣΕΤΟΥΝΓΚ

Πάντως, καταπώς ἔλεγε ὁ Μάο, ἡ Πολιτιστικὴ Ἐπανάσταση συγκλόνησε ὁλόκληρη τὴν Κίνα, τὸν κάθε πολίτη, μέχρι παιδιά καὶ γριῆς ὑποχρέωσε νὰ συζητήσουν γιὰ τὰ «μεγάλα προβλήματα». Ὅλα αὐτὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσουν ἓνα κεκτημένο, μιὰ νέα ἰσορροπία —γιὰ τὸν Μάο πάντως προσωρινή— καὶ ἓνα στάδιο ἀνώτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Ἀλλά, ὅπως δείχνει ἄλλωστε τὸ γράμμα τοῦ Μάο πρὸς τὴν Τσιάνγκ Τσίνγκ, ἡ δραματικὴ καὶ μεγάλη αὐτὴ δοκιμασία δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος. Θὰ ἦταν ἀναγκαῖες πολλὲς ἄλλες πολιτιστικὲς ἐπαναστάσεις καὶ βαθύτατες μεταλλαγές στὸ ὕψιστο ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας (οἰκονομικὴ βάση). Ὁ μετασηματισμὸς τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ἦταν, κατὰ τὸν Μάο, τὸ τέλος μιᾶς διαδικασίας καὶ, συνάμα, ὁ μοχλὸς ὁ ἱκανὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μιὰ καὶ ὁ σοσιαλισμὸς δὲν γεννιέται ἀπὸ ἀπλὴ ὑποκειμενικὴ θέληση, παραβλέποντας τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα «τῆς μαρξιστικῆς οἰκονομίας». Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸς ὁ πλατὺς κοινωνικὸς πειραματισμὸς στὴ βάση ἔπρεπε, κατὰ τὸν Μάο, νὰ προχωρήσει καὶ νὰ διασφαλιστεῖ πάση θυσία, διότι δημιουργοῦσε τὴν πρωταρχικὴ συνθήκη γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ προλεταριάτου ὡς τάξης ἱκανῆς νὰ διαπλάσει αὔριο δικούς της θεσμούς, ὡς τὴ μέρα πού θὰ μπορέσει νὰ λειτουργεῖ χωρὶς κόμμα καὶ Κράτος.

Ἦδη τὸ 1971, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης διαμονῆς μου στὴν Κίνα, διαπίστωνα πὼς βρισκομαι σὲ χώρα δομημένη σὲ δύο ἐπίπεδα. Ἐνα ἐπίπεδο τῆς βάσης, ὅπου ἐπικρατεῖ πλοῦσιος καὶ καινούριος κοινωνικὸς πειραματισμὸς γιὰ ἓνα ἄλλο πρότυπο ἀνάπτυξης, πράγμα πού σχετιζόταν ἄμεσα καὶ μὲ δικές μας παρόμοιες ἀνάγκες. Καὶ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, τῆς κορυφῆς, ἀπ' ὅπου ἔφταναν ἀπόηχοι ἀπὸ παράξενες διαμάχες, γιὰ τίς ὁποῖες οἱ Μάο καὶ ἀπομακρύνθηκαν οἱ τέσσερις, αὐτὸς ὁ δῦσιμος γίνεται πιὸ καταφανῆς καὶ ἐπικίνδυνος.

Δὲν συμπεραῖνω, φυσικά, πὼς ἡ ἐμπειρία τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης ἦταν προϊὸν μιᾶς «πρώιμης» ἐμπνευσης τοῦ Μάο. Καὶ πὼς εἶναι καταδικασμένη νὰ καταλήξει σὲ μιὰ ἀπλὴ διαμάχη γιὰ τὴν παραγωγικότητα, πού ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ τὴν ὀδηγήσει στοὺς δρόμους τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Ἡ Κίνα δὲν θὰ εγκαταλείψει εὐκόλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ δικοῦ της μοντέλου ἀνάπτυξης, διότι δὲν μπορεῖ νὰ προωθήσει ἓνα διαφορετικὸ μοντέλο. Ὅλα αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν καὶ σὲ δικές μας ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες ὀριμάζουν στὶς δικές μας κοινωνίες, καὶ εἶναι πειραματισμοὶ πού προωθοῦν ἀντιλήψεις ἀπαραίτητες γιὰ νὰ βγοῦμε ἐμεῖς ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὴν κρίση.

Τὴν ἴδια σημασία ἔχουν αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες καὶ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἡ ὁποία κινεῖται σπασμωδικὰ σὲ μιὰ βαθιὰ κρίση καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ βγεῖ μόνο μέσα ἀπὸ ριζικὲς κοινωνικὲς ἀναταραχές. Δὲν ὑπάρχει ἔξοδος ἀπὸ τὸ σταλινισμὸ παρὰ μόνο ἀπὸ τὰ ἀριστερά. Λίγη σημασία ἔχει ἂν τὸ καινούριο ἐργατικὸ κίνημα σ' αὐτὲς τίς χώρες δὲν ἀναφέρεται στὴν κινεζικὴ ἐμπειρία. Δὲν τὸ κάνει ἄλλωστε. Ἐκεῖνο πού μετροῦ εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς πίεσης πού τὸ κίνημα αὐτὸ ἀσκεῖ καὶ ὁ τύπος τῶν προβλημάτων πού φέρνει στὴν ἐπιφάνεια. Προβλήματα πού, εἴτε στὴ Δύση εἴτε στὴν Ἀνατολή, συναντιοῦνται μὲ τὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ἰσότητας καὶ ἀντιεραρχίας πού ἀνακίνησε ἡ Κίνα τοῦ Μάο.

(Δημοσιεύτηκε στὴν ἰταλικὴ ἐφημερίδα
«Il manifesto», 22.11.1976.

Μετάφραση: Γιώργος Σημαιοφορίδης)

1. Δὲν πρόκειται γιὰ τυχαία ἡμερομηνία. Ἐγγράφεται στὸ πλαίσιο τῆς ρήξης μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση πού γίνεται μετὰ τὸ 20ῦ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, καὶ συνεχίζεται μὲ τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας καὶ Οὐγγαρίας. Στὴν Κίνα ἀρχίζει «τὸ μεγάλο ἄμμα πρὸς τὰ ἐμπρός» (Μάης 1958).

Ὁ εἰδικὸς ρόλος τῆς γεωργίας στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων πόλης-ὑπαίθρου τὸν 18ο αἰώνα.

(μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο)

τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου

Ἡ γνώση τῆς χρονολογίας καὶ τῆς διαδικασίας τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πόλεων στὸν ἑλληνικὸ ἱστορικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα μέσα γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος τοῦ σχηματισμοῦ τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Μερικὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς κοινωνίας ποὺ διατηροῦνται ὡς τὶς μέρες μας, ἀντανაკλοῦν τὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῶν νεότερων ἑλληνικῶν πόλεων, δηλαδὴ τὴ δύσκολη συγκρότηση, τὴν καθυστερημένη ἐμφάνιση καὶ κυρίως τὴ διοικητικὴ τους λειτουργία ποὺ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο κυριαρχία καὶ διοίκηση ἀποτελοῦσαν δύο ἔννοιες στενότερα συνδεδεμένες.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, δὲν ἀρκεῖ νὰ μιλοῦμε γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἔβαζε γενικὰ στὴν πρόοδο τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν. Πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἐρευνῶμε καὶ νὰ προσδιορίζουμε αὐτὴ τὴν κατάσταση σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ κυρίως στὸ οἰκονομικόν. Ἄν καὶ οἱ μελέτες τέτοιου προσανατολισμοῦ δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκετές, ὡστόσο μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε σὲ μερικὲς ἐργασίες ποὺ θέτουν τὶς ἀπαραίτητες βάσεις γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τάξεων στοὺς κόλπους τῶν κατακτημένων χριστιανικῶν πληθυσμῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἢ δὲν ἔχει ἀντιληφθεῖ καθόλου τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ σημασία τοῦ προβλήματος ἢ τὸ ἔχει ἀντιληφθεῖ μὲ τρόπο θὰ ἔλεγα ὀλίγετα ἐπιφανειακόν, ποὺ ἀντὶ νὰ βοηθᾶει στὸ ξεπέραςμα τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του βάζει τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα, τελικὰ ὁδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδα. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση οὔτε γιὰ μιὰ μελέτη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ «πράγμα καὶ ἡ λέξη» περνᾶει στὴ βιβλιογραφία μας, οὔτε γιὰ μιὰ πρόχειρη ἀπαρίθμηση τῶν ἀπόψεων ποὺ, ἄλλοτε συγκεκριμένα καὶ μὲ σαφήνεια καὶ ἄλλοτε πρόχειρα καὶ εὐκαιριακά, διατυπώθηκαν ὡς τώρα. Πάντως πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ ζήτημα τέθηκε ὅταν οἰκονομολόγοι καὶ ἱστορικοὶ καὶ ἄργότερα κοινωνιολόγοι θέλησαν νὰ μελετήσουν μερικὰ φαινόμενα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ φαινόμενο τῆς οἰκονομικῆς καθυστέρησης. Ἔτσι στὴ σκέψη καὶ στὸ ἔργο τῶν ἀσπῶν οἰκονομολόγων τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται ἀπλῶς στὴν περιγραφή του καὶ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ κάθε ἱστορικὴ διάσταση: Δὲν ὑπάρχει πρόβλημα συσσώρευσης κεφαλαίου, δὲν ὑπάρχει πολὺ περισσότερο πρόβλημα πρωταρχικῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, ὑπάρχει ἀπλῶς «ἔλλειψη» κεφαλαίου ποὺ ἐμφανίζεται περίπου σὰν φυσικὸ φαινόμενο, ταυτίζεται μὲ τὴ φτώχεια, καὶ στὸ τέλος καταντάει ἓνα εἶδος ἐθνικῆς κακοτυχίας.

Ἀντίθετα, σὲ μερικὸς μαρξιστικῆς προβληματικῆς ἱστορικοὺς τὸ ζήτημα τίθεται μὲ ὀλίγετα ἀντεστοραμμένους ὅρους. Γι' αὐτοὺς συσσώρευση κεφαλαίου ὑπῆρξε, ἀλλὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὴ δράση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μητροπόλεων. Παρόλο ποὺ δὲν δείχνουν ἂν αὐτὴ ἡ καταστροφὴ ὀφείλεται στὴ δράση οἰκονομικῶν μηχανισμῶν ἢ στὴν πολιτικὴ παρέμβαση τῶν χωρῶν αὐτῶν, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πει ὅτι στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας βλέπουν σωστὰ νὰ ἰσχύει καὶ στὴν Ἑλλάδα ἡ θέση ποὺ διατύπωσε ὁ Μάρξ γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς χειροτεχνίας-βιοτεχνίας ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Στὸ ἐμπειρικόν ὅμως ἐπίπεδο, δηλαδὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ κατά-

Τὰ βασικὰ σημεῖα τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ παρουσιάστηκαν στὸ Colloque τοῦ Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Nice (19-20 Ἀπριλίου 1974), ποὺ εἶχε θέμα *La force de travail dans les cités méditerranéennes au milieu du XIXe siècle*. Ἀρχικὸς τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης: *Au XVIIIe siècle en Peloponèse: l'absorption des ressources économiques et humaines par le développement de l'agriculture*. Βλέπε *Publications des Cahiers de la Méditerranée de l'Université de Nice, Série Spéciale*, No 3. Στὴν παρούσα μορφή ἔχει προβλεφθεῖ ἡ δημοσίευσή του στὸν τόμο: *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ποὺ ἔχει ἀναγγεῖλει ὁ ἐκδ. οἶκος «Μέλισσα» μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ.

σταση γίνεται περισσότερο περιπλοκή, και μιὰ βιαστική κι άστοχη τοποθέτηση μπορεί νά παραμορφώσει άνεπανόρθωτα τή γενικά σωστή παραπάνω θέση. Καί συγκεκριμένα, στην περίπτωση τής δικής μας ιστορίας, τὸ νὰ βλέπουμε στὴν ἔμπορική και ναυτική δραστηριότητα και σὲ μιὰ στοιχειώδη ἀγροτική χειροτεχνία ἀναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἀποτελεί, τὸ λιγότερο, ἔκβιασμό τῶν ἑμπειρικών δεδομένων. Πράγματι μέσα ἀπὸ τέτοιες προσεγγίσεις ἐγκαθίσταται ὁ ἀναχρονισμὸς στὴν ιστορική μας προβληματική, με ἀποτέλεσμα, ἀντὶ νὰ προικιζόμαστε με τελειότερα ἐργαλεία γιὰ τὴν κατανόηση τής ιστορίας, νὰ στριφογυρίζουμε γύρω ἀπὸ ἰδεολογικές ἀναπαραγωγές.

Ἀντίθετα πρὸς αὐτὴ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στὴν ἑλληνική ιστορική ἐπιστήμη, ἡ διεθνής βιβλιογραφία ἔχει νὰ μᾶς προσφέρει περισσότερο ἐπεξεργασμένες ἀπόψεις, τόσο πάνω στὸ συγκεκριμένο ὅσο και σὲ μιὰ ὀλόκληρη σειρά συγγενῶν προβλημάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ διαδικασία σχηματισμοῦ τοῦ κεφαλαίου και ἡ ταξική διαστρωμάτωση στὸ ἑσωτερικό τῆς ὑποταγμένης ἑλληνικῆς ἐθνότητας, δὲν ἔχει γίνει ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης. Ὁ «χριστιανὸς βαλκάνιος ἔμπορος» τοῦ Trajan Stojanovich¹ εἶναι ἓνα πρόσωπο, μιὰ ἔννοια, θὰ ἔλεγα, προσφιλέστερη στὴ διεθνή ιστορική ἐπιστήμη ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἀντίστοιχος μερικευμένος «Ἕλληνας» πού θὰ ἐνδιέφερε ἀμεσότερα τὴ δική μας προβληματική. Στὸ βαθμὸ ὅμως πού ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας συνολικά, και ἰδιαίτερα στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποταγμένων λαῶν, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ βασική προσέγγιση ἔχει γίνει, και ἀπὸ ἐκεῖ και πέρα οἱ ἑλληνικές ἰδιοτυπίες δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ἀποτελοῦν ἐξιδιαστεμένες ἐκδηλώσεις ἑνὸς γενικότερου φαινομένου.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὸ ἄρθρο τοῦ Ν. Todorov γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ στὶς βαλκανικές χώρες,² ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποφασιστική συμβολή. Ἡ θέση τοῦ συγγραφέα, σχηματοποιημένη στὸ ἔπακρο, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ὄργανο στὴν ὑπηρεσία τῆς κυρίαρχης τάξης, δὲν μετέχει στὴ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα ἡ συσσώρευση πραγματοποιεῖται στοὺς κόλπους τῶν δυναστευόμενων ἐθνότητων (Ἑλλήνων, Ἀρμενίων, κ.λπ.) σὲ συνθήκες ὀλοκληρωτικῆς ἀδιαφορίας τοῦ κράτους ἢ, χειρότερα, σὲ ἀντικειμενικά ἐχθρικό πλαίσιο και σὲ συνθήκες παροικιῶδους ἀνασφάλειας.

Ὁ ἴδιος συγγραφέας, στὸ βιβλίο του τὸ ἀφιερωμένο στὴ βαλκανική πόλη κατὰ τὴν ὀθωμανική κυριαρχία, ἐπισημαίνει τὸν παρεμποδιστικὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴν ἀνάπτυξη κεφαλαιοκρατικῶν οικονομικῶν διαδικασιῶν: «...παρόλο πού δὲν ὑπῆρξε κρατικὸ μονοπώλιο γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν προϊόντων, με ἔξαιρέση τὰ σιτηρά, τὰ κρατικά ὄργανα ἀναμιγνύονταν με αἰσθητὸ τρόπο στὴν οικονομική ζωή, πράγμα πού ἀναπόφευκτα περιορίζε τὴν αὐτόνομη δράση τῶν ἄλλων οικονομικῶν φορέων. Οἱ κρατικές ρυθμίσεις με τὸν γενικευτικὸ τους χαρακτήρα ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ

τὰ βασικά γνωρίσματα τοῦ ὀθωμανικοῦ φεουδαλισμοῦ».³

Τοποθετούμενοι στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, τουλάχιστο γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα, δὲν ὑπῆρχαν ἐννοϊκοὶ ὅροι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη οικονομικῆς δραστηριότητας ἀστικού τύπου, ὅπως τὴ γνωρίζουμε στὴ Δυτική Εὐρώπη τὴν ἴδια ἐποχή. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐμποδίζει τὶς ὑπάρχουσες πόλεις νὰ προσελκύσουν πληθυσμὸ ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο και νὰ ἀποβοῦν παράγοντες μετασχηματισμοῦ τῆς ἐνδοχώρας τους.⁴

Δὲν ὑποστηρίζουμε φυσικά ὅτι οἱ πόλεις δὲν ἔχουν καμιά ἐλκτική δύναμη στὴν ὑπαιθρο και κυρίως δὲν πρόκειται γιὰ πόλεις ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Σμύρνη και μερικὲς ἄλλες, στὸ ἐπίπεδο ὀλόκληρης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς Πελοποννήσου και γενικά στὸ ἐπίπεδο τῶν μικρῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων παρατηροῦμε τὴν ἀντίθετη τάση. Αὐτὲς οἱ πόλεις, ὡς ἔμπορικά κέντρα ἀγροτικῶν προϊόντων, ἔχουν συμφέρον και με τὴν οικονομική τους δράση παρακαλοῦν τὸν πληθυσμὸ νὰ μένει στὴν ὑπαιθρο και νὰ αὐξάνει τὴν ἀγροτική παραγωγή. Ἡ λειτουργία τῶν οικονομικῶν μηχανισμῶν και ἰδιαίτερα ὁ μηχανισμὸς τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν δὲν εἰσοῦν τὴ βιοτεχνική παραγωγή, ἐνῶ ἀντίθετα εἰσοῦν τὴν παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων ἢ αἰσθητὴ αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων και ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῶν βιοτεχνικῶν τὸ ἀποδεικνύουν.

Μελετώντας τὴν κίνηση τῶν τιμῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Ν. Σβορώνος διαπιστώνει μιὰ αὐξητική τάση τῶν τιμῶν τῶν ἐξαγόμενων προϊόντων (ἀγροτικῶν) και ἀντίθετα μιὰ πτωτική τάση τῶν τιμῶν τῶν εἰσαγόμενων (βιοτεχνικῶν), ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα.⁵ Στὴν Πάτμο ἐπικρατεῖ ἡ ἴδια κατάσταση. Ὁ Σπ. Ἀσδραχᾶς πού μελέτησε συγκριτικά τὴ διαμόρφωση τῶν τιμῶν τοῦ ἀκατέργαστου βαμβακιῦ και τοῦ βαμβακεροῦ νήματος συμπεραίνει ὅτι «ἡ γενική τάση φαίνεται νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης (ἀκατέργαστου βαμβακιῦ) και τὴ στασιμότητα τῶν ἐξόδων τῆς μεταποίησης».⁶

Στὴν Πελοπόννησο, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη τοῦ Β. Κρεμμυδά,⁷ φαίνεται ὅτι ἰσχύει ἀνάλογη τάση γιὰ τὰ κύρια ἔμπορικά προϊόντα και εἰδικότερα γιὰ τὸ

1. Trajan Stojanovich, "The conquering balkan orthodox merchant". *Journal of economic History*, No 20, 1960, σελ. 234-313.

2. Ν. Todorov, "Sur certains aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman", *Revue des Etudes sud-est européennes*, No 1, Βουκουρέστι 1963, σελ. 101-134. Βλ. ἑλληνική μετάφραση τῆς Αἴκ. Ἀσδραχᾶ στὸ περ. *Σύγχρονα θέματα*, τεῦχος 22, 1966, σελ. 411-430.

3. Τοῦ ἴδιου, *Balkanskiat grad XV-XIX vek* (Ἡ Βαλκανική πόλη τῶν 15ο-19ο αἰῶνα). Βουλγαρικά με γαλλική περὶληψη, Σόφια 1972, σελ. 487. Ἐχει ἀναγγελθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου γαλλικά και ἀγγλικά. Τὸ κεφάλαιο πού ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης στὶς βαλκανικές οικονομίες δημοσιεύτηκε στὸν *Πολίτη*, ἀρ. τεύχ. 5, Σεπτ. 1976, σελ. 75-79.

4. Γιὰ τὴν παραμὴ τῶν πόλεων στὴν ὀθωμανική αὐτοκρατορία τὸν 17ο αἰῶνα, βλ. Trajan Stojanovich, *L'économie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Διδακτορική διατριβὴ δακτυλογραφημένη, Παρίσι 1952, σελ. 309.

5. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σελ. 81 (πίν. IV) και σελ. 365.

6. Σπ. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Διδακτορική διατριβὴ δακτυλογραφημένη, Παρίσι 1972, σελ. 180. Πρὸβλ. τοῦ ἴδιου τὸ κεφάλαιο «Οἰκονομία» στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (ἔκδ. Γ. Χριστόπουλος), τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σελ. 170 στήλη β'.

7. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Τὸ ἔμποριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792)*. (Μὲ βάση τὰ γαλλικά ἄρχεα), Ἀθήνα 1972, βλ. κυρίως τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς τιμές, σελ. 206-235.

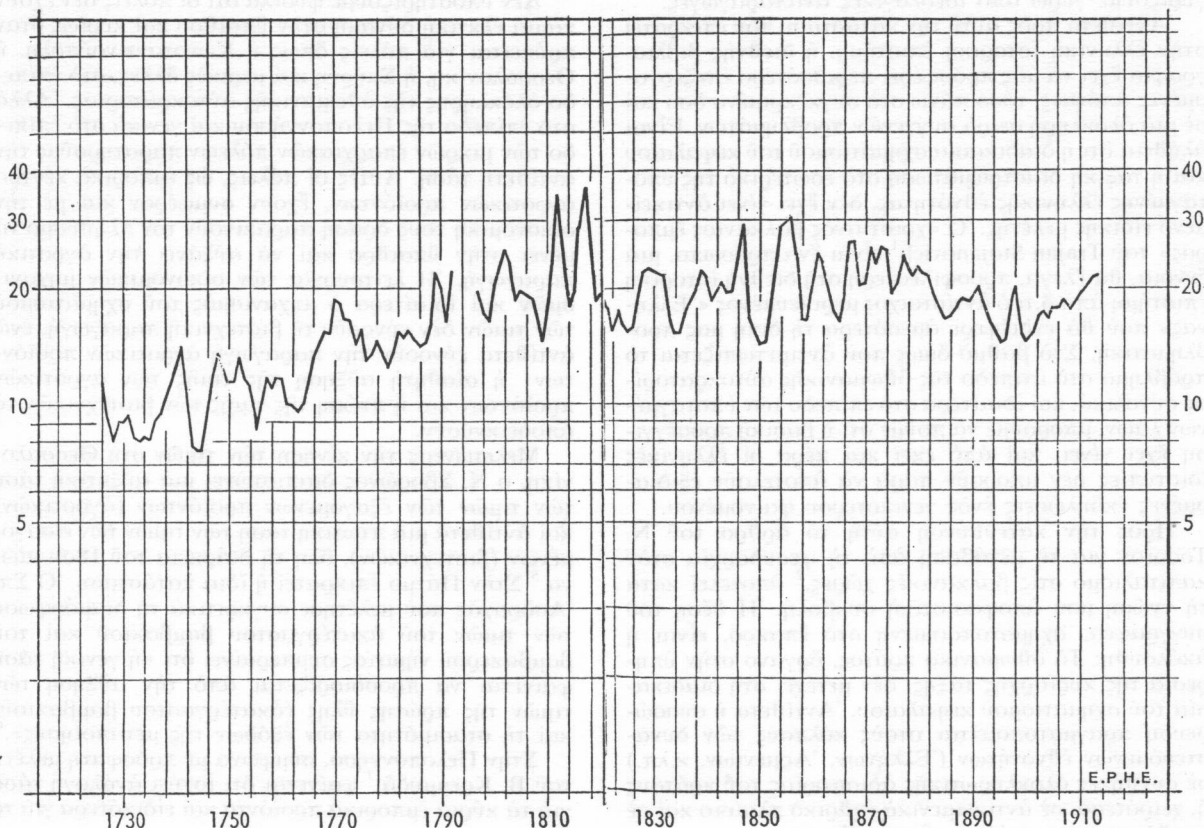
στάρι⁸, φαινόμενο που είναι ολότελα όμαλό: Οί τιμές των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, και ιδιαίτερα του σταριού, ακολουθούν τις ευρωπαϊκές τιμές, οι οποίες βρίσκονται σε σταθερή άνοδο ολόκληρο τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η διαμόρφωση των τιμών του σταριού στη Γαλλία⁹ αυτή την εποχή καθώς και σε άλλες περιοχές είναι χαρακτηριστική (βλ. γραφικές παραστάσεις).

μεταφορές. Είναι προφανές ότι οι προϋποθέσεις αυτές επιδρούν προσδιοριστικά στην κατοπινή άμοιβαία ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας.

Θα προσπαθήσω, λοιπόν, εδώ να διερευνήσω το πρόβλημα των ιδιαίτερων συνθηκών της λειτουργίας

Διάγραμμα 1

Μέση ετήσια τιμή του σταριού ανά έκτολιτρο (1726-1913)

Πηγή: E. Labrousse, R. Romano, F.-G. Dreyfus, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913)*, Paris 1970.

Αν ο εμπορικός καπιταλισμός, που κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα σαν τοπική εκδήλωση του παγκόσμιου καπιταλισμού, αδυνατεί να οργανώσει και να αναπτύξει τη βιοτεχνική παραγωγή, μπορεί αντίθετα να οργανώσει και να αναπτύξει την αγροτική παραγωγή, και το συμπλήρωμά της, τις θαλάσσιες

8. Οι επιφυλάξεις του συγγραφέα σχετικά με το πρόβλημα του σχηματισμού και της κίνησης των τιμών δεν φαίνονται δικαιολογημένες και οφείλονται, νομίζω, στην αντίληψη ότι η Πελοπόννησος υπήρξε αυτή την περίοδο αντικείμενο άποιακής εκμετάλλευσης εκ μέρους των ευρωπαϊκών χωρών.

9. E. Labrousse, R. Romano, F.-G. Dreyfus, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913)*, Παρίσι 1970, βλ. κυρίως το εύγλωττο διάγραμμα αρ. 1 (σελ. 15 της εισαγωγής).

του συστήματος πόλη-ύπαιθρος στην Πελοπόννησο τον 18ο αιώνα, από την πλευρά της ύπαιθρου.

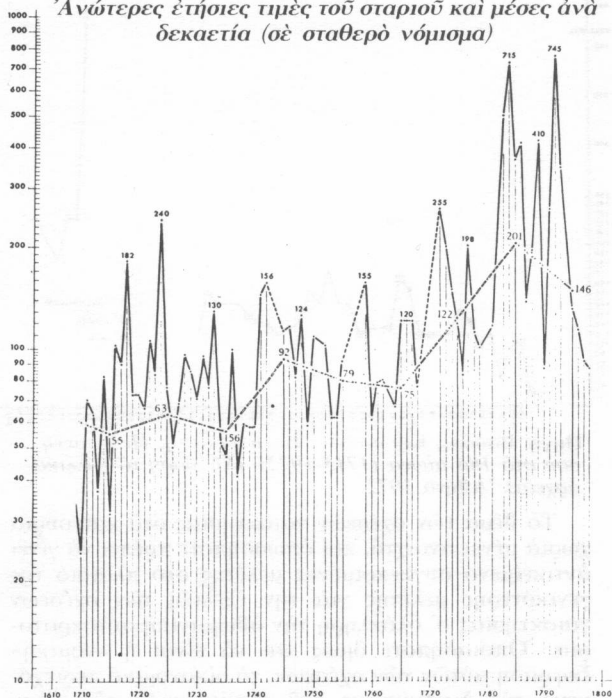
Εκτός από το γεγονός ότι μεγάλη μερίδα του αγροτικού πληθυσμού δεν είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει τη γη (κυρίως για λόγους de facto αδυναμίας που οφείλονται στο περίπλοκο οθωμανικό διοικητικό σύστημα), δύο κυρίως παράγοντες δυσχεραίνουν τη διαδικασία σχηματισμού των πόλεων. Ο ένας παθητικός: το χαμηλό πληθυσμικό επίπεδο, και ο άλλος ενεργητικός: η ανάπτυξη ενός καπιταλισμού εμπορικού χαρακτήρα για τον οποίο μιλήσαμε ήδη. Αυτοί οι δύο παράγοντες αποτελούν εμπόδιο στη μετακίνηση των ανθρώπινων πλεονασμάτων της ύπαιθρου προς τις πόλεις όλο τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του

19ου αιώνα, και τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς προλεταριάτου σ' αὐτές, στοιχείου ἀναπόσπαστα δεμένου μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ.

Μὲ 8 κατοίκους κατὰ τ.χλμ. τὸ 1700, παρὰ τὶς ἐποικιστικὰ προσπάθειες τῶν Ἑνετῶν κατὰ τὰ χρόνια 1686-1700, ἡ Πελοπόννησος ἐμφανίζεται ὡς μιά περιοχή σχεδὸν ἔρημη. Ἄς σημειωθεῖ γιὰ σύγκρισιν ὅτι, χωρὶς νὰ ἔχουν διαφοροποιηθεῖ αἰσθητὰ οἱ ἀγροτικὲς συνθήκες, στὰ 1830 βρῖσκουμε 17 κατοίκους κατὰ τ.χλμ., γιὰ νὰ φτάσουμε, μέσα σὲ διαφορετικοὺς ὁμολογουμένους ὄρους, στὸ μέγιστο τῶν 53 κατοίκων κατὰ τ.χλμ. τὸ 1940.

Διάγραμμα 4

Ἀνώτερες ἐτήσιες τιμὲς τοῦ σταριοῦ καὶ μέσες ἀνὰ δεκαετία (σὲ σταθερὸ νόμισμα)

Πηγή: André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Institut français de Damas, tome I, Damas 1973.

Τὸ ποσοστὸ τοῦ 1700 πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ εἶναι χαμηλὸ ὄχι μόνον σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς, σὲ σύγκρισιν δηλαδή μετὰ τὴ μεταγενέστερη πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ εἶναι *σχετικὰ χαμηλό*, δηλαδή σὲ σχέση μετὰ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὴ ἡ «σχετικότητα» δύσκολα μπορεῖ ἢ ἴσως δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μετρηθεῖ· ἡ μεταγενέστερη ὁμως ἀνάπτυξιν τῆς περιοχῆς μετὰ παρόμοιες σχεδὸν συνθήκες μᾶς ἐπιτρέπει τουλάχιστον νὰ τὴν ὑποθέσουμε. Πάντως ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι τεράστια καὶ βρῖσκεται στὴ βάση μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς κοινωνικῶν ἐξελίξεων.

Ἡ κατάσταση βελτιώνεται μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ στὸ τέλος τῆς περιόδου φτάνουμε σ' ἕναν σχετικὰ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἀνάπτυξιν τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πόλεων. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει χαμηλό, καὶ δὲν φτάνει οὔτε σὲ ἕνα στοιχειώδη διαχωρισμὸ γεωργίας καὶ

βιοτεχνίας. Ἡ διαμόρφωσις αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὡς συμπληρωματικὴς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, μιᾶς παραδοσιακῆς βιοτεχνίας στὸν ἀγροτικὸ χῶρο συντελεῖ στὴν παραπάνω σύγχυσις. Παρὰ τὴν ὑπαρξιν μερικῶν ἐλπιδοφόρων περιπτώσεων, πού κι αὐτὲς ὁμως, ὅπως καὶ ἡ ἀγροτικὴ παραγωγή, προσδιορίζονται ἀπὸ τὴ διεθνή συγκυρία (π.χ. Ἀμπελάκια) καὶ ὄχι ἀπὸ γηγενεῖς οἰκονομικὲς διαδικασίες, ἡ ἀγροτικὴ βιοτεχνία ἀδυνατεῖ ἀντιξεμενικὰ νὰ ἀποτελέσει τὸ διαβρωτικὸ στοιχεῖο τοῦ κυρίαρχου τρόπου παραγωγῆς. Παρόλο πὺν ἔχει τὰ βασικὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βιοτεχνίας καὶ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πρόδρομος μιᾶς ἀλλαγῆς, δὲν ἔχουν ἀκόμη συμπτυκνωθεῖ μέσα τῆς ἐκείνης οἱ κοινωνικὲς διαδικασίες πού θὰ εἴχαναν νὰ δώσῃ καινούριους προσανατολισμοὺς στὴν οἰκονομία. Σὲ τελευταία ἀνάλυσις, ἡ ἴδια δὲν εἶναι φορέας ἐνὸς ἄλλου τρόπου παραγωγῆς. «Πλανόδια» βιοτεχνία στὴ μεγάλη πλειοψηφία τῆς, ἀσκέεται ἀπὸ φρεσίνους τεχνίτες χαμηλοῦ τεχνολογικοῦ ἐπιπέδου, λειτουργεῖ μετὰ τὴν ἄμεση παραγωγή, καὶ ἀποτελεῖ πρόσθετο ἐμπόδιο στὴν ἀγροτικὴ ἔξοδο καὶ μαρτυρία γιὰ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν ἀργὴ πορεία ἐπέκτασής τῆς.

Ἀντίθετα ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς περιόδου, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γεωργίας, συνέβαλε στὴ δημιουργία δύο ζωνῶν πού τις διακρίνει μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη αὐτονομία, μιὰ ἀστικὴ ζώνη διοικητικῆς καὶ ἐμπορικῆς χαρακτῆρα καὶ μιὰ ζώνη ἀγροτικῆς.

Γιὰ τὴν ἀστικὴ ζώνη παρατηροῦμε ὅτι περιλαμβάνει μικρὸ ἀριθμὸ πόλεων ἐμπορικῆς καὶ διοικητικῆς χαρακτῆρα: Πόλεις ὅπως ἡ Πάτρα, ἡ Καλαμάτα, ὁ Πύργος, τὸ Ἄργος, ὁ Μιστράς, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τις σχέσεις τους μετὰ τὴν ἀγροτικὴ ἐνδοχώρα, ἀπὸ τὴν ὅποια ἐξαρτῶνται ὀλοκληρωτικὰ, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει τὴ λειτουργία τους ὡς ἐμπορικῶν κέντρων. Ἡ πόλις τῆς Τριπολιτσᾶς, ἕδρα τοῦ Πασᾶ καὶ πρωτεύουσα τῆς Πελοποννήσου, ζεῖ σὲ συνάρτησις μετὰ τὴν διοικητικὴν τῆς λειτουργία καὶ μετὰ ἕνα συμπλήρωμα ἐμπορικῶν καὶ τραπεζικῶν δραστηριοτήτων¹⁰ πού κι αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὶς τυπικὲς λειτουργίες μιᾶς περιφερειακῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας.

Ἀντίθετα, σειρὰ ἀπὸ πόλεις καὶ κωμοπόλεις σχηματισμένους διαδοχικὰ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα, βρῖσκονται ἢ σὲ παρακμὴ ἢ σὲ στασιμότητα καὶ λειτουργοῦν ὡς τμήμα τοῦ διοικητικοῦ δικτύου. Μ' αὐτὴ τὴν ιδιότητα στεγάζουν λίγους τοπικοὺς μικροῦπαλλήλους, δίπλα στὸς ὁποίους περιστρέφεται ἕνα κοινοτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ ἀρχοντολόι πού, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἀδυνατεῖ νὰ ξεπεράσει τὸ πλαίσιο πού θέτουν οἱ γενικοὶ κοινωνικοὶ ὄροι.

Ἡ στασιμότητα τῆς ἀστικῆς ζώνης εἶναι ἐμφανὴς τόσο στὸ δημογραφικὸ ἐπίπεδο, μετὰ μιᾶς ἀνάπτυξιν τοῦ πληθυσμικοῦ δυναμικοῦ πολὺ πῶς ἀργὴ ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπαιθρο, ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομίας μετὰ τὴν ἀπουσία ἐπενδύσεων στὶς πόλεις, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τις ἐπενδύσεις στὶς θαλάσσιες δραστηριότητες —θέμα πού δὲν θίγει ἡ μελέτη αὐτή.

Σχετικὰ μετὰ τὴν ἀγροτικὴ ζώνη παρατηροῦμε τις ἀκόλουθες διαδικασίες:

10. Β. Κρεμμυδάς, *ὁπ. παρ.*, σελ. 324, ὅπου πληροφορίες γιὰ χρηματικὲς ἐργασίες στὴν Τριπολιτσά.

1. Αύξηση του πληθυσμού

Αυτή η αύξηση έχει σαν αποτέλεσμα είτε μιὰ διόγκωση του αριθμού των κατοίκων των χωριών, με ανάλογη αύξηση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας στὴ γεωγραφικὴ περιφέρεια τοῦ χωριοῦ, εἴτε τὴν ἴδρουση παρατηρημάτων χωριῶν (Καλύβια), σὲ μέρη σχετικὰ ἀπομακρυσμένα, ὅπου ὑπῆρχαν διαθέσιμες ἀκαλλιεργητὲς γαῖες. Τὰ «Καλύβια» ἐμφανίζονται ἀρχικὰ σὰν ἐποχικοὶ οἰκισμοὶ γιὰ νὰ μετατραποῦν ἀργότερα σὲ αὐτόνομα χωριά.

Τὸ σχῆμα τῆς ἐπιτόπου ἀπορρόφησης τῶν πληθυσμικῶν περισσευμάτων φαίνεται νὰ εἶναι κυρίαρχο, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι οὔτε μοναδικό, οὔτε ὁμοιομορφο. Τὸ παράδειγμα πάντως τῆς περιοχῆς τῆς Καρύταινας (σημερινὴ ἐπαρχία Γορτυνίας) ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ὑπόθεση:

Περ. Καρύταινας, σημερινὴ ἐπαρχία ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ¹¹ ΧΩΡΙΑ

Ἔτος	Σταθερὰ κατοικοῦμενα	Ἐρημωμένα (1700-1830)	Καινούρια (1700-1830)	Σύνολο
1700	122	15	-	137
1830	122	-	37	159

ΚΑΤΟΙΚΟΙ

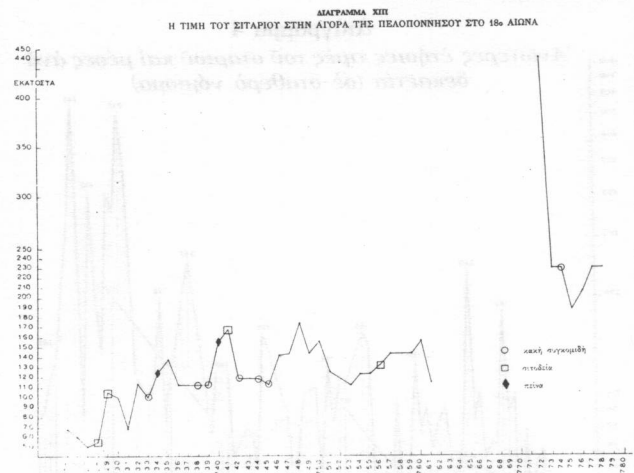
Ἔτος	122 σταθερὰ κατοικοῦμενα	14 ἐρημωμένα* (1700-1830)	27 καινούρια* (1700-1830)	Σύνολο	Μέσος ὄρος
1700	11.258	92,3	493	35,2	-
1830	31.269	259,5	-	2.723	107,5

* Διαθέσιμα στοιχεία γιὰ 14 ἀπὸ τὰ 15 ἐρημωμένα χωριά καὶ γιὰ 27 ἀπὸ τὰ 37 νεοδημογραφημένα. Τὰ 10 χωριά γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν διαθέσιμα στοιχεία ἔχουν ἀπογραφεῖ ὡς τμήματα ἄλλων χωριῶν. Εἶναι πιθανὸ ὁ πληθυσμὸς τους νὰ εἶναι κατώτερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν 27 αὐτονομημένων χωριῶν, ὅποτε καὶ ὁ γενικὸς μέσος ὄρος πρέπει νὰ ὑποστεί ἀνάλογη μείωση.

Οἱ πίνακες αὐτοὶ ἐπιβάλλουν ὀρισμένα σχόλια: Σὲ διάστημα 130 ἐτῶν 15 χωριά ἐρημωμένα σὲ σύνολο 137 χωριῶν ἀποτελοῦν ἓνα ποσοστὸ πολὺ ὑψηλὸ ἀκόμη καὶ γιὰ περιοχὴ ὄρεινὴ καὶ ἄγονη ὅπως ἡ Γορτυνία. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι ἐπιδεικτικὴ τροποποιήσεων, ἂν λογαριάσουμε δύο συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν χωριῶν ποὺ ἰδρύθηκαν τὴν ἴδια περίοδο καὶ τὸν ἀριθμὸ κατοίκων ἀνὰ χωριό. Εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τόσο ἀνάμεσα σὲ χωριά διαρκῶς κατοικούμενα καὶ σὲ χωριά ἐρημωμένα ὅσο καὶ ἀνάμεσα σὲ ἐρημωμένα καὶ καινούρια ποὺ ἐμφανίστηκαν αὐτὴ τὴν περίοδο. Πραγματικά, γιὰ 15 χωριά ἐγκαταλελειμμένα ἔχουμε σὰν ἀντιστάθμισμα 37 χωριά νεοϊδρυθέντα, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἔχουν αἰσθητὰ ἀνώτερο πληθυσμὸ σὲ σχέση μὲ τὰ προηγούμενα (107 κάτοικοι ἔναντι 35).

11. Πηγές: Γιὰ τὸ 1700: Βενετικὴ ἀπογραφή τῆς Πελοποννήσου (Ἀνέκδοτὴ, Archivio di Stato, Βενετία), βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βενετικὴ ἀπογραφή τοῦ 1700», στὰ πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (ὑπὸ ἐκτύπωση). Γιὰ τὸ 1830: Ἀπογραφή ποὺ ἐγένε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση τὸ 1828-29 καὶ ποὺ συμπληρώθηκε ἐπιτόπου ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς ποὺ μετεῖχαν στὴ Γαλλικὴ Ἀποστολὴ τῆς Πελοποννήσου. Βλ. *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques, tome 2, première partie géographique, par Bory de Saint Vincent, Παρίσι 1834.*

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἐξαφανίσεις χωριῶν δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καταστροφικῶν διαδικασιῶν ποὺ συντελοῦνται στὸν ἀγροτικὸ χῶρο,¹² ἀλλὰ μᾶλλον τὸ ἀποτέλεσμα εὐνοϊκῶν προϋποθέσεων ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἡ σκέψη μου πηγαινεὶ σὲ μιὰ ἀναδιάρθρωση αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψη ἀντιπαραγωγικῶν χωριῶν σχηματισμένων κατὰ τὴν προηγούμενη ἱστορικὴ περίοδο καὶ τὴν ἐμφάνιση καινούριων καὶ μὲ περισσότερο πληθυσμό.

Πηγή: Βασιλῆς Καραϊσκάκης. *Τὸ μέγεθος τῆς Πηλοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1972) (Μετὰ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα)*. Ἀθήνα 1972.

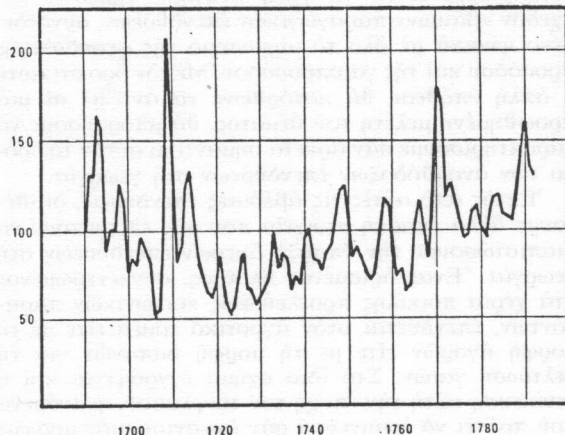
Τὸ θέμα τῶν σχέσεων γαιοκτησίας στὰ καινούρια χωριά μένει ἀνοικτὸ, καὶ ὅποσδήποτε πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο συγκεκριμένης μελέτης στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης μελέτης γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων γαιοκτησίας σ' ὀλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ὅποιαδήποτε ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἡ «νομικὴ» ἔκφραση αὐτῶν τῶν σχέσεων, τὸ οἰκονομικὸ περιεχόμενο τῆς διαδικασίας τοῦ σχηματισμοῦ τῶν νέων χωριῶν σὲ νέες παραγωγικὲς μονάδες δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι αὐτὰ τὰ χωριά ἐπέζησαν ὡς τις μέρες μας.

Δὲν παρατηροῦμε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴν Πελοπόννησο κανένα φαινόμενο μαζικῆς ἀπαλλοτρίωσης τῶν ἀγροτῶν ἀπὸ τῆς γαῖες τους, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἔμμεση ἢ ἄμεση αἰτία τῆς ἐγκατάλειψης τῶν χωριῶν. Τέτοια φαινόμενα ἔχουν παρουσιαστεῖ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως στὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Ἀλβανία στὰ χρόνια τῆς κυριαρχίας τοῦ Ἀλήπασα, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν πῆραν τὴ μορφή ἐγκατάλειψης τῶν χωριῶν καὶ ἐξόδου πρὸς τῆς πόλεις, ἀλλὰ τὴ μορφή μετακίνησης πληθυσμῶν καὶ ἀλλαγῆς καλλιεργητικῶν σχέσεων στὸ ἐσωτερικὸ πάντα τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου· ἀπέτελεσαν δηλαδὴ τρῶ-

12. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔχει γίνῃ ἡ ἔρευνα τῆς Ἑλένης Ἀντωνιάδη-Μπιμπιζίου, «Villages désertés en Grèce, un bilan provisoire» στὸ συλλογικὸ ἔργο τοῦ Centre de recherches historiques de l'E.P.H.E./VIe section: *Villages désertés et Histoire économique, XIe-XVIIIe siècles*, Παρίσι 1965, σελ. 343-417. Τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης αὐτῆς, ποὺ πάντως ἡ ἴδια ἡ συγγραφέας τὰ θεωρεῖ προσωρινὰ, δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ περισσότερο λεπτομερεῖα καὶ γεωγραφικὰ ἐντοπισμένους ἔρευνες, ὅπως αὐτὲς γιὰ τὴ Γορτυνία τῆς ὁποίας ὁ τελικὸς πίνακας δημοσιεύεται ἐδῶ.

Διάγραμμα 2

Σταθμημένος δείκτης τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων (στάρι, κρέας, βούτυρο, κρασί) στή Γενεύη, περίοδος βάσης 1740-1750 100

Πηγή: Anne-Marie Piuze: "La signification économique de la charité. Matériaux pour une histoire quantitative de la pauvreté au XVIIIe siècle", Bulletin No 9 (juin 1975) de l'Association française des historiens économistes, p. 5-20.

πους βίαιης οικειοποίησης από τη στρατιωτικο-διοικητική αριστοκρατία του υπάρχοντος ή του προσδοκώμενου κέρδους από τη γεωργία. Αυτό όμως δείχνει περισσότερο τον τρόπο συνύπαρξης των οικονομικών μηχανισμών με τις πύδ όμως μορφές καταπίεσης, παρά μία τυπική διαδικασία απαλλοτρίωσης των αγροτών από τη γη τους, γεγονός που πραγματικά θα αποτελούσε εκδήλωση της ανάπτυξης σχέσεων καπιταλιστικού χαρακτήρα στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Ο Ligor Mile, μελετώντας το φαινόμενο του σχηματισμού της μεγάλης γαιοκτησίας στην Αλβανία, διατυπώνει ανάλογες παρατηρήσεις: «Η απαλλοτρίωση των αγροτών μέσα στο σύστημα των τσιφλικιών δεν αντιστοιχούσε ακριβώς στο κλασικό φαινόμενο της απαλλοτρίωσης της αγροτιάς όπως το έχει διατυπώσει ο Μάρξ, ή σ' αυτό που αποκαλούσαν "περιφράξεις" (enclosures) στην Αγγλία. Η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις δύο μορφές απαλλοτρίωσης συνίσταται στο γεγονός ότι η απαλλοτρίωση μέσα στο σύστημα του τσιφλικιού δεν διογκώνει τις γραμμές της φτώχης αγροτιάς και των ανέργων ώστε να τους διοχετεύσει στις πόλεις για να βρουν νέα μέσα συντήρησης· ο αγρότης υποχρεώνεται να μείνει προσκολλημένος στη γη, όχι μόνο με δεσμούς έξω-οικονομικούς αλλά και με δεσμούς οικονομικούς».¹³

Κατά συνέπεια, οι πόλεις δεν μπορούν να δεχτούν κατεστραμμένους αγρότες, που θα αποτελούσαν ένα εργατικό απόθεμα ικανό να εξασφαλίσει μία άστικη ανάπτυξη κάποιων διαστάσεων, και αυτό ανεξάρτητα από τις δυσκολίες υποδοχής που τους επεφύλασσαν οι

13. Ligor Mile, "De l'extension du système des ciftlig sur les territoires Albanais (fin du XVIIIe - début du XIX siècles)", στο Université d'État de Tirana - Institut d'Histoire et de Linguistique: Deuxième Conférence des études Albanologiques, Τίρανα 1960, σελ. 101-108, το παράθεμα στη σελ. 106.

συντεχνιακές ρυθμίσεις που ίσχυαν στη χώρα. Ούτε ο πατεναλιστικός χαρακτήρας του οθωμανικού κράτους, αλλά ούτε η γενική οικονομική κατάσταση και η αγροτική δομή της περιοχής ευνόουν μία τέτοια διαδικασία. Αντίθετα, η μετανάστευση, στο βαθμό που υπήρχε, κατευθυνόταν προς περιοχές που παρουσίαζαν πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη της γεωργίας, τόσο στο έσωτερικό της Πελοποννήσου όσο και έξω απ' αυτήν.

2. Αύξηση της αγροτικής παραγωγής

Όλες οι διαθέσιμες πηγές, παρά τον άτελή και ανομοιόμορφο χαρακτήρα τους, επιτρέπουν να παρατηρήσουμε την καθαρή αύξηση της αγροτικής παραγωγής κατά την περίοδο στην οποία εκτείνεται αυτή η μελέτη (1700-1821).

Η αύξηση αυτή της παραγωγής δεν απορρέει από μία αύξηση της παραγωγικότητας στη γεωργία¹⁴ αλλά αποκλειστικά από την είσοδο στην καλλιέργεια καινούριων γαιών οι οποίες κερδήθηκαν είτε με έκχερσώσεις στα όρεινά, είτε με αποξηραντικά έργα στην πεδιάδα.

Τα έργα αυτά δεν πρέπει να εκληφθούν ως έργα μεγάλων διαστάσεων, συγκρίσιμα με τις έκχερσώσεις που έγιναν στην Ευρώπη ή με τα υδραυλικά έργα των ανατολικών κοινωνιών. Πρόκειται για μικρά έργα τοπικής σημασίας των οποίων ο χαρακτήρας προσδιορίστηκε από τη φυσική γεωγραφία του τόπου και από τον περιορισμένο αριθμό διαθέσιμων εργατικών χεριών. Αλλά το σημαντικό σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι αυτά τα έργα, τα οποία άρχισαν επί ενετοκρατίας (1685-1715), πολλαπλασιάζονται στον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, σε βαθμό που να αποβούν σημαντικός τομέας επενδύσεων σε εργασία. Γι' αυτόν το λόγο, και στους δύο τύπους έργων βελτίωσης της παραγωγικότητας του εδάφους (έκχερσώσεις - αποξηράνσεις), απαραίτητη προϋπόθεση υπήρξε η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και ειδικότερα του όρεινου. Η πληθυσμική ανάπτυξη αυτής της περιόδου (κυρίως στα χρόνια 1750-1821) προσέφερε την εργατική δύναμη που ήταν αναγκαία για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής.

Το φαινόμενο όμως δεν εντοπίζεται ούτε γεωγραφικά ούτε χρονικά στην Πελοπόννησο του 18ου αιώνα. Σ' ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία, από την Αλβανία¹⁵ ως τη Ρουμανία¹⁶ και τη Μικρά Ασία¹⁷, βρισκόμαστε μπροστά σε μία γενικευμένη διαδικασία διεύρυνσης του γεωργικού χώρου και αύξησης της αγροτικής παραγωγής, που μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί τη βασική συνιστώσα της ιστορίας

14. Καθώς τα έργα αυτά και η αγροτική πρακτική εξακολουθούν να παραμένουν ανεξέλικτα από τη βυζαντινή, τουλάχιστον, εποχή, δεν μπορεί να γίνει λόγος για αύξηση της παραγωγικότητας στην Ελλάδα τον 18ο αιώνα. Για το πρόβλημα της παραγωγικότητας στη γεωργία γενικά αυτή την περίοδο, βλ. Michel Morineau, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1971.

15. Βλ. το άρθρο του Ligor Mile, *οπ. παρ.*

16. Βλ. το έργο του H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises Roumaines - Asservissement et pénétration capitaliste*, Παριού-Βουκουρέστι 1969, σελ. 252.

17. Για τη Μ. Ασία του 18ου αιώνα δεν διαθέτουμε καμιά μελέτη που να αντιμετωπίζει αυτό το πρόβλημα. Οι πηγές όμως της εποχής μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι και εκεί συντελούνται οι ίδιες περίπου αλλαγές που διαπιστώσαμε και στις υπόλοιπες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

της Νοτιοανατολικής Ευρώπης επί δύο σχεδόν αιώνες (αρχές 18ου - αρχές 20ού αιώνα). Από την άποψη των ελληνικών χωρών και παρά την ποικιλία των κρατικών σχημάτων στα οποία κατά καιρούς εντάχθηκαν, παρατηρούμε να επεκτείνονται σταθερά οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με βασική επένδυση σ' αυτές την εργατική δύναμη. Ένα παράδειγμα από μια ακόμη πιο πρόσφατη εποχή εγγράφεται στην ίδια προβληματική: Η επέκταση στα χρόνια 1929-1939 της καλλιεργήσιμης γης κατά 8-10 εκατομ. στρέμματα για ολόκληρη τη χώρα, αποδίδεται από τον Κ. Σακαντάνη, γεωπόνο, ειδικό αυτών των προβλημάτων, στην αύξηση του πληθυσμού (βασικά εισοδος προσφύγων) και το κέρδισμα γαιών με την προσωπική εργασία των αγροτών, παρά στα κεφάλαια που επενδύθηκαν, τα οποία χαρακτηρίζει έντελως ανεπαρκή.¹⁸ Πράγματι, στην αγροτική ανάπτυξη ή εργατική δύναμη προηγείται από τις επενδύσεις των κεφαλαίων.

Είναι αυτονόητο ότι οι συνέπειες μιας τέτοιας κατάστασης πραγμάτων είναι τόσο σημαντικές ώστε η μελέτη τους ξεπερνάει τα όρια και τις προθέσεις αυτού του άρθρου. Ωστόσο, κλείνοντας αυτή την παράγραφο θα διατυπώσω σχεδόν αφοριστικά δυο σημεία που προκύπτουν από την προβληματική που αναπτύχθηκε ως εδώ: α) Η διαρκής ανάπτυξη της γεωργίας αποκλείει ή παρεμποδίζει στο έπακρο τη λειτουργία του σχήματος: αγροτική έξοδος-προελατριοποίηση-βιομηχανική ανάπτυξη, αποκλείει δηλαδή μια «καπιταλιστική διέξοδο» του κοινωνικού προβλήματος. β) Ο έστω και περιορισμένος πλούτος (δεν τολμώ να τον αποκαλέσω «κεφάλαιο») που συγκεντρώνεται στα χέρια κάποιων κοινωνικών παραγόντων της πόλης κατευθύνεται κι αυτός προς τη γεωργία σαν τη μόνη δυνατή, και με τους λιγότερους κινδύνους, άποδοτική τοποθέτηση αυτού του πλούτου.

3. Οι επενδύσεις στη γεωργία

Έτσι, οι επενδύσεις κεφαλαίων στη γεωργία, για τις οποίες παρουσιάζω εδώ μερικές σύντομες παρατηρήσεις, μάς δίνουν το μέτρο της αναδιπλώσης ολόκληρου του διαθέσιμου κοινωνικού δυναμικού προς τη γη, και ολοκληρώνουν την εικόνα της κυριαρχίας του αγροτικού προϊόντος στην οικονομία της χώρας.

Μια πρώτη θεώρηση μάς δείχνει πράγματι ότι δεν υπάρχουν αξιολογές επενδύσεις στη γεωργία, γεγονός που αποδεικνύεται από την άπουσία δανειών προοριζομένων για αγροτικές επιχειρήσεις. Οι υψηλοί τόκοι και η χαμηλή παραγωγικότητα δεν επιτρέπουν τη λειτουργία του δανειοδοτικού συστήματος ως μηχανισμού επενδύσεων στη γεωργία, όπως το έχει διαπιστώσει ήδη ο Witold Kula για την Πολωνία του 18ου αιώνα.¹⁹ Την ίδια εποχή στην Ελλάδα η κατάσταση είναι ανάλογη, αλλά η ανυπαρξία σχετικών μελετών δεν μάς επιτρέπει να κάνουμε μια σχετικά σίγουρη εκτίμηση. Ο Α. Ανδρεάδης μιλάει για τόκους στη γεωργία της τάξεως των 50%, και μόνο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα κατεβαίνουν στο επίσης υψηλό ποσοστό του 15-20%.²⁰ Αλλά αυτή η έλλειψη δανειοδότη-

18. Κ. Β. Σακαντάνης, «Το πρόβλημα της παραγωγικής γης», περ. *Ανταίος*, Αθήνα 1945, σελ. 35.

19. Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe-XVIIIe siècles*. Παρίσι 1970, σελ. 141.

20. Α. Ανδρεάδης, «Les progrès économiques de la Grèce depuis quarante ans», στο περ. *Journal des Economistes*, Ιαν. και Φεβρ. 1919, και στα *ΕΡΤΑ*, τόμ. Β', 1939, σελ. 193.

σης μπορεί να μην είναι ολοκληρωτική. Η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία υπάρχει γενικευμένη βελτίωση της αγροτικής παρουσίας και αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονα διογκούμενη χρέωση των χωρικών για να πληρώσουν τους φόρους τους, μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε αυτά τα χρέη σύστημα ξμμεσων και σχεδόν «βίαιων» παραγωγικών επενδύσεων, συνδεδεμένο φυσικά με όλο το μηχανισμό της φεουδαλικής προσόδου και της γαιοπροσόδου. Με τον όρο ότι αυτή ή άλλη υπόθεση θα κατόρθωνε να άντξξει σε μια προωθημένη μελέτη του θέματος, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε σαν άρκετά σημαντικό αυτόν το δρόμο των ανορθόδοξων επενδύσεων στη γεωργία.

Εκτός από αυτές τις άβέβαιες επενδύσεις, διαθέτουμε άλλα επαρκή στοιχεία που μάς επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την ύπαρξη άμεσων επενδύσεων στη γεωργία. Ένας ορισμένος πλούτος, συγκεντρωμένος στα χέρια ποικίλης προελεύσεως κοινωνικών παραγόντων, επενδύεται στον αγροτικό τομέα είτε με τη μορφή αγορών είτε με τη μορφή δαπανών για τη βελτίωση γαιών. Στο ίδιο σχήμα εγγράφεται και η γενίκευση αυτή την εποχή του τσιφλικιού, φαινόμενο που πρέπει να ερμηνευτεί σαν εμφάνιση μιας μορφής ατομικής ιδιοκτησίας (με τη σημασία που παίρνει ο όρος την εποχή του καπιταλισμού) στη γεωργία. Πράγματι μόνο στη γεωργία, τομέα που κατεξοχήν ευνοείται από την παγκόσμια οικονομική συγκυρία, μπορούσαν να εμφανιστούν τέτοιας σημασίας ποιοτικές αλλαγές όπως είναι η γένεση της ιδιοκτησίας.

Μερικά παραδείγματα, παρμένα στην τύχη, από διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, επιβεβαιώνουν την τάση για επενδύσεις στη γη, δηλαδή στη γεωργία: — Ο πλούσιος έμπορος και πρόκριτος της Καλαμάτας Παναγιώτης Μπενάκης αποκτά (πριν από το 1770) έκτεταμένες γαίες στην περιοχή.²¹

— Ο Παναγιώτης Κρεββατάς, επίσης πλούσιος έμπορος και πρόκριτος του Μισορά, αποκτά κι αυτός γαίες στην περιοχή του (1800-1821).²²

— Ο Μουσουλού-μπεης, μεγάλος Τουρκος γαιοκτήμονας, κάνει υδραυλικά έργα στο ομώνυμο χωριό στην πεδιάδα της Γαστούνης, χρησιμοποιώντας εποχιακούς εργάτες από τα φτωχά χωριά του Πάρωνα (1790-1800).²³

— Οι πρόκριτοι, αλλά ακόμη και μικροκαλλιεργητές αγρότες της περιοχής Αιγίου και Καλαβρύτων, φρτείνουν (1800-1821) σταφίδες που, όπως είναι γνωστό, απαιτούν μεγάλα καλλιεργητικά έξοδα επί 6-7 χρόνια πριν από την καρποφορία.²⁴

— Η μονή Ταξιαρχών (κοντά στο Αίγιο) αποκτά το 1797 το τσιφλίκι «Μερτίδι», το οποίο επίσης βρρίσκει-ται στην περιοχή της σταφιδικής ζώνης.²⁵

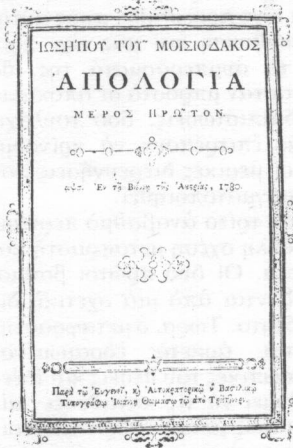
21. Σ. Β. Κουγέας, «Ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας και Καλαμάτας Γυνάτιος ο Τζαμπάκος (1776-1802)», περ. *Πελοποννησιακά*, τεύχ. 2, Αθήνα 1957, σελ. 141-179· βλ. κυρίως σελ. 147-150 και σελ. 160.

22. Γ. Αναγνωστόπουλος, «Κρεββατάδες και Λακεδαίμων», περ. *Λακωνικά*, τεύχ. 1, Αθήνα 1932, σελ. 173-291.

23. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957, τόμ. Α', σελ. 34.

24. *Ιστορικόν Αρχείον του Στρατηγού Α. Λόντου (1789-1847)*, Αθήνα 1914, τεύχ. 1, σελ. 28, 29, 30, 257.

25. Ph. D. Apostolopoulos, «44 documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe siècle. Du suppl. 92 708 de la Bibliothèque Nationale de Paris», περ. *Ελληνικά*, τεύχ. 27, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 116.

Ένας συγγραφέας ανιχνεύει τὸ κοινό του

Ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα

τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπόσπασμα μελέτης τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου ποὺ προτάσσεται στὴν ἔκδοση τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, ἡ ὁποία θὰ κυκλοφορήσει σύντομα στὶς ἐκδόσεις «Ἐρμῆς». Ὁ Μοισιόδακας ἔζησε ἀνάμεσα στὰ 1730 καὶ 1800 περίπου. Σπούδασε στὴν Ἀθωνιάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ δίδασκε στὶς σχολές τῆς Μολδοβλαχίας. Ἐκφραστὴς τῶν νέων ροπῶν τῆς ἐποχῆς, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ τρίπτυχο φυσικὲς ἐπιστῆμες - παιδαγωγικὴ - κλασικὰ γράμματα. Τὴν Ἀπολογία τὴν ἐκδίδει στὰ 1780, ὅπου διηγεῖται τοὺς κατατρεγμοὺς καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε στὸ πνευματικὸ του ἔργο. Μὰ τὸ ἰδιαίτερο ποὺ διακρίνεται στὸ ἔργο του, ὅπως τονίζει ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Ἀπολογίας, εἶναι ὅτι «θέλει νὰ καταλύσει μιὰ παλιὰ καθιερωμένη εἰκόνα: τὸν τύπο τοῦ λόγιου ποὺ εἶναι δάσκαλος καὶ συγγραφέας. (...) Μέσα στὴν συνείδησή του, τώρα στὴν πλήρη ὀριμότητα, ἀρχίζει καὶ σαρκώνει μιὰ ἄλλη μορφή, ποὺ ἔως τότε μόλις θαμπόφεγγε. Εἶναι ὁ συγγραφέας. Ἐνας καινούριος αὐθύπαρκτος, ἐκπρόσωπος τῆς λογιολογίας μέσα σὲ μιὰν ἀδιαμόρφωτη ἀκόμη πνευματικὰ κοινωνία».

Ποιὲς εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα οἱ εἰδολογικὲς δυνατότητες, μέσα στὶς ὁποῖες εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφρασθεῖ ἕνας προοιμιζόμενος μὲ τὸ χάρισμα τοῦ λόγου συγγραφέας; Κατ' ἀρχὴν, γιὰ λογοτεχνία οὔτε ὑποψία. Καὶ γιὰ νὰ ἔρθουμε σὲ ἄμεση ἀπάντηση: ἀργεῖ ἀκόμα ἡ ὥρα τῆς λογοτεχνίας ἰδεῶν γιὰ τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα· πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν Ἄνωνυμο τοῦ 1789 καὶ στὸν Ρήγα τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, δηλαδὴ μόλις τὸ 1790. Γιὰ τώρα, οἱ λογοτεχνικὲς ἀνάγκες ἰκανοποιοῦνται ὁμοίμορφα γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ γιὰ ὅλα τὰ μορφωτικὰ ἐπίπεδα, μὲ τρόπο παραδοσιακό, ἀπὸ τὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα. Τὸ παράδειγμα τῆς Εὐρώπης, ποὺ φωτίζει σταθερὰ τὰ βήματά του, θὰ

μποροῦσε ἀσφαλῶς νὰ τὸν ἐμπνεύσει· ἐδῶ ἡ λογοτεχνία ἰδεῶν βρῖσκεται στὴν πλήρη ἀνθοφορία τῆς. Ὁ Βολταῖρος ποὺ δίνει τὸν τόνο, δὲν θὰ ἀργήσει νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του καὶ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, μὲ εἰσηγητὴ τὸν δάσκαλο τοῦ Μοισιόδακα τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως τὸ παράδειγμα αὐτό. Λείπει ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἡ κοινωνικὴ ὑποδομὴ γιὰ πραγματώσεις σὲ τέτοιο ἐπίπεδο.

Ἀποκλείσαμε χωρὶς συζήτηση τὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσει τὴν κατάθεση τῆς μαρτυρίας του —κατάθεση ἰδεῶν— ὁ τύπος τοῦ συγγραφέα ποὺ εἶναι ὁ Ἰώσηπος. Τί ἀπομένει; Φαινομενικὰ τίποτε, ἢ σχεδὸν τίποτε. Γιὰ ἕνα ἰδιαίοντα μάλιστα

λόγο, ποὺ ἀφορᾷ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βρῖσκει ὁ συγγραφέας μᾶς διαμορφωμένη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ὅταν κατεβαίνει στὸν στίβο. Κέντρο τῆς ζωῆς αὐτῆς εἶναι ἀναγκαστικὰ ἡ ἐκπαίδευση, ἡ ὁποία ἀπορροφᾷ κάθε λογῆς σχετικὴ δραστηριότητα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖ προνομιακὴ γιὰ τὸν ἑαυτό της κατάσταση καὶ μειονεκτικὴ γιὰ ἄλλες ἐνδεχόμενες καλλιέργειες. Οἱ λόγιοι ποὺ κατὰ κανόνα θητεύουν σὲ αὐτὴν, διοχετεύουν τὴν συγγραφικὴ τους δραστηριότητα πρὸς διδακτικὰ ἔργα, μὲ συνέπεια, ὅλες οἱ ἀνανεωτικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, οἱ ὁποῖες καὶ μᾶς ἐνδιαφέρουν, νὰ περιχαρακώνονται μέσα στὴν ἐκπαίδευση. Ἀποτέλεσμα: δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ λειτουργήσει ὁ μηχανισμὸς τῆς αὐ-

θύπαρκτης πνευματικής ζωής, τῆς ὁποίας προορισμός είναι νά κρησά-
ρει τὸν νεωτερισμὸ μετὰ τὴν τριβὴ του
στὸν ἐλευθερὸ στίβο, ὥστε νὰ τὸν
παροχευεῖται ἔτσι δοκιμασμένο στὴν
ἐκπαίδευση. Ἡ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ
ὑπερφάλαγγισή του παράγοντα αὐ-
τοῦ, μετὰ συνέπεια τὴν ἄμεση εἰσαγω-
γὴ τοῦ νεωτερισμοῦ στὴν ἐκπαίδευ-
ση, εἶναι φανερὸ ποιῆς ἀνωμαλίες
μπορεῖ νὰ προκαλέσει, καθὼς ἄλλω-

Ἄνθιμος Γαζῆς
(Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

στε καὶ τὶς ἐπροκάλεσε.

Κάποτε ὅμως τὸ πρόβλημα θὰ
τεθεῖ. Τὸ θέτουν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶ-
να ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς στὴν Κεφα-
λονιά καὶ ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης
στὰ Γιάννενα. Τοῦ Δαμοδοῦ ἡ διδα-
κτικὴ ἐμβέλεια περιορισμένη, δὲν
ἐπροκάλεσε ἀντιδράσεις καὶ δὲν
ἐδημιούργησε ζητήματα¹.

Ἡ περίπτωση ὅμως τοῦ Ἀνθρα-
κίτη πού δρᾷ σὲ μιὰ κατ' ἐξοχὴν
εὐπαθεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἐλέγχου
πού ἀσκεῖται στὴν ἐκπαίδευση, περι-
οχή, εἶναι γνωστὸ σὲ ποιῆς τραγικῆς
γιὰ τὸν ἴδιο συνέπειες ὀδήγησε. Γι'
αὐτό, ἄλλωστε, καὶ ἀσφαλῶς καὶ γι'
ἄλλους λόγους, ἡ ἀνανεωτικὴ του
προσπάθεια δὲν ἔφθασε στὴν δημο-
σιότητα. Ἡ ἐπόμενη γενιά, πού ἐκ-
προσωπεῖται μετὰ ἕνα δυναμικὸ, ἐρι-
στικὸ, μαχητικὸ καὶ πληθωρικὸ στὶς
ἐκδηλώσεις του λόγιου, τὸν Εὐγένιο
Βούλγαρη, θὰ βαδίσει μετὰ βήματα
γενναιότερα. Καλλιεργεῖ συστηματι-
κὰ τὴν μετάφραση μ' ἕναν συγκεκρι-
μένο ἀπώτερο σκοπὸ, νὰ φθάσει δη-
λαδὴ, ὕστερα ἀπὸ τὴν σχετικὴ προε-
τοιμασία, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ,
σὲ καθαρὰ προσωπικῆς συνθέ-
σεις, στὶς ὁποῖες καὶ ἀποβλέπει γιὰ
τὴν δημοσιότητα. Ἡ συνέχεια εἶναι
κι ἐδῶ γνωστὴ. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα
τῆς διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς
δραστηριότητάς του στὸν ἑλλαδικὸ

1. Ὁ Δαμοδὸς ἔζησε, ἐδίδαξε καὶ συνέγραψε
στὸ κλειστὸ κύκλωμα τοῦ τόπου καταγωγῆς
του (Χαβριάτα Κεφαλονιάς). Βλέπε σχετικὰ
Ἡλίας Τοιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*,
Α', Ἀθήνα 1904, σ. 109 κέ.

χώρῳ —κοντὰ εἴκοσι χρόνια— δὲν
εὐτύχησε νὰ δεῖ δημοσιευμένο κανέ-
να ἀπὸ τὰ ἔργα του, μεταφράσεις ἢ
πρωτότυπα. Θὰ πρέπει νὰ ἀπομα-
κρυνθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸν τόπο του,
νὰ κόψει τὸν ὀμφάλιο λῶρο μετὰ τὴν
ἐλληνικὴ πραγματικότητα, ὥστε νὰ
ἀναπτύξει ἕνα εὐρύτατο ἐκδοτικὸ
ἔργο, πού θὰ ἀποτελέσει καὶ τὴν
κύρια ἀπασχόληση γιὰ τὴν ὑπόλοι-
πη, μᾶλλον ἀδιατάρακτη, μακρὰ ζωὴ
του.

Ἡ μετάφραση εἶναι, βέβαια, ἕνας
τρόπος γιὰ νὰ ἐκφράσει κανεὶς τὶς
ιδέες του, ἀλλὰ πρωτοβάθμιος. Ἡ
ἐκλογή τοῦ θέματος, πού εἶναι καὶ
δὲν εἶναι οἱ ιδέες πού μᾶς ἐκφρά-
ζουν, ἢ ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα, εἶ-
ναι πολλὲς φορὲς ἐνέργειες συμπτω-
ματικῆς πού ἐξαρτῶνται εἴτε ἀπὸ τὸν
τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖον συντελεῖται ἢ
βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση εἴτε ἀπὸ
τὴν γλωσσομάθεια. Ὅταν αὐτοὶ οἱ
ρυθμιστικοὶ παράγοντες γνωρίζουμε
σὲ ποῖο βαθμὸ λειτουργοῦν σήμερα
καθοριστικὰ στὴν ἐπιλογή, μπορού-
με εὐκόλα νὰ φαντασθοῦμε σὲ ποῖα
διάσταση θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦ-
σαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μετὰ τὶς πολλα-
πλᾶ περιορισμένες ὑλικῆς καὶ ἀν-
θρώπινες δυνατότητες. Γιὰ νὰ εἴμα-
στε ὅμως ἀκριβοδίκαιοι, θὰ πρέπει
νὰ σημειώσουμε καὶ τὰ πλεονεκτή-
ματα τῆς ἐποχῆς: εἶναι πολὺν περιο-
ρισμένη ἢ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα
στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ σὲ σύγκριση
μετὰ σήμερα· κυκλοφοροῦν συστημα-
τικὰ καὶ μετὰ πληρότητα εὐάριθμα
κατάλληλα περιοδικὰ δημοσιεύματα
πού εὐκολύνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ
τὴν ἐπιλογή· γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πνευ-
ματικὴ ζωὴ πού τροφοδοτεῖται σχε-
δὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἕνα μεγάλο
διάστημα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἢ χώρα
αὐτὴ παίζει μετὰ πληρότητα τὸν ρόλο
τοῦ μεσάζοντα γιὰ τὶς ἄλλες εὐρω-
παϊκῆς ἀγορῆς.

Ὁ δευτεροβάθμιος τρόπος γιὰ νὰ
λειτουργήσει ἕνας σχετικὸς μηχανι-
σμὸς προβολῆς τῶν προσωπικῶν
ιδεῶν τοῦ μεταφραστῆ, πάντοτε
ὅμως μέσα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς
τοὺς ὁποῖους ἐπιβάλλει τὸ ξένο ἔν-
δυμα, εἶναι ὁ χειρισμὸς τοῦ κειμέ-
νου. Εἴμαστε σὲ μιὰν ἐποχὴ πολὺ
μακρινὴ γιὰ τὶς σημερινῆς ἀντιλή-
ψεις πιστότητας καὶ σεβασμοῦ στὴν
ἀπόδοση τοῦ κειμένου. Ὁ μεταφρα-
στὴς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πιστεύει, ὅτι
μπορεῖ νὰ κινηθεῖ μετὰ πᾶσα ἐλευθερι-
ότητα. Μπορεῖ, λοιπὸν, χωρὶς συναί-
σθημα ἐνοχῆς, εἴτε νὰ συντάμει τὸ
κειμένο, εἴτε νὰ τὸ ἀναπτύξει, εἴτε,
τέλος, νὰ τὸ παραφράσει. Ἄν ἢ

μελέτῃ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ
ἐντύπου εἶχε προωθηθεῖ πρὸς αὐτὴν
τὴν κατεύθυνση καὶ μᾶς εἶχε προ-
σφέρει τὰ συμπεράσματά της, θὰ
βρισκόμασταν μπροστὰ σὲ ἀποκαλυ-
πτικῆς διαπιστώσεις, ὅσο τουλάχισ-
τον μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε
σήμερα οἱ μερικῆς διερευνητικῆς πού
ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

Μὲ τὸν τρίτο ἀναβαθμὸ περνᾶμε
σὲ μιὰν ἄλλη σχέση μεταφραστῆ καὶ
συγγραφέα. Οἱ δύο πρώτοι βαθμοὶ
χρωματίζονται ἀπὸ μιὰ σχετικὴ δι-
στακτικότητα. Τώρα, ὁ μεταφραστὴς
αἰσθάνεται ἀρκετὰ ἐδραιωμένος
στὶς προσωπικῆς του θέσεις καὶ ιδέες
καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ τὶς καταθέσει· αἰ-
σθάνεται πὼς μπορεῖ τώρα νὰ ἀνοί-
ξει διάλογο μετὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ
κοινό. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ
προσφύγει στὴν ὑποσημείωση. Βλέ-
πουμε ἔτσι τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ βιβλί-
ου, πού στὴν ἀρχὴ παίζει βοηθητικὸ
ρόλο —σχολιάζει τὸ κείμενο γιὰ τὸν
Ἕλληνα ἀναγνώστη— νὰ μεταβάλλε-
ται συχνὰ σὲ μικρὸ βῆμα, ἀπὸ τὸ
ὁποῖο ὁ μεταφραστὴς πότε μ' ἕνα
χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸν συγγραφέα
εἴτε τὸ ἔργο, πότε μ' ἕνα εἰρωνικὸ
σχόλιο εἴτε μ' ἕνα χαριτολόγημα,
πότε μετὰ τὴν ἀντιπαράθεσή μᾶς ξέ-
νης γνώμης πού ἀντιτροῦει τὴν ἀπο-
ψη τοῦ συγγραφέα καὶ πότε, τέλος,
μετὰ προσωπικῆς ἀπόψεως, ἀρχίζει νὰ
διαλέγεται μετὰ τὸ κείμενο. Ὁ Εὐγένιος
Βούλγαρης εἶναι ὁ πῶς ἀντιπρο-
σωπευτικὸς λόγιος πού ἐδοκίμασθη-
κε ἐπανειλημμένα καὶ σὲ διαφορετι-
κὰ ἐπίπεδα σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς
ἀναβαθμοὺς τῶν διαδικασιῶν. Ἡ
σχέση του μετὰ τὴν μεγάλῃ προσωπικό-
τητα τοῦ αἰῶνα, τὸν Βολταίρο, ὅπως
ἐμφανίζεται ὄχι ἀπὸ τὴν γενικὴ συμ-
περιφορὰ ἀπέναντί του ἀλλὰ κυρίως
ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση, εἶναι τὸ πῶς
ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τοῦ ἀρχό-
μενου διαλόγου².

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀπα-
ραίτητο νὰ γίνῃ μιὰ διασάφηση: Ὁ
μεταφραστὴς δὲν ἀσκεῖ ἕνα ἐπάγγελ-
μα, καθὼς σήμερα· εἶναι ὁ πνευμα-
τικὸς ἄνθρωπος πού στοχάζεται,
ἔχει ἀνησυχίες, ἔχει ιδέες· δὲν τοῦ
ἐπαρκεῖ ὅμως ὁ παραδοσιακὸς τρό-
πος, ὁ κλασικὸς ἢ ὁ χριστιανικὸς
κόσμος, γιὰ νὰ τὶς ἱκανοποιήσει, καὶ

2. Ἐνα παράδειγμα: «Ὁ Συγγραφεὺς μᾶς καὶ
εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ
φαίνεται νὰ ἀρέσκειται ὑπερβαλλόντως εἰς τὴν
τοιαύτην κακοφροσύνην, καὶ ἰδοὺ κατὰ πάρο-
δον καὶ ἐδῶ τὴν ἀναμασσά, καὶ τὴν εὐρίσκει ἐν
τῷ στόματι αὐτοῦ ὑπὲρ μέλι γλυκάζων» (*Περὶ
τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς
Πολωνίας δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν*,
1768, σ. 78-79).

τρέπεται να ακούσει άλλες φωνές, πιδ άμεσες, πιδ πειστικές. Τά πλεονεκτήματα πού τού προσφέρουν τώρα οί άναβαθμοί, τούς όποιους εξέτάσαμε στόν διάλόγό του, είναι σπυδαία: συζητάει με τόν ξένο συγγραφέα όχι μόνο τά γενικότερα ανθρώπινα προβλήματα, άλλα και άλλα σύγχρονα τής εποχής του, ή, ακόμη καλύτερα, τά ίδια τά αιώνια ανθρώπινα, μέσα από τήν προβληματική τής εποχής του. "Αν σταματήσει έδώ, μπορεί να ζήσει στόν χώρο τής μετάφρασης και να ίκανοποιηθεί μένοντας σ' έναν από τούς τρεις βαθμούς πού αναφέραμε. "Αν είναι τολμηρότερος και αισθάνεται τόν έαυτό του ίκανό να δημιουργήσει μια πιδ αυτόνομη συζήτηση, δέν θα είναι δύσκολο να βρει τόν χώρο ύποδοχής τών σκέψεών του σ' ένα ανεξάρτητο προσωπικό έργο. Τό έργο αυτό μπορεί να έχει δοκιμογραφικό χαρακτήρα ή να είναι συστηματικό. Τό πρώτο είδος γίνεται γρήγορα γνωστό, και στά 1768 ό Βούλγαρος καθιερώει και τόν ελληνικό όρο. Τό δεύτερο είναι παραδοσιακό και θα κάνει και αυτό τήν εμφάνισή του, αφού δημιουργηθούν προηγουμένως οί κατάλληλες κοινωνικές και πνευματικές προϋποθέσεις για τήν ύποδοχή του.

Δίπλα σέ αυτήν τήν πραγματικότητα, πού θα τήν ονομάζαμε για τήν εποχή τής, ό ευρωπαϊκός κόσμος τής παιδείας, υπάρχει και μια άλλη πού είναι ή ελληνική πραγματικότητα με τά προβλήματά τής, τς άνησιχίες τής, τς απαιτήσεις τής. Αυτήν, άλλωστε, θέλει να ίκανοποιήσει ό πνευματικός άνθρωπος και καταπιάνεται με τήν μετάφραση. Η άναστροφή του όμως με τόν σύγχρονο κόσμο τής σκέψης, τού δίνει τώρα τήν ευκαιρία να δει με καθαρότερο μάτι τά δικά του ένδημικά προβλήματα, τά όποια σ' ένα μεγάλο ποσοστό είναι κοινά. Έτσι οί προσωπικές ιδέες τς όποιες είχε καλλιεργήσει έως τώρα, και οί προσωπικές θέσεις στις όποιες είχε καταλήξει, γονιμοποιούνται και δημιουργούν τό πραγματικό ιδεολογικό κύκλωμα μέσα στό όποίο ζει. Όταν πια θεωρήσει πώς είναι ώριμος, αυτόματα θα αναζητήσει τόν διάλογο με τούς όμοίους του, μέσα από τό έντυπο. Η στιγμή είναι κρίσιμη: εκείνο άκριβώς πού τού λείπει είναι ό κατάλληλος φορέας. Τό περιοδικό έντυπο, πού θα τού προσέφερε τό άριμόδιο βήμα, δέν μπορεί να γίνει ακόμη πραγματικότητα για τήν ελληνική κοινωνία.

Θεωρητικά θα ύποστηρίζαμε, πώς ή διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη, πριν να φθάσει στό αυτόνομο έντυπο δημοσίευμα. Έδώ όμως πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας μια γενική άρχή, κάτω από τήν όποία λειτουργούν αυτές και άλλες σχετικές διαδικασίες στόν ελληνικό πνευματικό χώρο. Η όμαλή εξέλικτική πορεία τών πραγμάτων ανατρέπεται συχνά από άμεσες έξωτερικές επιδράσεις, με άποτέλεσμα ή τήν συνύπαρξη καταστάσεων, πού θα έπρεπε θεωρητικά να ύπακούουν στήν διαδοχή, ή και τήν ανατροπή ακόμη τής διαδοχής. Άνεξάρτητα, λοιπόν, από χρονικές άλληλουχίες, εκείνο πού θα είχε κανείς να παρατηρήσει είναι, ότι τό πρώτο γενναίο βήμα στήν αυτόνομη τής σκέψης τού πνευματικού ανθρώπου πραγματοποιείται με τήν μορφή τού Προλόγου. Ο λόγιος πού θεωρεί ότι είναι έτοιμος να άνοιξει διάλογο σέ θέματα από τήν νεοελληνική πραγματικότητα πού τόν άπασχολούν, θα λάβει ως άφορμή τήν έκδοση ενός βιβλίου, σχετικού ή και άρκετά άσχετου ακόμη, για να άποτυλώσει με κάποια έξωτερική σύνδεση τς ιδέες του. Τό σημαντικό αυτό ξεκίνημα τό πραγματοποιεί στά 1761 ό Ίώσηπος με τά Προλεγόμενα στήν μετάφραση τής *Ήθικής Φιλοσοφίας* τού Μυρατορί. Η ιδέα μοιάζει να είναι εύστοχη: άπόδειξη: οί φυσιολογικές διαδικασίες πού θα ακολουθήσουν δέν θα τήν ξεπεράσουν: ό Κοραΐς, κορυφαίος τού χοροϋ, θα επιδοθεί συστηματικά στό είδος και θα τό τελειοποιήσει, ενώ θα καλλιεργεί παράλληλα και τήν αυτόνομη παρουσίαση³.

Τήν άνοιξη τού 1761, όταν βλέπει τό φώς τής δημοσιότητας ή *Ήθική Φιλοσοφία*, ό Ίώσηπος δείχνει να είναι μια διαμορφωμένη συνείδηση. "Όχι για τήν ηλικία του—πρέπει να είναι κοντά 35 χρονών— αλλά για τς δυνατότητες πού προσέφερε ή νεοελληνική εκπαιδευτική πραγμα-

τικότητα τήν εποχή εκείνη: ουθμός άργός, λιγοστά εκπαιδευτικά κέντρα, ό διάλογος σπαργανωμένος ακόμη, τό μη παραδοσιακό βιβλίο άνύπαρκτο. Η δεκαετία 1750-1760 πρέπει να είναι ή κρίσιμη για τήν διαμόρφωσή του. Τς κινήσεις του και τς έπαφές του τήν εποχή εκείνη σχετικά τς ξέρουμε: 1752 Θεσσαλονίκη (άντιδραστήκος Γιαννακός)· 1753 Σμύρνη (άντιδραστήκος Ίερόθεος)· 1754 και 1755 Άθωνιάδα, κοντά στόν Βούλγαρη· 1756 Σίφνος-Μύκονος. Μετά ακολουθεί ένα zenό, για να τόν συναντήσουμε πάλι στά 1759, τώρα όμως στό έξωτερικό. Βενετία, Πάδοβα, Ούγγαρία, Βιέννη.

Πώς διαμορφώνεται όμως μια συνείδηση; Δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς. Η κρίσιμη δεκαετία, όπως τήν είδαμε, τού προσφέρει τά πιδ αντίθετικά ανθρώπινα και πνευματικά βιώματα. Συνεπώς, ό κίνδυνος να μείνει τελικά άπροσανατόλιτος ήταν μεγάλος. Έπρεπε από τήν φύση του να ήταν προικισμένος με μια κριτική δύναμη τέτοια, πού να τού επιτρέψει όχι μόνο να δημιουργεί αντίστάσεις, άλλα και να προχωρεί στήν διαμόρφωση μιας καθαρά προσωπικής συνείδησης. Έργο δύσκολο: από τήν μια μεριά τόν προβληματίζει τό παραδοσιακό και συντηρητικό κατεστημένο: από τήν άλλη, τό όρημητικό και προοδευτικό πνεύμα τού Βούλγαρη τής εποχής τής Άθωνιάδας είναι έτοιμο να βοηθήσει τήν προβληματισμένη συνείδησή του να δημιουργήσει όχι μόνο τά άντερίσματά τής, άλλα και να θρέψει και να συντηρήσει τς άνησιχίες τής. Αυτό γίνεται σ' ένα ποσοστό. Στά ίδια αυτά χρόνια, χρόνια τής μαθητείας του κοντά στόν Βούλγαρη, μοιάζει να ξεπερνάει γρήγορα τό κλίμα τής προσωπικής ύποβολής πού άσκούσε ό δάσκαλός του άμεσα ή έμμεσα στό περιβάλλον του, και να

3. Είναι ένδεικτικός ό τρόπος με τόν όποϊον είδε ό ίδιος ό Κοραΐς τό θέμα. Περί τό τέλος τής αυτοβιογραφίας του θα σημειώσει: «Μετά τόν Ήλιόδορον, ηρχισα (κατά τό 1805 έτος) τήν άνωτέρω όνομασθεϊσαν *Έλληνικήν Βιβλιοθήκην*. Ταύτην ηκολούθησα άδικακόπως μέχρι τής άρχής τής πολιτικής μεταβολής τών Έλλήνων, με τόνην ενχαρίστησιν τών άναγνωσκόντων, όστ' έζοριαν όφέλιμον τινές τών όμογενών να εκδώσωσιν εις τόμον χωριστόν τά εις καθένα συγγραφέα Προλεγόμενα, ή *Αύτοσχεδίους Στοχασμούς*». Βλ. πρόχειρα στήν δεύτερη έκδοση τής *Συλλογής*, στά 1833, σ. λ' -λα'.

Πρόλογο ὡς πού μπορεῖ νὰ φθάσει: Νὰ διαδώσουμε τὴν παιδεία, γιατί ἔτσι ἴσως μπορέσουμε νὰ ἐξημερώσουμε καὶ τὸν Τοῦρκο: «Ἄνθρωποι εἶναι καὶ αὐτοί», θὰ ἀποφθεγματίσει, «ἦγουν προικισμένοι μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιθυμίαν τοῦ μαθεῖν, ὅπου τρέφουμε ἡμεῖς. Ὅδηγους χρειάζονται: παραδείγματα θέλουν». Μὲ τέτοια ἀνοίγματα, πού ἔρχονται ἴσως σὲ ἀντίθεση πρὸς κινήματα πού ἀρχίζουν νὰ ἀνοδιαγράφονται ἤδη καὶ θὰ τοῦ ἦταν γινωστὰ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς σπουδῆς του στὴν Ἀθωνιάδα, πρέπει νὰ σταθοῦμε κάπως περισσό-τερο στὰ κοινωνικά ἀντερίσματα του.

Νομίζω πὼς ὕστερα ἀπὸ τὸν μακρὸ αὐτὸν ἀλλόγυρο, εἶναι καιρὸς πιά νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἀρχικό μας ἐρώτημα: Κάνουμε τὰ ταξίδια πού θέλουμε; ἢ ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένα: Ἐκανε ὁ Ἰώσηπος τὰ ταξίδια πού ἤθελε; Θὰ εἶχα ὅλη τὴ διάθεση, τόσο στὸ γενικὸ ἐρώτημα ὅσο καὶ στὸ εἰδικό, νὰ ἀπαντήσω καταφατικά, μὲ μόνη τὴν διαφορά, πὼς δὲν τὰ κάνουμε μὲ τὸν τρόπο πού θέλουμε. Αὐτὸ ναί, δὲν τὰ ἔκανε καθὼς θὰ τὰ ἤθελε. Γ' αὐτὸ δικαιολογεῖται σὲ κάποιο ποσοστὸ καὶ ἡ γκρίνια του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως μεριά, τώρα πού βρισκόμαστε στὴν πρώτη φάση τῶν σπουδαστικῶν του περιηγήσεων, μποροῦμε νὰ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* μὲ φράση, τὴν ὁποία νὰ θεωρήσουμε πὼς ὄχι μόνον δικαιολογεῖ τὴν κατάφαση, ἀλλὰ ἐκφράζει ταυτόχρονα καὶ τὴν προσωπικὴν του ἀποψη γιὰ τὴν ἀξία τῶν ταξιδιῶν αὐτῶν. Εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *Ἰξεύρω τί ὄμιλω*. Μέσα στὴν φράση αὐτὴ νομίζω, πὼς πρέπει νὰ διακρίνουμε τὴν βασικὴ συντεταγμένη τῆς συγγραφικῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ Μοισιόδακα, ἔτσι ὅπως πάει τώρα νὰ διαμορφωθεῖ γιὰ τὴν πραγματικὴ τῆς ἐποχῆς του. Μισὸν περίπου αἰῶνα ἀργότερα ὁ Σολωμός, μέσα ἀπὸ ἄλλο κλίμα, καθαρὰ λογοτεχνικό, θὰ ἀποφθεγματίσει: «Πρέπει πρῶτα μὲ δύναμη νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς κι ἔπειτα ἡ καρδιὰ θερμὰ νὰ αἰσθανθῇ ὅ,τι ὁ νοῦς ἐσυ-

νέλαβε». Τώρα, σὲ μιὰ ἐποχὴ καθαρὰ ἀγωνιστικὴ γιὰ τὸν συγγραφέα-διανοοῦμενο, πρέπει νὰ παραλλάξουμε τὰ λόγια τοῦ Σολωμοῦ γιὰ νὰ πιάσουμε τὸν παλμὸ τοῦ συγγραφέα: νὰ συλλάβει ὁ νοῦς μὲ δύναμη τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ νὰ ὑπάρξει καὶ ἡ τόλμη γιὰ νὰ πάρει ἐκφραση ὅ,τι ὁ νοῦς σωστὰ συνέλαβε.

Τότε ὁμως ἀναγκαστικά θὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπος σ' ἓναν ἄγνωστο κόσμο: τὸ κοινό. Αὐτὸ πού πάει τώρα νὰ διαμορφωθεῖ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἄνοδο τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ μιὰ πιὸ συστηματικὴ στροφὴ πρὸς τὴ Δύση. Αὐτὸ τὸ κοινό, πού ὁ Ἰώσηπος φαίνεται νὰ πιστεύει πὼς ἔχει ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει. Εἶχε δίκιο νὰ τὸ πιστεύει; Πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, ἀσφαλῶς ὄχι. Ὅταν ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος συνθέτει τὰ *Φιλοθέου Πάρεργα*, τὴν πρώτη ἀποτύπωση μιᾶς σπερματικῆς μορφῆς μυθιστορημάτων, δὲν ἐκδίδει τὸ ἔργο του, ἀλλὰ ἀρκεῖται νὰ τὸ κυκλοφορήσει σὲ στενὸ κύκλο σὲ χειρόγραφη μορφή. Τὴν λαχτάρει τοῦ συγγραφέα νὰ δεῖ τὸ ἔργο του τυπωμένο, τὴν μεταθέτει πρὸς τὸ κοινό τῆς Εὐρώπης, γι' αὐτὸ καὶ πασχίζει νὰ τὸ δεῖ μεταφρασμένο στὰ γαλλικά καὶ νὰ κυκλοφορεῖ στὴν Δύση. Ἡ ἀδιαφορία του νὰ τὸ δεῖ τυπωμένο στὴν γλώσσα ὅπου ἐγράφηκε τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἄλλα κίνητρα, ἔχει ὁμως καὶ ἓνα πρωταρχικό: δὲν πιστεύει πὼς ὑπάρχει τὸ κοινό.

Ὁ Ἰώσηπος πίστευε πραγματικά πὼς ὑπάρχει τὸ κοινό. Αὐτό, ἄλλωστε, καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν ζήτησή μας. Τὸ πρόβλημα ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι καὶ ποῖο ἦταν τὸ ἐπίπεδό του, δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸ ἐξετάσουμε καὶ οὔτε εἶναι τῆς ὥρας αὐτῆς νὰ ἐρευνηθεῖ. Ἡ ἀπόδειξη ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά: ὁ Φαναριώτης μέγας κλουτζιάρης Δημήτριος Φωτιάδης ἢ Καταρτζῆς, πού κατέλαβε ὀψηλὰ δικαστικά ἀξιώματα καὶ ἐτιμῆθη μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη, μὲ μεγάλη προσωπικὴ ἀκτινοβολία, ἔχει ὅσο λίγοι λόγιοι γιὰ τὴν ἐποχὴν του κοινωνικὴ ἐπιφάνεια καὶ κάλυψη. Ὁ ἀγνώστων λοιπῶν στοιχείων Ἰώσηπος (Μοισιόδαξ δειχνεῖ ἀπλῶς τὸν τόπο προέλευσός του) μὲ τὴν ἀσημαντὴ κοινωνικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὴν σχετικὴ κοινωνικὴ κάλυψη, πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ καταθέσει τὴν μαρτυρία του καὶ νὰ ἀρχίσει διάλογο.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στὴν ἀφετηρία μας: ὑπάρχει τὸ κοινό;

Κατ' ἀρχὴν θὰ λέγαμε ὄχι. Ἀπόδειξη: ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἔχει ὄχι μιὰ, ἀλλὰ πολλὲς μαρτυρίες νὰ καταθέσει πέρα ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλο του. Δὲν κατέθεσε καμία: ὅλο τὸ ἔργο του τὸ ἀφῆσε ἀνέκδοτο, παρ' ὅλη τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση πού τὸν διακρίνει. Δὲν ἀποκλείω νὰ ἔχει καὶ ἄλλους λόγους πού συμπεριφέρεται ἔτσι. Αὐτὸ ὁμως δὲν μὲ ἐμποδίζει νὰ θέσω στὸν ἀναγνώστη ἓνα ἐρώτημα: Ἄν ὁ Καταρτζῆς ἐπίστευε πὼς ἓνα κοινό ἦταν ἔτοιμο ὄχι νὰ δεχθεῖ, ἀλλὰ νὰ κουβεντιάσει τὶς καταθέσεις του, εἶναι δυνατὸν ἓνα μέρος τουλάχιστον τοῦ πλοῦσιου αὐτοῦ ἔργου νὰ μὴν ἔβλεπε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας; Ἄθελά μας ὁμως καταλήξαμε σ' ἓνα ἄλλο συμπέρασμα, ἂν παραμερίσουμε τὸν προσωπικὸ παράγοντα. Ὁ Ἰώσηπος σύγχρονος, ὁμοειδεάτης μὲ τὸν Καταρτζῆ, πού δρᾷ στὸν ἴδιο ἀκριβῶς χῶρο μὲ ἐκείνον, διαφωνεῖ καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κοινού. Ποιὸ κοινό; προσπαθῶ πάντοτε νὰ συλλάβω μιὰν εἰκόνα, πού εἶναι ἀπάντηση καὶ σ' ἓνα ἐρώτημα: Ποιὰ εἶναι ἡ ἐντύπωση πού δίνει ὁ Ἰώσηπος, ἔτσι καθὼς προσπαθεῖ, μέσα ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ παραδοσιακοῦ ἐντύπου, πού ὅσο πηγαίνει καὶ πυκνώνει, νὰ δημιουργήσει ἓνα ἄνοιγμα; Δὲν εἶναι καθόλου ἀπλὸ νὰ σχηματίσει κανεὶς αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ὅ,τι κυριαρχεῖ εἶναι ἓνα τραγικὸ αἶσθημα μοναξιάς. Πῶς νὰ τὴν καταλύσει; Δὲν εἶναι εὐκόλο. Διάλογο δύσκολο εἶναι νὰ ἀνοίξει: οἱ συμπαράστατες εἶναι τόσο λίγοι, καὶ οἱ ἀντίπαλοι τόσο μισαλλόδοξοι.

Κι ὁμως δὲν εἶναι μόνος. Ὑπάρχει ἓνα κοινὸ γύρω του. Δὲν εἶναι ἐκεῖνο πού συνήθως ὀνομάζουμε σήμερα κοινό. Ἄς τὸ δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντά. Ὁ Ἰώσηπος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους πού ἐγκαινιάζει τὴν δημοσίευση τοῦ καταλόγου συνδρομητῶν στὰ βιβλία του. Ἡ ἀρχὴ ἔχει γίνε, λίγα χρόνια πρὶν, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1749, μὲ τὸ βιβλίον *Ὁδὸς Μαθηματικῆς*. Ὅλα ὁμως τὰ βιβλία μὲ συνδρομητὲς ἕως τὴν στιγμή τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* ἀνήκουν —ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἐξαιρέση πού ἀφορᾷ σὲ θρησκευτικὸ βιβλίον— στὸ ἐκδοτικὸ κύκλωμα τῆς Βενετίας. Ὁ Ἰώσηπος ἐγκαινιάζει γιὰ τὸ εἶδος νέους χώρους γιὰ νὰ ἀκτινοβολήσει, τοὺς ἐλληνικοὺς παροικιακοὺς ἐμπορικοὺς χώρους τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Εἶδος λοιπὸν νέο ὁ συνδρομητῆς, εἶναι δημιούργημα μιᾶς καινούριας πραγματικότητας, πού ἀρχίζει ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια νὰ διαμορφώνεται, μὲ τὴν ἐμφάνισή, σὲ

5. ΗΦ, λ'. Πβλ. καὶ τὰ ὅσα σχετικὰ γράφει στὴν Α (36): «Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ἐγὼ νομίζω πὼς εἶναι ἄνθρωποι καὶ αὐτοὶ φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρεγόμενοι, καὶ πὼς, γεννόμενοι ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ πνέοντες τὸν Ἕλληνα ἀέρα καὶ αὐτοί, ἔχουσιν εὐφρανῶσιν καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες· οὔτε λείπεται αὐτοῖς φιλοκαλία, ὅση τὸ ἐλάχιστον ζητεῖται, ὥστε νὰ μὴ δυσχεραίνωσι τοῖς ἐγκριτοτέροις ἀκροάμασι τῆς Φιλοσοφίας, ἢ ὥστε νὰ μὴ ἀτιμάζωσι τοὺς ἐπαγγελλομένους αὐτά».

Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἓνα θέμα ἀνοικτό: ποιὰ ἔργα ἐπιστημονικὰ μεταφράζουν οἱ Τοῦρκοι στὴν γλώσσα τους, ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κυρίως.

ϊκανό αριθμό, εκδόσεων μη παραδοσιακών (λόγιων) βιβλίων.

Το γεγονός δεν είναι τυχαίο, άρκει να σκεφθούμε πώς εξυπηρετεί διπλή σκοπιμότητα: ο συνδρομητής αισθάνεται κοινωνικά ικανοποιημένος, που το όνομά του συνδέεται με μια πράξη δημόσιας προβολής, καθώς είναι το βιβλίο από την άλλη μεριά, ή οποία και μās ενδιαφέρει, ο Ίωσηπος, όταν προβαίνει στην δημοσίευση του καταλόγου των ανθρώπων που τον συμπαραστάθηκαν, έχει μια πρόθεση: θέλει να αποδείξει ότι το έργο του δεν είναι μια ατομική υπόθεση, αλλά μια συλλογική κοινωνική παρουσία. Υποτίθεται, δηλαδή, πώς δεν συνδέει κανείς το

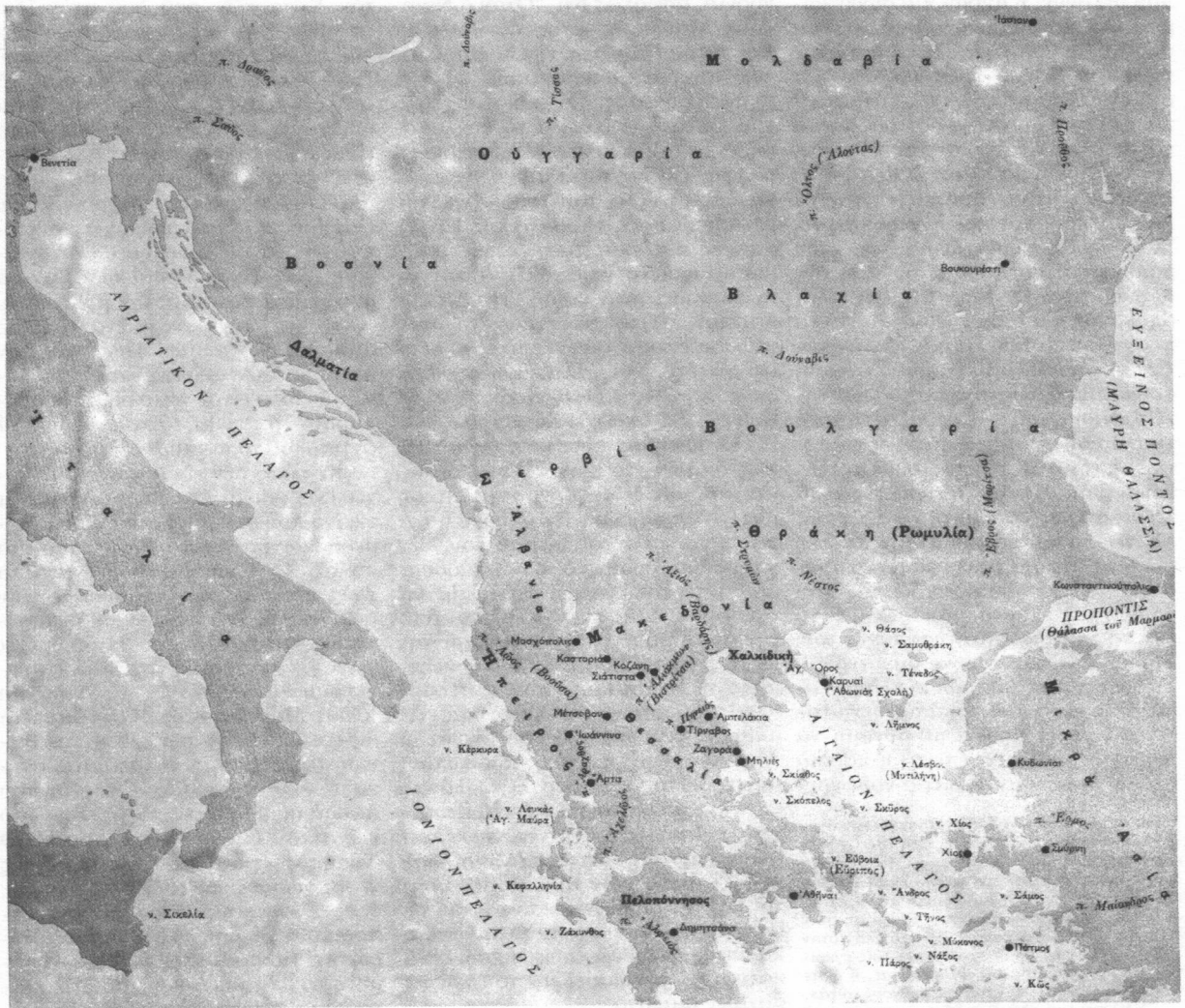
όνομά του με την έκδοση ενός έργου του οποίου δεν αποδέχεται κατά κάποιον τρόπο το περιεχόμενο⁶.

Τα πράγματα, ύστερα από τις απαραίτητες αυτές διευρνήσεις,

6. Στά 1768 ο εκδότης του 'Αλφαβηταρίου Γερμανικού παπά Γεώργιος ο Σιατιστεύς, θεωρεί σκόπιμο στην προσφώνησή του στον αναγνώστη να αναφερθεί στον Μοισιόδακα: «Είδε πάλιν και θέληση ό καθ' εϊς να συνεισφέρει τό κατά προαίρεσιν, θέλει προγραφηή έκαστου τό τίμιον όνομα εις τό Βιβλίον, καθώς ειρϊσκονται και εις τόν πρώτον τόμον τής μεταφρασθείσης 'Ηθικής παρά τού Ίωσηπου τού Μοισιόδακος, και θέλουν δοθούν έκαστω τόσα Βιβλία, κατά τό ανάλογον τής συνεισφοράς όπου έκαιμεν» ('Ηλιού, Προσθήκες στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία, 1515-1799, τόμ. Α', Διογένης, Αθήνα 1973, σ. 192).

μοιάζουν τώρα να ξεκαθαρίζουν. Έτσι, αν το δεύτερο ερώτημα είναι συνάφηση του πρώτου, καθώς μοιάζει να υποσημαίνει ο Σεφέρης, θα οδηγηθούμε και σε μια όμολογη κατάφαση για τα βιβλία. Ας πλησιάσουμε πιο κοντά στον Μοισιόδακα πάλι. Τί θα μπορούσε να επιθυμήσει ως έκδοση βιβλίου την εποχή εκείνη που πραγματοποιεί την πρώτη του επαφή με το κοινό της πατρίδας του; Οί γενικές προϋποθέσεις τις όποιες ξεετάσαμε αναλυτικά μόνο προς αυτήν την κατεύθυνση που πήρε να μπορούσαν να τον οδηγήσουν. Κατ' αρχήν στην μετάφραση. Ο πνευματικός πλούτος τής Δύσης που ξανοίγει τώρα μπροστά του, αυτήν την

**ΕΛΛΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΣΧΟΛΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ 1669 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821**

Άπο την «Ιστορία τού Έλληνιού Έθνους», τόμ. ΙΑ', σελ. 313.

στιγμή μόνον μέσα από την μετάφραση μπορεί να αξιολογηθεί. Μια καινούρια ύποταξη στην αυθεντία ναί, αλλά τί αυθεντία τώρα! δική του, σύγχρονη, που μιλάει την ίδια γλώσσα με αυτόν. Έπειτα, σημασία έχει πια πώς διαλέγει μόνος του τον άφεντη του, μέσα από πλήθος ισάξιους. Είναι μια θελκτικά εθελγημένη δέσμευση. Καμιά σύγκριση με την οποιαδήποτε αυθεντία του παρελθόντος, που την επιβάλλει ή το παρελθόν αυτό καθ' εαυτό ή μια άλλη εξουσία, καθώς, π.χ., ή Έκκλησία. Ακόμη είναι και ο Πρόλογος: έτσι, όπως σκέφθηκε πρώτος αυτός να τον αξιολογήσει, πόσο άνετα θα αισθάνεται που έχει κι αυτός την δική του φωνή. Τέλος, οι συνδρομητές που είναι έμποροι: άνήκει σε ένα συλλογικό όργανο, δεν είναι μόνος, γίνεται εκφραστής μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας.

Όλα αυτά, όχι μόνον στην άθροιστική τους μορφή, αλλά και στην σύνθεσή τους, ανταποκρίνονται τώρα και σε έναν νέο ανθρώπινο τύπο, μέσα στην μικρή μονοσήμαντη ακόμη δημοκρατία μιας διανοήσης, ή όποια εκείνη ακριβώς την στιγμή αποσπάται και αντιμάχεται τον συντριπτικό όγκο της λογισμικής στην Τουρκοκρατία. Νιώθουμε πώς, έστω και κάτω ακόμη από το κληρικό σχήμα, πάει να ξεσπαρργανωθεί μια καινούρια μορφή. Είναι, βέβαια, ο ίδιος αυτός σπουδαίος που ξέραμε έως τώρα, ναί, αλλά και κάτι άλλο. Πώς θα μπορούσαμε να τον κερδίσουμε, να τον οικειοποιηθούμε; Ασφαλώς από την άμεσότητα που θα μας χάριζε ή εικόνα. Έτσι όπως έχουν τα πράγματα, δεν μοιάζει πώς τώρα, περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην ιστορία της παιδείας μας, έχουμε ανάγκη από την αναζήτηση της μορφής;

Πολύ φοβούμαι πώς θα πρέπει να απογοητευθούμε, μάλλον, όριστικά, όσο όριστικά μπορεί να απογοητευθεί κανείς για πρόσωπα και για θέματα της νεότερης παιδείας μας που έχουν σχέση με την ξρευνα. Πιστεύω, δηλαδή, πώς αυτή τη στιγμή, δύο είναι οι μεγάλες προσωπογραφικές απώλειες για τα γραμματά μας: ο Άνδρέας Κάλβος και ο Ίώσηπος. Ο Κάλβος είναι ένα κάτι άλλο στην ποίησή μας: αυτό ακριβώς το κάτι άλλο αισθάνεσαι πώς έχεις πολύ μεγαλύτερη την ανάγκη να περικλείσεις σε μιαν εικονογραφική παρουσία: πολύ περισσότερο, π.χ., από την μορφή του Σολωμού, για τον

όποιον ή προσωπογραφική απώλεια δεν θα ήταν και τόσο μεγάλη. Στόν Σολωμό μπορεί να πέφταμε έξω στα χαρακτηριστικά της μορφής του, όχι όμως στην ποιητική του στάση, στην ποιητική του βλέμμα. Με τον Κέ τίποτε από τα δύο δεν μπορούμε να έχουμε. Αν περάσουμε τώρα στην περίπτωση Μοισιόδακα, μπορούμε αντίστοιχα να υποστηρίξουμε πώς δεν ανησυχούμε για την προσωπογραφική απώλεια του Καταρτζή. Γέννημα και άναστημα μιας κοινωνίας που λίγο ως πολύ την ξέρουμε, εύκολα συλλαμβάνουμε την μορφή του. Με τον Μοισιόδακα όμως; αποποθέτης γεωγραφικά, κοινωνικά, δεν μας βοηθάει. Κι όμως: πόσο πιο πολύ δεν λαχταράμε, καθώς και στον Κάλβο, αυτών ακριβώς των ανθρώπων να ξανοίξουμε το βλέμμα; Μεγάλοι γκρινάριδες κι οι δύο των γραμμάτων μας, μοιάζουν σαν να άποζητούν πεισματικά να μας στερήσουν αυτήν την χαρά. Άληθινά εδώ θα έλεγε κανείς ταυριάζει ο λόγος του ποιητή άπόλυτα: «χάσαμε... το πιο τίμιο — την μορφή του».

«Όσον είναι νεοφανές τοσούτον είναι άσύνηθες»

Άς μην έντυπωσιαζόμαστε. Όλα αυτά κεντρίζουν, βέβαια, την φαντασία: δημιουργούν την έντύπωση πώς κάτι πάει να αλλάξει στον παραδοσιακό κόσμο της παιδείας, έστω και μέσα από μια μετάφραση, έστω και με τα σύντομα αλλά χαρακτηριστικά Προλεγόμενα που είδαμε. Πόσο όμως γρήγορα μπορεί να συντελεσθεί μια μεταβολή; Η άμεση άπάντηση που θα μπορούσε να δώσει κανείς, κιάν ακόμη δεν γνωρίζει το πνεύμα της εποχής, είναι μία: όχι όσο θα θέλαμε γρήγορα. Ακριβέστερα: το χρονικό διάστημα που χωρίζει την έκδοση της *Ήθικής Φιλοσοφίας* από την εμφάνιση της *Άπολογίας* δεν είναι μικρό: είκοσι χρόνια. Άς επισημάνουμε προς το παρόν το τέλος από το όριο αυτό με έναν χαρακτηρισμό, που ο ίδιος ο Ίώσηπος σπεύδει να δώσει στην *Άπολογία* από τις πρώτες σελίδες των Προλεγομένων. «Όσον είναι νεοφανές τοσούτον είναι άσύνηθες». Έχουμε τώρα μια παραδοχή που πάει να δέσει ώρια με το ξάφνιασμα που προκαλεί ή εμφάνιση της *Ήθικής Φιλοσοφίας*, και σαν συνέπεια και

σαν συνέχεια. Η προσοχή μας πρέπει να στραφεί τώρα και να φρατίσει τα είκοσι αυτά χρόνια που αναφέραμε για να εξετάσουμε τα προγεφυρώματα, που θα επιχειρήσει να δημιουργήσει ο Ίώσηπος σε ένα δρόμο που ξανοίγει με άποφασιστικό τρόπο.

Αυτός όμως ο δρόμος πόσα και ποιά ενδόσιμα είχε ώστε να γίνει πραγματικότητα; Ο κόσμος του πνεύματος είδαμε και ξέρουμε πώς μια και μόνη διέξοδο είχε για να άνθοφορήσει: τον χώρο της εκπαίδευσης. Οι τρόφιμοι, ο κύκλος των ανθρώπων με τα κοινά ενδιαφέροντα, τα προβλήματα, τα μέσα, όλα αυτά περιχαρακώνονται μέσα σε καθορισμένους χώρους, σε όρισμένο αριθμό ανθρώπων, σε πολύ συγκεκριμένα ακόμη έργα, και, τέλος, σε καθορισμένα θέματα. Έξω από το κύκλωμα αυτό ο αντίκτυπος από μια άυστηρά παραδοσιακή πνευματική ζωή μπορεί να φθάσει στην ύπόλοιπη κοινωνία, μόνον σε εκείνους που έχουν δημιουργήσει από την ίδια την φύση των πραγμάτων κάποιον άμεσο δεσμό προς το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό συγκρότημα. Αυτοί δεν μπορεί να είναι άλλοι παρά βασικά οι πνευματικοί ή οι υλικοί προστάτες, δηλαδή οι Ήγεμόνες και ο Κληρός. Το σύστημα λειτουργεί έντελώς κλειστά, οι άνθρωποι έλκονται προς την εκπαίδευση για να άποκτήσουν τα εφόδια που θα έξυπηρετήσουν πάλι την εκπαίδευση, με μικρό ποσοστό διαφυγής προς άλλες ενδεχόμενες λύσεις, από τις οποίες και πάλι έλέγχεται ή εκπαίδευση. Οποιαδήποτε καινούρια, οποιαδήποτε άνανέωση είναι άδιανόητο ότι μπορεί να δημιουργήσει προσβάσεις προς άλλα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να δημιουργηθεί μια κάποια πνευματική ζύμωση σε χώρους που δεν σχετίζονται άμεσα προς την εκπαίδευση, όπως το κλειστό κύκλωμα έμπορων και φαρμακωτών.

Αυτήν ακριβώς την ισορροπία έρχεται να ανατρέψει και ως θεωρία και ως πράξη ο Ίώσηπος. Ός θεωρία: καινούρια πνευματικά ενδιαφέροντα: ανατροπή, αναθεώρηση και άνανέωση του παραδοσιακού βιβλίου. Ός πράξη: ένας άλλος χώρος από τον εκπαιδευτικό για πλαίσιο. Το μοντέλο που θα χρησιμοποιήσει είναι από τα πράγματα άδύνατο να μιν είναι παραδοσιακό: το είχε προσφέρει παλαιότερα ή Άναγέννηση, το είχε χρησιμοποιήσει ο άπολυταρχικός δεσποτισμός

του 17' αιώνα, και το ίδιο αυτό μοντέλο το είχε κληρονομήσει άνετα και η φωτισμένη δεσποτεία του 18' αιώνα, πολύ χαρακτηριστικά στο πρόσωπο του Φρειδερίκου του Μεγάλου και της Αικατερίνης της Ρωσίας: είναι η ήγεμονική αὐλή που θα εκθρέψει και θα συντηρήσει τὸν κόσμο αὐτὸν τοῦ πνεύματος. Ἡ πραγματικότητα μέσα στην οποία θέλει νὰ ζήσει και νὰ σταδιοδρομήσει ὁ Ἰώσηπος, αὐτὸ τὸ μοντέλο μοροῦσε νὰ τοῦ τὸ προσφέρει. Γι' αὐτό, φαίνεται, πὸς παρ' ὅλες τὶς παλινδρομήσεις του, δὲν μπόρεσε τελικὰ και νὰ ξεφύγει. Τοῦ δίνει ὅμως και μιὰ διάσταση, πὸς ὑπῆρχε, βέβαια, και πρὶν, ἀλλὰ πὸς τώρα, στοὺς χώρους τῶν Ἡγεμονιῶν, ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ τὴν ἰσοφαρίσει πρὸς τὶς ἡγεμονικὲς αὐλές. Στὸν ἴδιο αὐτὸν πρόλογο τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* γίνεται ἐντελῶς συγκεκριμένος: «Καὶ ἀράγε δὲν ἔμελλε νὰ εἶναι μιὰ μεγαλωτάτη παρηγορία τῆς Ἑλλάδος τὸ νὰ πλημμυροῦσι τὰ παλάτια τῶν Ἀρχόντων, και αἱ αὐλαὶ τῶν Ἀρχιερέων ἀπὸ σπουδαίους πολυμαθεῖς;».

Ἡ συνέχεια πὸς δίνει στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Ἰώσηπος δείχνει, βέβαια, πὸς ὁραματίζεται. Δὲν ἔχει τὴν σημασία. Σημασία ἔχει ποιά εὐρύτητα δίνει στὸν ὁραματισμὸ τοῦ αὐτοῦ. Μέσα ἀπὸ ἓναν κόσμο πὸς γεννιέται, και γεννιέται μὲ πολλοὺς τρόπους, μέσα ἀπὸ ἓναν κόσμο πὸς δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμη τὰ κατάλληλα ἐκφραστικά μέσα και παλεύει μέσα ἀπὸ μύριες δυσκολίες ὄρων γιὰ νὰ ἐκφράσει πλῆθος ἀπὸ ἐνδιάθετες τάσεις, αὐτὴ ἡ ἀσφυκτικὴ ἀγωνία πὸς αἰσθάνεται κανεὶς συχνὰ νὰ πνίγει τὸν λόγο τοῦ Μοισιόδακα, γίνεται ἀκόμη πιὸ ἀποδεικτικὴ πὸς δὲν πρόκειται πιά γιὰ ἀπλὲς ἀναζητήσεις, ἀλλὰ γιὰ θέσεις. Παλεύει· παλεύει μὲ τὴν γλώσσα γιὰ νὰ μορφοποιήσει αὐτὴ τὴν κοινωνία τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου στοὺς κόλπους τῶν ἡγεμονικῶν και ἱερατικῶν αὐλῶν. Μιλάει γιὰ *συνελεύσεις*, μιλάει γιὰ *συνομιλίες*, μιλάει γιὰ *διαλέξεις ἐναγώνιες* [= συναγωνιστικὲς], μιλάει γιὰ *ρητορικὲς ὁμιλίες*, μιλάει, τέλος, γιὰ *πολυπραγμοσύνες*, κι ἓνας θεὸς μονάχα ἔχει κανὸν ὁ ἴδιος γνωρίζει ἀκριβῶς, ποιά εἰδοποιὸς διαφορὰ διακρίνει τὴν πολυποικίλη αὐτὴν ὁρολογία πὸς χρησιμοποιεῖ. Μιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια: ὅλη αὐτὴ ἡ κλίμακα πνευματικῶν ἀπαιτήσεων ἐκφράζει ἀπλῶς τὸν ψυχικὸ τοῦ πληθωρισμὸ νὰ ξεχῦσει σὲ λογίων-λογίων κάλυπτα μιὰ και μόνη κυρίαρχη διάθεσή του, τὴν ἀνάγκη γιὰ διάλογο.

Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ διάλογο στὸν Μοισιόδακα, πὸς —καθὼς θὰ δείξει ἡ συνέχεια— θὰ γίνει ἐπίμονη ἐπιδίωξή του, πρέπει νὰ μᾶς κάνει σκεπτικούς γιὰ μερικὰ πράγματα. Ἡ περίπτωση τοῦ Βούλγαρη, πὸς κι αὐτὸς μὲ τὸν τρόπο τοῦ τὰ ἴδια ζητοῦσε ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ σὲ ἥσσονα κλίμακα, καθὼς και οἱ περιπέτειές του ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς σταδιοδρομίας του στὰ Γιάννενα, πρέπει νὰ τοῦ ἦταν σὲ λεπτομέρειες γνωστὲς, ἀκόμη κι ἀπὸ τὴν πρόσφατη προσωπικὴ ἐμπειρία στὴν Ἀθωνιάδα. Ἀπὸ πὸς λοιπὸν ἀντλεῖ τὴν τόση δύναμη, ὥστε νὰ γίνεται τόσο τολμηρὸς στὶς γενικότερες ἐπιδιώξεις του; Μιὰ ἀπάν-

Ἀδαμάντιος Κοραῖς

τηση, νομίζω, θὰ εἶχε νὰ διατυπώσει κανεὶς ἐδῶ, πὸς θεωρῶ πὸς χαρακτηρίζει καιρῶς τὸ πνεῦμα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, σὲ ὅλη του τὴ χρονικὴ ἔκταση: ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, και συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βούλγαρη, ἀρχίζουν οἱ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος νὰ κυριαρχοῦν ἀπὸ μιὰ πολὺ ἰσχυρὴ αὐτοπεποίθηση. Πιστεύουν πὸς μὲ τὸ ἔργο τους, στὸ σύνολό του, μοροῦν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἢ νὰ γίνουν φορεῖς μιᾶς γενικότερης ἀνανέωσης ἢ οἱ πρωτεργάτες γι' αὐτὴν. Ὅ,τι γιὰ μᾶς σήμερα εἶναι ἐπιδιώξεις συλλογικῶν ὁργανῶν και μόνο, ἐκεῖνοι δὲν δυσκολεύονται νὰ τὸ περιορίσουν στὸν χώρο τῆς προσωπικῆς δημιουργίας. Ἐπειδὴ τώρα ἀρχίζουν νὰ αἰσθάνονται ὅτι ὑπάρχει πίσω τους ἓνας κόσμος πὸς μὸς νὰ τοὺς ἀκολουθήσει. Ἔτσι: ἓνας Βούλγαρης πιστεύει πὸς μὲ τὴν Ἀθωνιάδα θὰ ἐτοιμάσει τὴν πνευματικὴ και πολιτικὴ ἀναγέννηση τῆς πατρίδας του· ἓνας Ρήγας σκοπεύει στὸν ἴδιο στόχο μέσα ἀπὸ ἓνα ὀλοκληρωμένο πρόγραμμα πνευματικῆς και ἐπαναστατικῆς καλλιέργειας τῶν συμπατριωτῶν του· ἓνας, τέλος, Κοραῖς —γιὰ

νὰ περιορισθῶ σὲ τρεῖς διαφορετικούς και ἀντιπροσωπευτικούς κορυφαίους— ἔχει ἀνάλογους στόχους μὲ τὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη* του. Πὸς μεταφράζεται αὐτὴ ἡ αὐτοπεποίθηση; Σ' ἓναν καλοπροαίρετο μεσσιανισμό, πὸς τὸν γεννάει στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἡ αἰσιοδοξία ὄλων νὰ βλέπουν τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα βασικὰ ὡς πρόβλημα παιδείας.

Ἄν ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τότε οἱ προϋποθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶδαμε τὸν Μοισιόδακα νὰ ξεκινάει στὸ ἔργο του, θὰ τὸν ὀδηγήσουν ἀσφαλῶς στὸν καλοπροαίρετο μεσσιανισμό. Στὰ 1779, συγκεκριμένα, ὕστερα δηλαδή ἀπὸ μιὰ πικρὴ πείρα τῆς πραγματικότητας, στὸν πρόλογο ἐνὸς νέου του ἔργου και στὶς παραμονὲς ἀκριβῶς τῆς *Ἀπολογίας*, ἡ ἔκδοση τῆς ὁποίας ἔχει πὸς μὸς νὰ σημαίνει τὸ τέλος τῶν ἀγῶνων του, ἐκφράζεται μὲ ἓναν τρόπο τὸν ὁποῖο δὲν θὰ περιμένε κανεὶς ἀπὸ τὸν ταλαιπωρημένο πενηνταπεντάρη πιά Ἰώσηπο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν γεμάτο ὁραματισμοὺς συγγραφέα τοῦ προλόγου τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*: «Τρέφων τὸ λοιπὸν ἐγὼ ζῆλον ἐξ ἀρχῆς νὰ χρησιμεύσω... τῷ ἡμετέρῳ κοινῷ και ἔχων σκοπὸν... περὶ πολλῶν πραγμάτων νὰ πραγματοποιηθῶ». Πότε, ἀλήθεια, αὐτὰ; Ἐπαναλαμβάνω, στὰ 1779. Κι ὅμως, ἂν κοιτάξουμε πίσω μας, θὰ ἔλεγε κανεὶς πὸς μᾶλλον ἔπρεπε νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει ἱστορικὸ χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν φράση του «περὶ πολλῶν πραγμάτων».

Εὐγένιος Βούλγαρης
(Γεννάειος Βιβλιοθήκη)

Στὰ εἴκοσι, δηλαδή, αὐτὰ χρόνια μὸς νὰ ὑποστηρίξουμε πὸς εἶχε ἀρχίσει και εἶχε κλείσει κιόλας τὸν διάλογο —γιατί ὄχι διαλόγους;

— πρὸς ὅλες τις κατευθύνσεις. Ἔτσι: οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν γλῶσσα γενικότερα καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ἀρχαϊσμὸ πρὸς ἕνα ἀπλούστον γλωσσικὸ ὄργανο — γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναμιλήσουμε ἐκτενέστερα — εἶχαν ξεσηκώσει τὴν ὀργή τοῦ δασκάλου του, τοῦ Βούλγαρη⁷. οἱ ἀπόψεις του νὰ προηγηθεῖ ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν στὸ καθιερωμένο σχῆμα τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, εἶχαν ξεσηκώσει ἄλλου εἶδους ἀναταραχὴ στοὺς ἐκπαιδευτικοὺς κύκλους· οἱ ἀπόψεις του νὰ συστηματοποιηθεῖ, συνδυαστικὰ μάλιστα, ἡ διδασκαλία τῆς Γεωγραφίας, μὲ τὸ ἐγχειρίδιο πού συγγράφει ἀπὸ τὸ 1767 κιάδας, εἶχαν ἀνοίξει τὸν διάλογο μὲ τοὺς ἐκπαιδευτικούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους⁸. οἱ ἀπόψεις του νὰ πρυτανεύσει ἕνα ἄλλο πνεῦμα στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν, πού ἐκφράζεται μὲ τὴν συγγραφή τοῦ ἔργου του *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, εἶχαν ἀνοίξει τὸν διάλογο μὲ παιδαγωγοὺς καὶ γονεῖς· ἡ παράφραση, τέλος, τοῦ διαλόγου τοῦ Ἰσοκράτη *Νικοκλῆς*, στὰ γαλλικά, εἶχαν ἀρχίσει ἄλλον διάλογο μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἡγεμόνες, ἀφοῦ στὸν ἐπίλογό του καταλήγει μὲ μιὰ τολμηρὴ παραίνεση: «Ἡ Βασιλεία σὲ ἐνεχειρίσθη οὐχὶ ποτὲ ὡς ὄργανον φιλὸν ἀπολαύσεως ἢ ὡς κανὲν μέσον ἡδυπαθείας, ἀλλ' ὡς μιὰ ἐφορία τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας τοῦ κοινοῦ».

Ἐπειὰ ἀπὸ τὸν ἀμυτὸ αὐτὸν διαλόγων, διαλέξεων, συζητήσεων κλπ., ὅρων πού εἶδαμε πὼς ἤθελε νὰ

7. Αναφέρομαι στὸν ἀκόλουθο ἀφορισμὸ τοῦ ἀπὸ τὴν *Λογική* του (σ. 49): «Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖσι φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάκια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἶοντε ἐπιμελουμένους, ἧς ἄνευ, οὐδὲ τὸν πάλαι πεφιλοσοφηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι». Ἄν ὁ ἀφορισμὸς αὐτὸς ἀφορᾷ καὶ στὸν Δαμιόδῳ ἢ μόνον στὸν Δαμιόδῳ εἶναι ἕνα ἐρώτημα ἀκόμη ἀναπάντητο.

8. Τὸ κείμενο τῆς *Γεωγραφίας* πού σφίζεται στὴν Μονὴ Παντελεήμονος στὸ Ἄγιον Ὄρος (ἀρ. 6256), φαίνεται πὼς εἶναι ἰδιόγραφο, καὶ εἶναι πολὺ πρὸ σύντομο ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἐξέδωσε. Σὲ προσεχῆς μελέτημά μου θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσω διεξοδικὰ γιὰ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ κείμενα, καὶ γιὰ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μᾶς ὀδηγεῖ ἡ σχέση αὐτή. Ὅσο γιὰ τὸν διάλογο μὲ τοὺς ἐκπαιδευτικούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους ἀναφέρομαι τόσο στὴν Α πολ., ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα στὴν ΘΓ, ὅπου, προκειμένου γιὰ τὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀντικαθιστᾷ τὸν ὄρο *νεωτερίζω* μὲ τὸν ὄρο *πυθαγορίζω*. Βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὸν Πρόλογο τῶν *Δοκιμίων* τοῦ Καταρτζῆ, σ. 5α'.

χρησιμοποιήσει ὁ Ἰώσηπος, ἀναρωτιέται, ἀλήθεια, πλέον ὁ ἀναγνώστης, τί μπορεί νὰ ἐκφράζει στὰ 1779 πλέον ἢ φράση του «περὶ πολλῶν πραγμάτων». Ἄς μὴ βιαστούμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα, γιατί προέχει νὰ ἐπισημάνουμε ἕνα ἄλλο κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητας τοῦ Μοισιόδακα, πού θὰ λέγαμε πὼς ἐντάσσεται στὸ γενικότερο αὐτὸ πνεῦμα τοῦ μεσσηνιασμοῦ πού χαρακτηρίζει τὴν λογιόσυνῃ τῆς ἐποχῆς του.

Ἔτσι εἶναι. Ὅταν ἔχει νὰ κάνει κανεὶς μὲ μιὰ προσωπικότητα καθὼς ὁ Ἰώσηπος, πού ἔχει τὴν δύναμη νὰ βλέπει στὴν παραμονὴ τῆς *Ἀπολογίας* μὲ τέτοια νηφάλια καὶ ἀγωνιστικὴ ἀκόμη ματιὰ τὴν πραγματικότητα, δὲν μπορεί νὰ παραβλέψει τὸν ψυχολογικὸ παράγοντα. Ὅταν, δηλαδή, βλέπει κανεὶς τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Θεοτόκη τὴν ἀπομάκρυνση, πρέπει νὰ αισθάνεται πὼς κάποια ἄλλη μεταβολή, σὲ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο, πάει τώρα νὰ συντελεσθεῖ. Ἄς ἐρῶθουμε στὰ πράγματα: τὴν αὐτοπεποίθηση πού διαπιστώσαμε ὡς τώρα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρή-

σουμε πὼς τὴν χαρακτηρίζει μιὰ λέξη: *ζῆλος*. Τώρα, μὲ τὸν Μοισιόδακα, πρέπει νὰ τὴν ἀνεβάσουμε λίγο πρὸ πάντων καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν λέξη *χρέος*. Σὲ μιὰ ὑποσημείωση τῆς *Ἀπολογίας* ὁ Ἰώσηπος μᾶς δίνει μέσα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ καινοῦριου αὐτοῦ ὄρου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς: «Ἐνὼ ἐγὼ ποτὲ καιροῦ, ὁμίλων μετὰ τινος ἀξιωματικοῦ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας περὶ συστάσεως τῶν σχολείων τῆς αὐτῆς Βλαχίας, υπέλεγον, πὼς ἡ αὐθεντία χρεωστῆ πρὸς τοῖς ἄλλοις νὰ φροντίζῃ καὶ περὶ τῶν σχολείων, μοὶ ἀπεκρίθη: χρέος; τί χρέος; καὶ ὁ σαρδωνικὸς γέλως ἦτον ἡ λοιπὴ ἀπόκρισις».

Σημ. τ. Σύνταξης: Στὴν παρούσα δημοσίευση, διατηρήθηκε πιστὰ ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ στίξη τοῦ συγγραφέα.

Ἡ ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

(Συνέχεια ἀπὸ τὴν σελ. 36)

Θὰ μπορούσα νὰ πολλαπλασιάσω ἀπεριόριστα αὐτὰ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ χρησίμευε σὲ τίποτε:

Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρόλου πού ἔπαιξε ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας στὴ στασιμότητα τῶν πόλεων ἔχει ἤδη τεθεῖ, παρότι παραμένει ἀκέραιο τὸ αἷτημα τῆς βαθύτερης μελέτης του. Ἄπ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ ἕνα συμπεράσμα, ἔστω καὶ προσωρινό, προκύπτει: Ὅλες αὐτὲς οἱ γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, βασιζόμενες στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τόσο τοῦ τύπου τοῦ τσιφλικιοῦ ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τύπους προκαπιταλιστικῆς ἰδιοκτησίας, ἔχουν μιὰ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση, τὸ ὅτι δηλαδή ἐμφανίστηκαν σὲ ἕνα σύστημα ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ χάθη σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο καὶ τελικὰ προσδιόρισε τὸν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς τους. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀδυναμία τους νὰ λειτουργήσουν σὰν γνήσιες καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ τὸ «γλιόστρημά» τους πρὸς μιὰ λειτουργία φεουδαλικῆς χαρακτῆρα.

Ὁ παγκόσμιος καταμερισμὸς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος πού αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πραγματοποιεῖται, βασικὰ μέσω τοῦ ἐμπορίου, ἐπέβαλε ἤδη τὰ ἴχνη του στὴ χώρα, μὲ ὅλες τις συνέπειες γιὰ τὴν κατοπινὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ἐξέλιξη.

Ὁ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς (Grossraumwirtschaft) στὴν Κεντροανατολικὴν Εὐρώπην κατὰ τὸν μεσοπόλεμον

τοῦ György Ranki

μετάφραση: Νίκος Μανωλόπουλος

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Ivan Berend καὶ τοῦ καθηγητῆ τῆς σύγχρονης ἱστορίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης, György Ranki: *Economic development in East-Central Europe in 19, 20th centuries*, Columbia University Press, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1947, ἐρευνᾷ τοὺς οἰκονομικοὺς μηχανισμοὺς διεξόδου τοῦ γερμανικοῦ κεφαλαίου στὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν περίοδο τῆς ἀνόδου καὶ ἀκμῆς τοῦ ναζισμοῦ στὴ Γερμανία. Ἡ κατάσταση ποὺ δημιούργησε ἡ οἰκονομικὴ διεξόδος τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας στὸ χῶρο αὐτὸ ἀποτελεσε βασικὸ παράγοντα μετατροπῆς τοῦ πολιτικοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων, ποὺ ἀργότερα, παραμονὲς τοῦ Β' παγκόσμιου πολέμου, προετοίμασε τὴ διαμόρφωση τῶν συμμαχιῶν τοῦ "Αξονα. Τόσο λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἔρευνας τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθοδολογίας, τὸ παρὸν ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν χωρῶν ποὺ ὠδηγήθηκαν στὴν παγκόσμια σύρραξη. Ἰδιαίτερα ἔχει σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ μεσοπολέμου, γιὰ τὴν οἰκονομικὴν γέφυρα ποὺ ἐξετάζονται ἐντάσσονται στὸν ἴδιο γεωπολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ χῶρο μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὅπου, ἐπίσης, παρατηροῦνται ἀνάλογα φαινόμενα.

Ἀνάμεσα στὶς σοβαρότατες ἀλλαγές ποὺ σημειώθηκαν στὴ δεκαετία τοῦ '30, ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὶς χώρες τῆς κεντροανατολικῆς Εὐρώπης ἔχει ἡ νέα κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ναζισμοῦ καὶ τὴν ἀνοδο τοῦ Χίτλερ. Ὁ μετασχηματισμὸς τῆς γερμανικῆς οἰκονομίας, ποὺ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1933 στὸ πλαίσιο τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν καθυπόταξη ὅλου τοῦ κόσμου στὸ ναζισμό, συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν ἀναπροσανατολισμὸ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μὲ τὶς χώρες ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῆς Γερμανίας. Οἱ ναζιστικὲς ἰδέες θὰ τεθοῦν δραστήρια σὲ ἐφαρμογή, καὶ θὰ ἐπηρεάσουν ἀποφασιστικὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ θέση τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν.

Ἡ ἀπεριοριστὴ ἐξουσία τοῦ ναζιστικοῦ κόμματος στὴ Γερμανία καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἔναρξη τῆς ἐπιδικώμενης ταχύρρυθμης οἰκονομικῆς ἀναδιοργάνωσης καὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν πολεμικὴ οἰκονομία. Τὸ 1933, ἐνμέρει σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες, οἱ Ναζι υἱοθετοῦν διάφορα μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀνεργίας. Τὸ 1934 ὁ Χίτλερ προχωρεῖ

στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος ἐπανεξοπλισμοῦ τῆς Γερμανίας σὲ μεγάλη κλίμακα. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης πολεμικῆς τέχνης τὸ πρόγραμμα δὲν περιορίζεται στὴν κατασκευὴ ὀπλισμοῦ ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ τοὺς ἐπηρεάζει: βιομηχανία, γεωργία, τράπεζες, ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ καὶ ὑπαγωγή τῆς παραγωγῆς στὶς πολεμικὲς ἀνάγκες δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς τὴν ἐντονότατη παρέμβαση τοῦ κράτους στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. Γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κόσμον, καὶ κυρίως χάρις στὸ ρόλο τοῦ κράτους, ὁργανώνεται στὴ Γερμανία τοῦ Χίτλερ μιὰ πολεμικὴ οἰκονομία σὲ καιρὸ εἰρήνης.

Ἡ κρατικὴ παρέμβαση, ποὺ ἐξασφαλίζει τεράστια οἰκονομικὴ ἀνθρακὴ στὸ γερμανικὸ μονοπωλιακὸ κεφάλαιο, συγκεντρώνεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1934 σὲ τρεῖς κυρίως σφαίρες: α) κολοσσιαῖες ἄμεσες καὶ ἔμμεσες στρατιωτικὲς παραγγελίες πρὸς τὴ βιομηχανία, β) ἐπίτευξη οἰκονομικῆς αὐτάρκειας, γ) ἐνεργητικὸ ἔλεγχον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν. Τὰ μέτρα ποὺ υἱοθετοῦνται στοὺς δύο

τελευταίους τομείς ἀποτελοῦν καὶ τὰ κύρια βήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ὀνομαζόμενου οἰκονομικοῦ ἐπανεξοπλισμοῦ. Ἡ πολιτικὴ τῆς οἰκονομικῆς αὐτάρκειας ἐφαρμόζεται μεθοδικὰ μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Γερμανίας ἀπὸ πηγὲς πρώτων ὑλών ποὺ θὰ ἦταν ἀπόρριπτες σὲ περίπτωσι πολέμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ αὐστηρὸς ἔλεγχος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν προωθεῖ τὴν πολιτικὴ αὐτάρκειας καὶ ταυτόχρονα συντελεῖ στὴν ἐπίλυση τῶν ὀξυτάτων προβλημάτων τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν.

Χωρὶς αὐστηρὸ κρατικὸ ἔλεγχον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐπίτευξη αὐτάρκειας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ, γιὰ τὸ προϋπὸθετε περιορισμὸ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ, γενικότερα, δραστηρικὲς ἀλλαγές στὸν τομέα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Πράγματι, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1934 ἡ κατάσταση τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν εἶχε μπεῖ στὴν πιὸ κρίσιμη φάση τῆς. Οἱ ἤδη ὑπάρχουσες δυσχέρειες εἶχαν ἐπιδεινωθεῖ λόγω τῆς πολιτικῆς τῶν κρατικῶν ἐπενδύσεων καὶ τῆς ὑποτίμησης τοῦ νομίσματος τῶν μεγαλύτερων ἐμπορικῶν

δυνάμεων της έποχης, της Άγγλιας και τών ΗΠΑ. Άκόμη, για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, έμφανίστηκε έλλειμμα στο ισοζύγιο έξωτερικού έμποριού. Τη δεύτερη τριμηνία του 1934, τó παθητικό του έμπορικού ισοζυγίου ξεπέρασε τὰ 160 εκατ. μάρκα.

Τò Neuer Plan (Νέο Σχέδιο) καταρτίζεται τόν Σεπτέμβριο του 1934 για νά δώσει λύση ταυτόχρονα στα προβλήματα του οικονομικού έξοπλισμού και του έξωτερικού έμποριού. Πρόκειται βασικά για προσπάθεια νά προφυλαχθούν οι ναζιστικές πολεμικές προετοιμασίες από τις δυσμενείς επιδράσεις τών διεθνών οικονομικών σχέσεων. Τò Σχέδιο, προκειμένου νά εξασφαλίσει απόλυτο έλεγχο του έξωτερικού έμπορου και τών έξωτερικών πληρωμών, χαράζει τις ακόλουθες κατευθυντήριες γραμμές:

Ο όγκος τών εισαγωγών περιορίζεται άποφασιστικά, και τó τελικό ύψος τους καθορίζεται κάθε φορά από τις ναζιστικές κυβερνητικές αρχές σύμφωνα με τις απαιτήσεις της στροφής προς την πολεμική οικονομία. Η ακολουθούμενη πολιτική ελεύθερων πολυμερών ανταλλαγών εγκαταλείπεται, και τó έξωτερικό εμπόριο διεξάγεται με τούς περισσότερους εταίρους στη βάση διμερών έμπορικών και χρηματιστηριακών συμφωνιών. Για την πραγματοποίηση εισαγωγών ορίζεται ως βασικό κριτήριο τó κατά πόσο τὰ διάφορα κράτη θά δέχονταν νά καταβάλλεται τó αντίλλαγμα τών εξαγωγών τους σέ γερμανικά αγαθά και όχι σέ συνάλλαγμα. Οι άλλες αυτές της πολιτικής εισαγωγών συνοδεύονται από παράλληλη ρύθμιση τών εξαγωγών, προώθηση τών ανταλλαγών σέ είδος και συγκαλυμμένη επιδότηση τών εξαγωγών.

Τò Neuer Plan ήταν προσαρμοσμένο ακριβώς στις προτεραιότητες του ναζιστικού οικονομικού προγράμματος. Ο περιορισμός τών εισαγωγών σέ ορισμένους τομείς οδήγησε στην αύξηση της εγχώριας παραγωγής προϊόντων στρατηγικής σημασίας. Παράλληλα, ή αγορά πρώτων ύλων και τροφίμων στρατιωτικής σημασίας, που δέν παράγονταν στη Γερμανία σέ ίκανοποιητική ποσότητα, γινόταν με γνώμονα τή μεγαλύτερη δυνατή έξοικονόμηση τών διαθέσιμων πόρων. Και γενικότερα κύριο μέλημα τών Ναζί είναι ή μέγιστη δυνατή ενεργοποίηση και εκμετάλλευση τών εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πηγών στην ύπηρεσία του επανεξοπλισμού και τών πολεμικών προετοιμασιών. Με τó σύστημα τών διμερών έμπορικών συμφωνιών και τών πληρωμών με γερμανικά αγαθά, ή οικονομική πολιτική του [ύπουργού οικονομικών] Schacht έλυσε τó πρόβλημα του έξωτερικού συναλλάγματος, λυδία λίθο της οικοδόμησης της πολεμικής οικονομίας. Με τόν περιορισμό στο έξαγκρο τών δαπα-

νών σέ συνάλλαγμα, τó διαθέσιμο συναλλαγματικό απόθεμα μπορούσε νά χρησιμοποιείται για τήν προμήθεια στρατιωτικών πρώτων ύλων, που ή απόκτησή τους με άλλα μέσα ήταν αδύνατη.

Η εφαρμογή του Neuer Plan είχε άποτέλεσμα τήν αυτόματη στροφή του έξωτερικού έμποριού της ναζιστικής Γερμανίας προς τήν κεντρική Εύρωπη και τὰ Βαλκάνια. Από τή μια οι Γερμανοί ήγέτες θεωρούσαν τó έδαφος πρόσφορο για τή μετατροπή τών χωρών της περιοχής σέ κύρια πηγή ξένων πρώτων ύλων για τή ανάπτυξη της γερμανικής πολεμικής οικονομίας. Από τήν άλλη, οι βασικοί όροι που έθετε ή νέα γερμανική έμπορική πολιτική, οι διμερείς συναλλαγές και ή πληρωμή σέ είδος, ήταν άπαραδέκτοι για τις ευρωπαϊκές και τις υπερεπόντιες χώρες, πράγμα που οδήγούσε αναπόφευκτα τή γερμανική οικονομία σέ διεθνή απομόνωση.

Άντίθετα, ή οικονομική πολιτική που έκπονήθηκε από τόν Schacht για λογαριασμό του Χίτλερ, εννοούσε τή σύσφιξη τών οικονομικών σχέσεων με τις χώρες της κεντροανατολικής Εύρωπης. Οι χώρες αυτές είχαν διαδραματίσει και παλαιότερα σημαντικό ρόλο για τή γερμανική οικονομία. Ήδη από τó 1920 σημαντικά γερμανικά επιχειρησιακά συμφέροντα επιδίωκαν διείσδυση στις αγορές τους. Κατά τó Neuer Plan ή περιοχή αυτή άποτελούσε οργανικό

συμπλήρωμα της γερμανικής πολεμικής οικονομίας.

Άς εξετάσουμε όπως πιό συγκεκριμένα τούς παράγοντες που ώθησαν τή ναζιστική οικονομική πολιτική νά στηριχτεί στις χώρες αυτές. Πρώτα απ' όλα ήταν χώρες άγροτικές που δοκιμάζονταν από τήν οικονομική κρίση, με κύριο και όξυτατο πρόβλημα τήν έξευρεση αγορών για τή διάθεση τών άγροτικών τους προϊόντων. Δέν ύπηρεχε άμφιβολία —όπως είχε δείξει και ή πείρα τών προηγούμενων ετών— ότι θά καλοδέχονταν οποιαδήποτε πρόταση που προωθούσε τήν άπορρόφηση τών προϊόντων τους. Ένας δεύτερος εννοϊκός παράγοντας ήταν ή άποδοχή από τις χώρες αυτές της αρχής του διμερούς έμποριού που είχε θέσει ή Γερμανία. Όπως και ή Γερμανία τὰ κράτη αυτά στις διεθνείς τραπεζικές σχέσεις ήταν όφειλέτες, πράγμα που είχε σαν άποτέλεσμα νά υφίστανται περισσότερο από κάθε άλλο τις συνέπειες από τή διεθνή χρηματιστηριακή κρίση. Άδυνατώντας νά αντιμετώπισουν τὰ συναλλαγματικά τους προβλήματα, εφαρμόζαν ήδη πολιτική έλέγχου του συναλλάγματος. Στις συνθήκες αυτές ήταν φυσικό νά βρίσκουν σημαντικά πλεονεκτήματα στην ανάπτυξη διμερών έμπορικών σχέσεων και ανταλλαγών σέ είδος.

Οι παραδουναβίτες χώρες διέθεταν πλεόνασμα τροφίμων και πρώτων ύλων —ή

Γιουγκοσλαβία σιτηρά και μη σιδηρούχα μέταλλα, ή Ρουμανία καλαμπόκι και πετρέλαιο, ή Βουλγαρία καπνό, ή Ούγγαρια κρέας, λαρδί, σιτηρά και βωξίτη—, είδη που ή γερμανική πολεμική οικονομία χρειαζόταν την περίοδο του επανεξοπλισμού της και θά χρειαζόταν ακόμη περισσότερο στο μέλλον. Οί χώρες αυτές βρισκόνταν κοντά στη Γερμανία, ήταν προσυτές διά ξηράς, πράγμα που εξασφάλιζε τη Γερμανία από ένδεχόμενη αποκοπή από τις πηγές εφοδιασμού της με θαλάσσιο αποκλεισμό σε περίπτωση πολέμου. Έπομένως, οί Ναζί μπορούσαν να θεωρούν τις παραδουνάβιες χώρες άσφαλεις οικονομικές και στρατηγικές εφεδρείες.

Τέλος την υλοποίηση των ναζιστικών αντιλήψεων εννοούσε και τὸ καθεστὸς τῆς Γερμανίας. Ὅντας μεγάλη δύναμη μπορούσε να άσκησει πίεση για να επιβάλει τις επιθυμίες της. Πρὸς τὸ παρόν, μόνο ή Ούγγαρία ήταν με τὸ μέρος του Χίτλερ, ὅμως ή Γερμανία μπορούσε να ἔλπίζει ότι ή άναρχη και διεύρυνση των οικονομικών σχέσεων θά ὀδηγούσε σε επέκταση τῆς ἐπιρροῆς της σ' αυτές τις οικονομικά μικρές και πολιτικά άσθενεις χώρες.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ή οικονομική πολιτική που ἐγκαινιάζεται με τὸ Neuer Plan ἐξυπηρετεί τῆ γερμανική πολιτική παγκόσμιας κυριαρχίας ὄχι μόνο με τὴν προώθηση των πολεμικών προετοιμασιών ἄλλα και με τὴν πρόσδεση τῆς κεντροανατολικῆς Εὐρώπης στη γερμανική οικονομία, με τὴν ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς αὐτῆς στὸν γερμανικό οικονομικό ἐπεκτατισμό (Grossraumwirtschaft). Οί γερμανικοί κυβερνητικοί κύκλοι δὲν ἄφηναν καμιά ἀμφιβολία ὅτι στὸ σημείο αὐτὸ βρίζεται ή πραγματική αἰχμη τὸν Neuer Plan. Τὸ 1934 ὁ κυβερνητικός ἀξιωματοῦχος Hans Ernst γράφει σχετικά: «τὸ σημαντικότερο καθήκον τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς κυβέρνησης για τὸ

χρόνο αὐτὸ, ή ἀναπροσαρμογή του ἐσωτερικού γερμανικού χώρου, είχε ἐκπληρωθεῖ σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Σχεδίου. Ἦταν καιρὸς να στρέψουμε τὴν προσοχή μας κυρίως στὴν προετοιμασία τῆς ἐνταξῆς τῆς γερμανικῆς οικονομίας στὸν φυσικό της χώρο ἐπέκτασης»¹.

Ἡ νέα τάση τῆς ναζιστικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς σχηματοποιεῖται και ἐμφανίζεται ὡς ἑνιαίο σύστημα περὶ τὰ μέσα τοῦ 1934. Ὅμως τὰ στοιχεία και οί αντιλήψεις που τὴ χαρακτηρίζουν πρωτοεμφανίζονται κάπως νωρίτερα. Ἦδη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1933 παρατηροῦνται σημεῖα χαλάρωσης τῆς ἀκαμπτῆς μέχρι τότε στάσης πρὸς τις χώρες τῆς Κεντροανατολικῆς Εὐρώπης. Οί ἐπικεφαλῆς τοῦ τμήματος οικονομικῆς πολιτικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ἀφήνουν να ἐννοηθεῖ ὅτι θά ήταν διατεθειμένοι να προωθήσουν τις ἔξαγωγές οὐγγρικῶν ἄγροτικών προϊόντων με τὴ βοήθεια ἑνὸς συστήματος συγκαλυμμένων ἐπιδοτήσεων. Ὁ ὑπεύθυνος τῆς οὐγγρικῆς ἐμπορικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Βερολίνο, σε ἀπόρρητη ἔκθεσή του ἀναφέρει ὅτι ἀνώτερος ὑπάλληλος ἐπὶ των οὐγγρικῶν ὑποθέσεων στὸ τμήμα οικονομικῆς πολιτικῆς τὸν πληροφοροῦσε τὰ ἀκόλουθα: «τώρα είναι καιρὸς να πιέσουμε τὴ Γερμανία. Ἡ γερμανική κυβέρνηση είναι διατεθειμένη να κάνει παραχωρήσεις ἀκόμη και σε θέματα που μέχρι σήμερα ἀρνιόταν να συζητήσει».

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1933 συστήνεται ή μεικτὴ γερμανοουγγρικὴ ἐπιτροπή, και στὸ τέλος τοῦ ἴδιου μήνα ἀρχίζουν οί προκαταρκτικὲς συζητήσεις. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς των Ναζὶ και τῆς πολιτικῆς κατάστασης, ὅπως διαμορφώνεται στὰ τέλη τοῦ 1933, είναι οί γερμανοουγγρικὲς ἐμπορικὲς διαπραγματεύσεις που διεξάγονται τὸν Ἰανουάριο και Φεβρουάριο τοῦ 1934 και ὀδηγοῦν στὴν ὑπογραφή συμφωνίας.

Οί ἀριόδιες γερμανικὲς κυβερνητικὲς ἀρχὲς διατύπωσαν τις σχετικὲς ἀποφάσεις τους τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1934. «Με τὴ συμφωνία που πρόκειται να ὑπογραφεῖ, και με τὴ συνακόλουθη ἐπέκταση των ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, λείει ή σχετική δήλωση, ή Γερμανία σκοπεῖ να ἀποκτήσει στενή και ἀδιάσπαστη σύνδεση οὐγγρικῆς και γερμανικῆς οικονομίας.»²[...]

Ἐπειδὴ δὲ και ἄλλα κράτη θά διεκδικούσαν τὴν ἴδια εὐνοϊκή μεταχείριση, ή συμφωνία δὲν προβλέπει ἄμεση μείωση των τελωνειακῶν δασμῶν. Προτιμήθηκε ή ἔμμεση προαγωγή των εισαγωγῶν οὐγγρικῶν ἄγροτικῶν προϊόντων στη Γερμανία. Για τὰ προϊόντα αὐτὰ οἱ δασμοὶ διατηρήθηκαν στὰ προηγούμενα ἐπίπεδα ἄλλα ή Ούγγαρία κέρδισε τὸ ἀποκλειστικό προνόμιο να τῆς ἐπιστρέφεται μέρος των συνολικῶν εισπράξεων αὐτὰ οἱ δασμούς. Για τὴν κάλυψη των σχετικῶν δαπανῶν ή γερμανική κυβέρνηση διέθεσε ἕνα ποσὸ 15 ἑκατ. μάρκων. Ἡ συμφωνία ὑπογράφηκε τελικὰ στις 21 Φεβρουαρίου και τέθηκε σε ἰσχρὸν ὡς δεῦτερος κωδὶκελλος τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας τοῦ 1931.

Με τὰ ἄρθρα 1 και 2 τοῦ δευτέρου κωδὶκελλου ή γερμανική κυβέρνηση ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση να προαγάγει τις οὐγγρικὲς ἔξαγωγὲς μέσω ἀνταλλαγῶν σε εἶδος, και τὴν ἐκκαθάριση των λογαριασμῶν μέσω κλήρινγκ. Ἀπὸ τὴ μεριά της ή οὐγγρικὴ κυβέρνηση στις εισαγωγὲς της ὑποχρεώθηκε να παίρνει ὑπόψη τὰ γερμανικὰ συμφέροντα. Ἡ πρακτικὴ σημασία των ὄρων αὐτῶν ήταν ὅτι για πρώτη φορά, μετὰ ἀπὸ τὸν Πρῶτο παγκόσμιο, ὑπογράφηκε γερμανοουγγρικὴ συμφωνία που ἄφηνε σημαντικὰ περιθώρια για τὴν ἀνάπτυξη των οὐγγρικῶν γεωργικῶν ἔξαγωγῶν πρὸς τὴ Γερμανία. [...]

Ὁ δεῦτερος κωδὶκελλος τοῦ 1934 δὲν περιορίζεται στὸν ἀπλὸ ἀναπροσοδιορισμὸ

Πίνακας I

Γερμανικό ἔξωτερικό ἐμπόριο με τὴ ΝΑ Εὐρώπη (Βουλγαρία, Ούγγαρια, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία) τὴν περίοδο 1929-1939

Ἔτος	Ἐξαγωγές		Εἰσαγωγές	
	ἑκατ. μάρκα	%	ἑκατ. μάρκα	%
1929	585,0	4,3	516,1	3,8
1933	154,3	2,8	138,5	4,7
1934	170,6	3,9	248,2	5,6
1935	252,6	5,9	319,1	7,7
1936	374,9	7,4	386,9	9,2
1937	555,7	9,4	574,0	10,5
1938	553,3	10,4	536,0	9,9

Πηγή: *Statistischen Jahrbüchern des Deutsches Reiches, 1929-1938* (Στατιστικὲς ἐπετηρίδες τοῦ γερμανικού Ράιχ).

Πίνακας II

Γεωγραφικὴ ἀνακατάταξη τοῦ γερμανικού ἔξωτερικού ἐμπορίου, 1929-1937, σε %

	Εἰσαγωγές				Ἐξαγωγές			
	1929	1932	1935	1937	1929	1932	1935	1937
ΝΑ Εὐρώπη	4,3	3,5	5,9	9,4	3,8	5,0	7,7	10,5
Μέση Ἀνατολή	1,4	1,3	3,4	3,6	1,4	2,5	3,8	9,0
Λατ. Ἀμερικὴ	7,3	4,1	9,1	11,0	11,4	9,6	13,1	15,5
Β. Εὐρώπη	10,2	9,4	11,4	10,2	7,3	6,4	9,9	12,1
Δ. Εὐρώπη	26,2	31,9	26,1	22,6	15,7	15,1	14,1	12,6
Βρετανία	9,7	7,8	8,8	7,3	6,4	5,5	6,2	5,7
ΗΠΑ	7,4	4,9	4,0	3,5	13,3	12,7	5,8	5,2
Ἄλλες χώρες	33,5	37,1	31,3	32,4	40,7	43,2	39,4	43,6

Πηγή: *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung des Institut für Konjunkturforschung 1939-40*, τεύχ. 1, 75, 77.

των διατιμήσεων για την ούγγρική γεωργία. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή πρακτική των εμπορικών συμφωνιών, το σύστημα των διατιμήσεων συμπληρώνεται με ένα σύστημα πληρωμών σύμφωνο με τους κανόνες που τέθηκαν τον Ιανουάριο. Από το συνολικό ύψος των γερμανικών πληρωμών η ούγγρική κυβέρνηση απέκτησε το δικαίωμα να διαθέτει 22 εκατ. pengös το χρόνο για την επιδότηση των αγροτικών της εξαγωγών προς τη Γερμανία. Σ' αυτές τις συνθήκες τα επιδοτούμενα ούγγρικά προϊόντα γίνονταν ανταγωνιστικά στη γερμανική αγορά. Και πέρα απ' αυτό, τα μεγάλα ούγγρικά αγροκτήματα θα μπορούσαν να διαθέτουν τα προϊόντά τους στη Γερμανία σε τιμές ευνοϊκότερες από τις τιμές της παγκόσμιας αγοράς. [...]

Η ούγγρική κυβέρνηση σε αντίλλαγμα για τις γερμανικές παραχωρήσεις μετρίασε ή κατάργησε τις διατάξεις που παρεμπόδιζαν τις εισαγωγές γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Τέθηκε καταρχήν σε πλήρη ισχύ μετά από τη συμφωνία του 1934 ο περιορισμός των εισαγωγικών δασμών που προβλεπόταν από τη συμφωνία του 1931. Η μείωση των δασμών που κυμαινόταν μεταξύ 20 και 30% κάλυπτε τα προϊόντα χάρτου, τα υφάσματα, τα μεταλλικά προϊόντα, μηχανές και πολλά είδη καταναλωτικών αγαθών. Σημαντικότερη άκρη υπήρξε η άρση των απαγορευτικών διατάξεων και η παροχή άδειας εισαγωγής σε πολλά είδη που από το 1931 είχαν αποκλειστεί από την ούγγρική αγορά. Έτσι καθορίστηκαν διατιμήσεις για τις εισαγωγές νημάτων, βαμβακερών, ύποδημάτων, μηχανών κ.λπ.

Η νέα εμπορική συμφωνία του 1934 συνοδεύτηκε από μία νέα τραπεζική συμφωνία που όριζε ότι η πληρωμή των ούγγρων προϊόντων από τους Γερμανούς εισαγωγείς θα γινόταν με καταθέσεις σε γερμανικά μάρκα στο λογαριασμό της Έθνικης Τράπεζας της Ούγγαρίας στη Reichsbank. Η τελευταία θα καταχωρούσε τις πληρωμές σε χωριστό λογαριασμό για κάθε προϊόν. Αντίστοιχα, οι Γερμανοί εξαγωγείς θα πληρώνονταν με αναλήψεις από τους λογαριασμούς αυτούς.

Απαράλλαχτο διατηρήθηκε το σύστημα της εκκαθάρισης των εμπορικών λογαριασμών κλήρινγκ. Το 93% του αντίτιμου ούγγρων εξαγωγών δεσμεύεται για την κάλυψη των γερμανικών εξαγωγών. Το υπόλοιπο 10% χρεώνεται στον λεγόμενο «τρέχοντα λογαριασμό» (conto ordinario) και τίθεται στη διακριτική ευχέρεια της Έθνικης Τράπεζας της Ούγγαρίας. Ο σχετικός όρος της συμφωνίας πρόβλεπε ρητά πως τα ποσά του τρέχοντος λογαριασμού δεν θα χρησιμοποιούνταν για συμψηφισμό αλλά για την προμήθεια αγαθών που ή αγορά τους απαιτούσε διεθνές συνάλ-

λαγμα. [...]

Η αύξηση του γερμανοουγγρικού εμπορίου μετά από τη συμφωνία του 1934 ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Οι ούγγρικές αγροτικές εξαγωγές ανέβηκαν κατακόρυφα. Οι εξαγωγές λαρδιού και μπέικον αυξήθηκαν 20 φορές, βοσειδών 7 φορές, όσπριων 4 φορές, βουτύρου 3 φορές. Το σύνολο των ούγγρικών εξαγωγών από το 1933 ως το 1934 διπλασιάστηκε (από 46 σε 90 εκατ. pengös αντίστοιχα).

Ενώ όμως η αξία των ούγγρικών εξαγωγών σημειώνει τόσο εντυπωσιακή άνοδο, οι βιομηχανικές εισαγωγές από τη Γερμανία παραμένουν σχεδόν στάσιμες. Η αξία των εισαγωγών αυτών αυξάνεται μόνο κατά 2 εκατ. pengös. [...]

Όπως δείχνουν τα παραπάνω στοιχεία όχι μόνο αυξάνονται σημαντικά οι ούγγρικές εξαγωγές προς τη Γερμανία το 1934 αλλά και για πρώτη φορά μετά από τον Πρώτο παγκόσμιο παρατηρείται σημαντικό ούγγρικό πλεόνασμα στο έτησιο εμπορικό ισοζύγιο των δύο χωρών. Το μερίδιο της Γερμανίας στις ούγγρικές εξαγωγές ανέρχεται από 11,2% το 1933 σε 22,2% το 1934.

Οι γερμανικοί κυβερνητικοί κύκλοι εκμεταλλεύτηκαν τις εξελίξεις αυτές, τη νέα οικονομική τους πολιτική και τη γερμανοουγγρική εμπορική συμφωνία για να στηρίξουν τους ισχυρισμούς τους περί αλληλεξάρτησης της Γερμανίας και των μικρών χωρών της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να διαφημίσουν την πολιτική αυτή ως «γενναϊόδωρη φιλική προσφορά» προς τις μικρές χώρες που βρισκονται σε δυσχερή οικονομική κατάσταση. Οι απόψεις αυτές των Ναζί καθώς και το σύνολο των γερμανικών αντιλήψεων προπαγανδίζονται έντεχνα και άποστελεματικά. Διατυπώνονται χαρακτηριστικά από τον Ernst Wagemann, πρόεδρο του γερμανικού Ίνστιτούτου Οικονομικών Έρευνών, που στο βιβλίο του *Der neue Balkan* (Τα νέα Βαλκάνια) γράφει σχετικά: «ποιός άλλος παρά η Γερμανία θα έδινε χείρα βοήθειας;» Η Γερμανία «συμπαρέσυρε τις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης σε ένα χορό θυελλώδους προόδου». Δεν σπανίζουν βέβαια και αυθαδέστερες διατυπώσεις όπως: «Η Γερμανία υπήρξε η μόνη βιομηχανική χώρα που προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει τις αγροτικές χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, προτιμώντας τα προϊόντά τους και στηρίζοντας τις εξαγωγές τους».³

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι κύριος σκοπός της συμφωνίας του 1934 ήταν να βάλει τα θεμέλια για την πραγματοποίηση των επιθετικών γερμανικών επιδιώξεων. Δεν πρέπει όμως να νομίζουμε πως η ναζιστική κυβέρνηση άμελησε το συνδυασμό των πολιτικών με τα οικονομικά της συμφέροντα.

Αντίθετα, οι Ναζί διέβλεπαν πως η επίτευξη των μακροπρόθεσμων πολιτικών τους στόχων περνούσε μέσα από την υπαγωγή των χωρών της ΝΑ Ευρώπης στις οικονομικές ανάγκες του γερμανικού επανεξοπλισμού και από τη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση των οικονομικών τους πόρων.

Πίνακας III

Μερίδιο της ΝΑ Ευρώπης στις γερμανικές εισαγωγές, το 1929 και το 1937, σε %

Προϊόν	1929	1937
στάρι	2,4	36,9
κριθάρι	37,4	80,5
καλαμπόκι	6,8	32,9
αυγά	17,3	24,3
φρούτα	24,5	35,0
κρέας	7,0	35,0
βοσειδή	9,6	18,8
χοίροι	0,0	21,0
λαρδί - μπέικον	0,1	31,0
καπνός	47,8	61,3
ξυλεία	24,5	35,0
βωξίτης	37,2	62,1
όρυκτα	2,9	28,9

Πηγή: A. Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, Λονδίνο 1944, σελ. 181.

Σ' ό,τι αφορά το άνοιγμα της γερμανικής αγοράς στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η δυσμενή εμπορική και χρηματιστηριακή κατάσταση της Γερμανίας δεν της επέτρεπε πιά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, να καλύπτει τις ανάγκες της σε αγροτικά προϊόντα με εισαγωγές από υπερπόντιες χώρες. Βέβαια, τα προϊόντα των χωρών αυτών ήταν πολύ φτηνότερα, όμως προσφέρονταν μόνο αντί μετατρέψιμου συναλλάγματος. Η Γερμανία όχι μόνο αντιμετώπιζε στενότητα συναλλάγματος, αλλά και τα μικρά ποσά που είχε στη διάθεσή της έπρεπε να εξοικονομηθούν για την αγορά πρώτων υλών στρατηγικής σημασίας. Βαθμιαία λοιπόν η Γερμανία αναγκάστηκε να καλύπτει τις ανάγκες της σε τρόφιμα με εισαγωγές από χώρες διατεθειμένες να συναλλάσσονται στη βάση διμερούς κλήρινγκ, να εξάγουν τα προϊόντά τους με αντικαταβολή γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Είναι φανερό, ύστερα από όλα αυτά, ότι η προθυμία της ναζιστικής κυβέρνησης να αγοράσει το πλεόνασμα των ούγγρικών αγροτικών προϊόντων και η σχετική συμφωνία του 1934 δεν υπαγορεύτηκαν από οποιαδήποτε διάθεση χαριστικών υποχωρήσεων αλλά από τα πρωταρχικά συμφέροντα της γερμανικής οικονομίας.

Η ανάλυση αυτή ρίχνει νέο φως στο γνωστό πρόβλημα των τιμών. Στη δεκαετία του '20 οι τιμές των προϊόντων αποτελούσαν αποφασιστικό κριτήριο για την πραγματοποίηση γερμανικών εξωτερικών αγορών. Μετά από την άνοδο όμως της ναζιστικής κυβέρνησης το πρόβλημα των τιμών επισκιάζεται από το πρόβλημα εξωτερικού συναλλάγματος που αναδειχίνεται κυρίαρχο. Πράγματι για τη γερμανική οικονομία οι ανταλλαγές σε είδος, χωρίς τη μεσολάβηση δαπάνης συναλλάγματος, παρουσιάζαν περισσότερο πλεονεκτήματα σε σχέση με συμφερότερους, ίσως, από την άποψη των εμπορικών όρων, συναλλαγές, οι οποίες όμως απαιτούσαν συναλλαγμα. Γι' αυτό και η αντίστοιχη πρακτική υιοθετήθηκε σαν βασικός κανόνας της οικονομικής πολιτικής. Από την καθαρά οικονομική σκοπιά οι διμερείς ανταλλαγές με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης, παρά τις υψηλότερες τιμές των αγροτικών τους προϊόντων, ήταν η συμφερότερη για τη Γερμανία πολιτική.

Για να αποκτήσουμε όμως συνολική αντίληψη του θέματος, πρέπει να εξετάσουμε και την προέλευση των ποσών που διατέθηκαν για την κάλυψη του ανοίγματος ανάμεσα στις τιμές των διαφόρων προϊόντων στην παγκόσμια και στη γερμανική αγορά. Μας είναι γνωστό από τους όρους της εμπορικής συμφωνίας ότι η γερμανική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να διαθέσει ποσό ύψους 22 εκατ. pengös για την επιδότηση των ούγγρικών εξαγωγών. Στην πραγματικότητα, αυτό δεν προκάλεσε καμία επιβάρυνση της γερμανικής οικονομίας. Με επιδέξιους ελιγμούς, η ναζιστική κυβέρνηση κατάφερε να συνδέσει τις όφειλές που άπερρεαν από τις παραπάνω ρήτρες με τη ρευστοποίηση παγωμένων γερμανικών περιουσιακών στοιχείων στην Ούγγαρία. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία αποτιμήθηκαν το 1934 σε 60 εκατ. pengös περίπου, δημιουργώντας έτσι την αναγκαία για τη Γερμανία χρηματιστηριακή βάση για την εξόφληση της όφειλόμενης προμωδότησης των ούγγρικών γεωργικών προϊόντων. Με μεγάλη προθυμία οι Γερμανοί κεφαλαιούχοι πούλησαν στην κυβέρνηση τους τίτλους καθυστερούμενου ούγγρικου χρέους, έστω και στο 75% της ονομαστικής τους αξίας, αφού άλλωστε θεωρούσαν τα χρεόγραφα αυτά χωρίς καμιά αξία.

Με τη διαδικασία αυτή η γερμανική κυβέρνηση ξόδεψε 17 εκατ. μάρκα για την αγορά παγωμένων γερμανικών περιουσιακών στοιχείων. Όμως ολόκληρο το ποσό αυτό κατάληξε σε γερμανικές επιχειρήσεις - κατόχους περιουσιακών στοιχείων στην Ούγγαρία. Επομένως, τα χρήματα έμειναν στη χώρα. Το θέμα όμως δεν σταματά εδώ. Η επιδότηση των ούγγρικών εξαγωγών προκάλεσε, όπως είδαμε, σημαντική αύξησή τους, που με τη σειρά της οδήγησε σε

αύξηση των γερμανικών εισπράξεων από εισαγωγικούς δασμούς κατά 10 εκατ. μάρκα περίπου. Επομένως ή δαπάνη των 17 εκατ. μάρκων διόλου δεν μπορεί να θεωρηθεί πραγματική ζημιά, αν ιδωθεί από τη σκοπιά της συνολικής γερμανικής εθνικής οικονομίας. Πρέπει ακόμη να προσθέσουμε στον ύπολογισμό αυτό τα κέρδη που πραγματοποιήσε η Γερμανία από την εξαγωγή βιομηχανικών προϊόντων προς την Ούγγαρία αντί της αξίας των ούγγρικών αγροτικών εξαγωγών. Χωρίς καμιά κρατική επιδότηση τα προϊόντα αυτά πουλήθηκαν σε τιμές ανώτερες από τις τιμές τους στη διεθνή αγορά. Βλέπουμε λοιπόν καθαρά πως η ύπογραφή του κωδικέλλου της εμπορικής συμφωνίας το 1934 δεν συνεπάγεται καμιά απολύτως θυσία για τη γερμανική κυβέρνηση.

Η εμπορική συμφωνία του Φεβρουαρίου 1934 μεταξύ Γερμανίας και Ούγγαρίας επαναλήφθηκε σύντομα και με τις υπόλοιπες χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Η γερμανο-ουγγρική συμφωνία, πρώτο βήμα για την πρακτική υλοποίηση του ναζιστικού Grossraumwirtschaft αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, το μοντέλο των κατοπινών συμφωνιών, που είχαν έπίσης σκοπό να εξυπηρετήσουν την εγκαθίδρυση της Νέας Τάξης.

Η επιτυχία της οικονομικής διείσδυσης της Γερμανίας στη ΝΑ Ευρώπη-Βαλκάνια, ήταν συνάρτηση όχι μόνο των πολιτικών και οικονομικών μέσων που διέθετε αλλά και της μειωμένης διαπραγματευτικής ικανότητας των άλλων χωρών, που καθόριζαν την πολιτική τους με βάση τη ζήτηση των αγροτικών τους προϊόντων στη διεθνή αγορά, και τη μειωμένη δυνατότητά τους να προσαρμόσουν τις τιμές τους στη νέα κατάσταση. Ήταν φυσικό η γερμανική διείσδυση να είναι πολύ έντονη στις ασθενέστερες χώρες.[...]

Η Βουλγαρία. Η συμμετοχή της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο της Βουλγαρίας, σημαντική και πριν από την οικονομική κρίση, αυξάνεται κατά τη διάρκεια της. Το Φεβρουάριο του 1933 υπογράφεται η γερμανοβουλγαρική εμπορική συμφωνία, και οι Γερμανοί δέχονται να μειώσουν τους εξαγωγικούς δασμούς, με αντάλλαγμα τη μεγαλύτερη εξειδίκευση της βουλγαρικής γεωργίας ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της γερμανικής αγοράς. Η Γερμανία επιδιώκει κυρίως την αύξηση προμηθειών σε βιομηχανικά φυτά, ζωοτροφές και ορισμένα ζωικά προϊόντα. Η Βουλγαρία από την άλλη μεριά δεν δυσκολεύεται να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις αυτές. Και έτσι μέσα σε λίγα χρόνια δλοένα και μεγαλύτερες εκτάσεις γης αφιερώνονται στην καλλιέργεια των προϊόντων που αγοράζει η Γερμανία με το υπερτιμημένο νόμισμά

της. Αποτέλεσμα ήταν να ανέβει το μερίδιο της Γερμανίας στις βουλγαρικές εξαγωγές από 29,4 σε 43,1% και στις εισαγωγές από 23,2 σε 54%.

Η Ρουμανία. Ίσχυρότερη κάπως ήταν η θέση της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας, γιατί οι πλουτοπαραγωγικές τους πηγές ήταν πλουσιότερες και πιο διαφοροποιημένες σε σχέση με τη Βουλγαρία. Η Ρουμανία διέθετε καταρχήν πετρέλαιο, προϊόν από παραδοσιακή σημαντική στο εξαγωγικό της εμπόριο. Επιπλέον η δυνατότητα θαλασσιών μεταφορών την έφερε σε πλεονεκτικότερη θέση από την Ούγγαρία στον άφορα τις εξαγωγές σιτηρών προς τη Δυτική Ευρώπη.

Οι εξαγωγές της Ρουμανίας προς τη Γερμανία είχαν ύποστει ισχυρότατο πλήγμα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης λόγω του περιορισμού των γερμανικών εισαγωγών. Το μερίδιο της Γερμανίας στο εμπόριο της χώρας μειώνεται κατά το ένα τρίτο. Θα επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα μόνο το 1937, και ιδιαίτερα μετά από την εμπορική συμφωνία του 1935. Και στην περίπτωση της Ρουμανίας οι Γερμανοί προωθούν με επιτυχία την καλλιέργεια νέων ειδών, όπως ελαιούχους σπόρους και σόγια.

Η Γιουγκοσλαβία. Η διαπραγματευτική θέση της Γιουγκοσλαβίας ενισχυόταν επειδή διέθετε κοιτάσματα μη σιδηρούχων μετάλλων, αν και, βέβαια, απ' αυτή την άποψη μειωνετούσε σε σχέση με τη Ρουμανία που διέθετε πετρέλαιο. Πάντως το εξωτερικό εμπόριο της Γιουγκοσλαβίας με τη Γερμανία, άσημαντο προηγουμένως (8,5%), παρουσίασε μικρή άνοδο στις αρχές της δεκαετίας του '30, χάρις στην παροχή διευκολύνσεων και υψηλότερων τιμών. Μετά από τη συμφωνία του 1934 οι γερμανικές αγορές Γιουγκοσλαβικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται στην πολεμική βιομηχανία αυξάνουν σταθερά και φτάνουν μάλιστα να ξεπεράσουν το όριο συμφητισμού του αντίστοιχου κλήριγκ κατά 500 εκατ. δηνάρια. Για την απορρόφηση του πλεονάσματος αυτού η διεύρυνση των γερμανικών εισαγωγών προς τη Γιουγκοσλαβία θεωρήθηκε η προσφορότερη μέθοδος. Γενικά, η υπερτίμηση του μάρκου και οι συμφωνίες κλήριγκ στάθηκαν για τη Γερμανία τα αποτελεσματικότερα μέσα έλεγχου του εμπορίου των χωρών της ΝΑ Ευρώπης, πράγμα που οδήγησε προοδευτικά στην αποσύνδεση των χωρών αυτών από την παγκόσμια αγορά.

Η Γερμανία επίσημα ποτέ δεν υποτίμησε το νόμισμά της και αντίθετα επέμενε να διατηρηθεί η παλιά ισοτιμία χρεού ως προς τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Έφόσον όμως η αγοραστική δύναμη του μάρκου είχε μειωθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια

της οικονομικής κρίσης, αυτό ισοδυναμούσε με ντεφάκτο υπερτίμηση του μάρκου και υποτίμηση των άλλων νομισμάτων. Πάντως οι οικονομικοί ιθύνοντες της Γερμανίας είχαν πλήρη συνείδηση των οικονομικών συνεπειών της υπερτίμησης του μάρκου σε σχέση με τα νομίσματα των χωρών της ΝΑ Ευρώπης. Ο Schacht, πρόεδρος της Έθνικης Τράπεζας, διατύπωσε ξεκάθαρα την άποψη της Γερμανίας: «Όπωςδήποτε, τα κράτη αυτά θα προτιμούσαν να πουλάνε τα προϊόντα τους σε μετατρέψιμο συνάλλαγμα και όχι σε μάρκα. Τό ότι πουλάνε στη γερμανική αγορά σημαίνει ότι δεν μπορούν να κάνουν διαφορετικά. Θα αναγκαστούν λοιπόν να προσαρμοθούν τις τιμές τους με βάση τις γερμανικές κατευθύνσεις».

Με βάση αυτή τη γραμμή πλεύσης η Γερμανία αξίωσε από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία να διατηρηθούν, ως προς τις νομισματικές σχέσεις, οι αρχικοί όροι των αντίστοιχων εμπορικών συμφωνιών. Ωστόσο, μόνο η Βουλγαρία συνέχιζε να τους παραδέχεται όπως είχαν (1 μάρκο = 33 λέβα). Οι άλλες χώρες προσπάθησαν να λάβουν υπόψη την πραγματική υποτίμηση του μάρκου, παρά τη γερμανική δυσανεμία. Η Ουγγαρία υπολόγιζε π.χ. την επικατάλλαγή του μάρκου σε 18%, αν και η πραγματική του αξία ήταν ακόμη χαμηλότερη. Οι Ρουμάνοι, στην προσπάθειά τους να καθιερώσουν μια ρεαλιστικότερη αποτίμηση του μάρκου, επέμεναν ως ένα σημείο στη διεξαγωγή ελεύθερου εμπορίου. Η προσπάθειά τους είχε άρκετη επιτυχία, τελικά όμως το ελεύθερο εμπόριο εγκαταλείφθηκε το 1936 ύστερα από έντονες γερμανικές πιέσεις. Στο μεταξύ είχε επίσημα αναγνωριστεί μία έλαφρα υποτίμηση του μάρκου.

Οι λογαριασμοί κλήρινγκ με τη Γιουγκοσλαβία βασιζόνταν επίσης στην επίσημη ισοτιμία του μάρκου. Όμως το γερμανικό εμπόρικο παθητικό έφτασε πολύ σύντομα σε τέτοιο ύψος ώστε η Έθνικη Τράπεζα

της Γιουγκοσλαβίας έφαρμοσε το ιδιωτικό κλήρινγκ, δηλαδή συμψηφισμό εισαγωγών-έξαγωγών μέσω ιδιωτικών επιταγών. Αυτό είχε συνέπεια μία κατά 25% υποτίμηση του γερμανικού μάρκου.

Γενικά, πάντως, η ισοτιμία του μάρκου είχε διατηρηθεί τεχνητά σε ύψηλά επίπεδα, πράγμα που αναπόφευκτα είχε σημαντικές συνέπειες για το εμπόριο των χωρών της ΝΑ Ευρώπης. Η υπερτίμηση του μάρκου ευνόουσε την αύξηση των γερμανικών εισαγωγών και τη μείωση των εξαγωγών. Θεωρητικά λοιπόν η Γερμανία είχε συμφέρον να καθορίσει χαμηλότερα την ισοτιμία του μάρκου για να απορροφήσει το εισαγωγικό της πλεόνασμα. Είδαμε όμως προηγουμένως ότι η Γερμανία δεν άνησυχούσε για τα εισαγωγικά της πλεονάσματα με τις χώρες για τις όποιες ίσχυαν οι συμφωνίες κλήρινγκ [...]

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Γερμανοί θεωρούσαν πλεονεκτική την ύπαρξη προσωρινών εισαγωγικών πλεονασμάτων. Και έχει εμπειρικά τεκμηριωθεί ότι η Γερμανία στις εμπορικές της σχέσεις με όλες άνεξαίρετως τις χώρες παρουσίαζε παθητικό.

Είδαμε ότι η Γερμανία ήταν αναγκασμένη να διευρύνει το εμπόριό της με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης που δέχονταν την αρχή του κλήρινγκ. Όμως το γεγονός και μόνο ότι οι χώρες αυτές προορίζονταν για πηγές πρώτων υλών δεν αρκεί να εξηγήσει το γερμανικό παθητικό στο εμπόρικο ισοζύγιο. Έξάλλου, το 1933 ακόμη, το εμπόριο με τις χώρες αυτές παρουσίαζε σημαντικό πλεόνασμα. Η αύξηση των εισαγωγών τροφίμων και πρώτων υλών θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από μία αύξηση των εξαγωγών γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Αλλά τα πράγματα ακολουούθησαν διαφορετική πορεία.

Στο τέλος του 1934 έγινε σαφές ότι σημαντικά γερμανικά παθητικά συσσωρεύονταν στους λογαριασμούς κλήρινγκ, στην περίπτωση της Ουγγαρίας π.χ. έφτα-

ναν τα 14-15 εκατ. μάρκα. Σχετικά διατυπώθηκε η άποψη ότι «ή συσσώρευση μάρκων όφείλεται στην ξαναγκασμένη αγορά προϊόντων από τους Γερμανούς»⁵.

Το διάστημα από την αρχή του 1935 ως το φθινόπωρο, το γερμανικό χρέος περιορίστηκε κάπως (9 εκατ. pengös το φθινόπωρο), αλλά στη συνέχεια αυξήθηκε ξαίτιας μεγάλων προμηθειών ζώων και κρέατος. Από το 1933 ως το 1936, δηλαδή μέσα σε τρία χρόνια, τα γερμανικά χρέη που δεν είχαν συμψηφιστεί με εξαγωγές γερμανικών προϊόντων έφτασαν τα 46 εκατ. pengös.

Το φαινόμενο είναι μία γενικότερη τάση του γερμανικού εμπορίου της εποχής. Οι σημαντικά αυξημένες εισαγωγές από χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν αντισταθμίζονται από ανάλογες γερμανικές εξαγωγές. Στο τέλος του 1936 το γερμανικό παθητικό στους λογαριασμούς κλήρινγκ έφτασε τα 436 εκατ. μάρκα, ποσό όφειλόμνο κυρίως στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Ουσιαστικά είχαμε δηλαδή μία μετατόπιση του γερμανικού εξωτερικού χρέους (με τη μορφή καθυστέρησης στην παράδοση των εμπορευμάτων) από τη Δυτική προς την Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Οι ήγέτες της ναζιστικής Γερμανίας συζήτησαν επανειλημμένα το πρόβλημα του έλλειμματικού ισοζυγίου με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης, και δεν έπαψαν να παρέχουν διαβεβαιώσεις του τύπου: «Η γερμανική κυβέρνηση δεν έχει καμία πρόθεση να αυξήσει τα γερμανικά καθυστερούμενα από την προμήθεια εμπορευμάτων. Αντίθετα θα καταβάλουμε κάθε προσπάθεια να εξοφλήσουμε τα χρέη μας με εξαγωγές το συντομότερο δυνατό» (λόγος του Schacht στη Λιψία το 1935). Όμως παρά τις βαρύνουσες αυτές φράσεις ο ισχυρισμός ότι οι Γερμανοί επιθυμούσαν να εξισορροπήσουν τις αγροτικές εισαγωγές με βιομηχανικές εξαγωγές προς τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν έχει καμία βάση αλήθειας. Όπως θα δούμε και παρα-

Πίνακας IV

Ό ρόλος της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο των χωρών της ΝΑ Ευρώπης, 1929-1937 (% επί του συνόλου)

	Έξαγωγές προς Γερμανία			Εισαγωγές από Γερμανία		
	1929	1933	1937	1929	1933	1937
Βουλγαρία	29,9	36,0	43,1	22,2	38,2	54,8
Ουγγαρία	11,7	11,2	24,1	20,0	19,6	26,2
Ρουμανία	27,6	16,6	19,2	24,1	18,6	28,9
Γιουγκοσλαβία	8,5	13,9	21,7	15,6	13,2	32,4

Πηγή: Διάφορες έθνικές στατιστικές και το *Statistisches Handbuch der Weltwirtschaft*, Βερολίνο 1937. Επίσης A. Basch, *δπ. παρ.* (πίν. III), σελ. 192.

Πίνακας V

Ό ρόλος της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο της ΝΑ Ευρώπης, 1937-1939 (% επί του συνόλου).

	Έξαγωγές προς Γερμανία		Εισαγωγές από Γερμανία	
	1937	1939	1937	1939
Βουλγαρία	43,1	71,1	54,8	69,5
Ουγγαρία	24,1	52,4	26,2	52,5
Ρουμανία	19,2	43,1	28,9	56,1
Γιουγκοσλαβία	21,7	45,9	32,4	53,2

Πηγή: Έθνικές Στατιστικές.

κάτω ή καθυστέρηση τής παραόδου τών όφειλομένων γερμανικών έμπορευμάτων είχε να παίξει συγκεκριμένο και σημαντικό ρόλο στη χρηματοδότηση του γερμανικού έπανεξοπλισμού.

Τη δεκαετία του '30 ή ναζιστική οικονομική πολιτική δέν σκόπευε να καθηλώσει τη χρηματοδότηση του έπανεξοπλισμού στα όρια τών διαθέσιμων έγχώριων πόρων. Πέρα από τη σημαντική αύξηση τής παραγωγής τής βαριάς βιομηχανίας και τών περιορισμό τής έγχώριας κατανάλωσης, όλόένα μεγαλύτερη προσπάθεια καταβαλλόταν για την επίταξη τής συσσώρευσης του γερμανικού κεφαλαίου σε βάρος άλλων χωρών. Η ναζιστική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τη μέθοδο τής μη αναγνώρισης τών ύποχρεώσεων που απέρεσαν από τά τεράστια δάνεια που είχαν συναφθεί από προηγούμενες κυβερνήσεις και άρνιόταν συστηματικά να πληρώσει τόκους και άποσβέσεις. Ακόμη προσπάθησε να έκμεταλλευτεί με κάθε τρόπο τούς έμπορικούς της έταίρους. Η συνειδητή συσσώρευση γερμανικών καθυστερούμενων έμπορευμάτων έντασσόταν σ' αυτήν άκριβώς την προσπάθεια. Το 1930, και ένω ή Γερμανία έχει άμεση ανάγκη εισροής κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση τών ταχύρρυθμων πολεμικών τής προετοιμασιών, τής είναι κυριολεκτικά άδύνατο να βρει δανειστή στη διεθνή άγορά. Μ' αυτές τις συνθήκες ή συσσώρευση και ή μη παράδοση έμπορευμάτων γίνεται ό μόνος δυνατός άν και ιδιόμορφος τρόπος εισροής κεφαλαίων στη Γερμανία.

Πριν από το 1933 το γερμανικό ίσοζύγιο έξωτερικού έμπορίου ήταν ένεργητικό. Την ίδια περίοδο το ίσοζύγιο πληρωμών παρουσίαζε έλλειμμα, που όφειλόταν κυρίως στην πληρωμή πολεμικών έπανορθώσεων. στην έκροη κεφαλαίων κ.λπ. Μετά από το 1934, και με την έφαρμογή του Neuer Plan, ή κατάσταση αλλάζει. Οί δαπάνες του προγράμματος έπανεξοπλισμού προκαλούν έλλειμμα και στο ίσοζύγιο έμπορίου. Ο μόνος τρόπος να καλυφθεί το έμπορικό έλλειμμα καθώς και το έλλειμμα τών υπόλοιπων λογαριασμών του ίσοζυγίου πληρωμών ήταν ή καθυστέρηση στην παράδοση τών γερμανικών προϊόντων στους λογαριασμούς κλήριγγ, πράγμα που ίσοδυναμούσε, ως προς τις ένδιαφερόμενες χώρες, με την παροχή βραχυπρόθεσμων έμπορικών πιστώσεων από μέρος τους προς τη Γερμανία. Η συγκαλυμμένη αυτή δανειδότηση παρουσίαζε ακόμη το πλεονέκτημα για τη Γερμανία ότι δέν την επέβαρνε με την πληρωμή τόκων. Και βέβαια οί Γερμανοί ίθύνοντες προσπάθησαν με κάθε τρόπο να συγκαλύψουν ή να διαστρεβλώσουν το πραγματικό νόημα τών γερμανικών καθυστερήσεων στην παράδο-

ση τών αγαθών. Η γερμανική προπαγάνδα ίσχυριζόταν ότι ή Γερμανία πρόσφερε γενναιόδωρα τη βοήθεια τής στίς χώρες τής ΝΑ Ευρώπης. Στην πραγματικότητα οί οικονομικά καθυστερημένες αυτές χώρες, που τόσα είχαν ύποσει από την οικονομική κρίση, έπιβαρύνθηκαν με την παροχή άτοκων πιστώσεων για τη χρηματοδότηση του γερμανικού έπανεξοπλισμού.

Ένω λοιπόν πλησίαζε ό Β' παγκόσμιος πόλεμος, οί στόχοι τής ναζιστικής οικονομικής πολιτικής σε σχέση με τις χώρες τής ΚΑ Ευρώπης και τών Βαλκανίων βασικά είχαν επίτευχθει. Οί χώρες αυτές είχαν ουσιαστικά περάσει στη γερμανική έπιρροή: είχαν γίνει βασική πηγή έφοδιασμού τής γερμανικής οικονομίας σε τρόφιμα και πρώτες ύλες, και στο σύνολό τους είχαν ένσωματωθεί στο γερμανικό έπεκτατικό οικονομικό σχέδιο (Grossraumwirtschaft). Κυρίως, ή γερμανική πολιτική είχε πετύχει στην προσπάθειά της για συστηματική επέκταση του έμπορίου με τις χώρες τής ΝΑ Ευρώπης.

Χαρακτηριστικά, μολοντί ή συνολική άξία του γερμανικού έξωτερικού έμπορίου το 1937 μόλις φτάνει το 40% του συνολικού έπιπέδου του 1929, με τά κράτη τής ΝΑ Ευρώπης σε άξία επανέρχεται στα έπίπεδα του 1929 και σε όγκο τά ξεπερνά. Τά ακόλουθα στοιχεία άρκοουν για να σχηματίσουμε μίαν άκριβή εικόνα τής έκτασης τής γεωγραφικής ανακατάταξης του γερμανικού έμπορίου, άποτέλεσμα τής οικονομικής πολιτικής τών Ναζί.

Όπως φαίνεται από τόν πίνακα II, το γερμανικό έξωτερικό έμπόριο με τη ΝΑ Ευρώπη έμφανίζει σημαντική αύξηση μετά από την άνοδο του Χίτλερ στην έξουσία, πράγμα που όφείλεται στην ένσωμάτωση τής περιοχής στον γερμανικό «ζωτικό χώρο».

Όμως ή άπλη ποσοστιαία αύξηση του έμπορίου τής ΝΑ Ευρώπης με τη Γερμανία δέν μās έπιτρέπει να εκτιμήσουμε σωστά τόν όλόένα σημαντικότερο ρόλο που διαδραματίζει ή περιοχή αυτή στον άνεφοδιασμό τής γερμανικής οικονομίας σε τρόφιμα και πρώτες ύλες στρατηγικής σημασίας. Ο πίνακας III μās δίνει πιό συγκεκριμένες πληροφορίες για το ζήτημα αυτό. Βλέπουμε ότι οί εισαγωγές όλων τών βασικών άγροτικών προϊόντων και άρκετών πρώτων ύλών έμφανίζουν έντυπωσιακή αύξηση. "Αν και οί έξελίξεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία για τη Γερμανία, ή σπουδαιότητά τους για την οικονομία τών μικρών έξαγωγικών χωρών είναι πολύ μεγαλύτερη. Η Γερμανία άναλαμβάνει μ' αυτό τόν τρόπο άποφασιστικό ρόλο στο έξωτερικό έμπόριο τών κρατών τής περιοχής.

Η ένίσχυση του ρόλου τής Γερμανίας στο έξωτερικό έμπόριο τής ΝΑ Ευρώπης

δείχνει καθαρά την έπιτυχία τής οικονομικής πολιτικής τών Ναζί στην προσπάθειά τους να άποσπάσουν τις χώρες αυτές από την παγκόσμια άγορά και να τις προσδέσουν στο άρμα τής γερμανικής άγοράς. Ήδη το 1937, μέσα από την πολιτική έξωτερικού έμπορίου ή Γερμανία όχι μόνο έχει άνακτήσει τις θέσεις που είχε χάσει μετά από τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο αλλά και ή οικονομική της έπιρροή στίς χώρες τής περιοχής είναι ίσχυρότερη από ποτέ άλλοτε (πίν. IV).

Οί περιπτώσεις τής Τσεχοσλοβακίας και τής Αύστριας παρουσίαζαν σοβαρές διαφορές με τις χώρες που έξετάσαμε παραπάνω. Βασικά, ή διαφορετική οικονομική διάρθρωση τών χωρών αυτών δέν προσφερόταν για την έφαρμογή τών μεθόδων του ναζιστικού Grossraumwirtschaft. Δυνατότητες γερμανικής οικονομικής διείσδυσης μέσω τής άπορρόφησης τών άγροτικών τούς πλεονασμάτων δέν ύπήρχαν, και γενικά τά περιθώρια άνάπτυξης έμπορικών σχέσεων με τις βιομηχανικές αυτές χώρες τής κοιλάδας του Δούναβη ήταν πολύ στενά, με έξαιρεση την άγορά λιγοστών βιομηχανικών πρώτων ύλων και προϊόντων πρωτογενή τομέα. Ένας άλλος άνασταλτικός παράγοντας ήταν ή διαφορετική πολιτική κατάσταση τών χωρών αυτών που, στη δεκαετία του '30, ένίσχυε τις τάσεις άποξένωσής τους και όχι προσέγγισης προς τη Γερμανία.

Η χιτλερική Γερμανία άναγκάζεται λοιπόν να χρησιμοποίησει άλλες μεθόδους για την ύποδούλωση τών κρατών αυτών. Άνοιχτή πίεση, στρατιωτικός έκβιασμός, ως το σημείο να άνατρέψει το καθεστώς, οικονομικός άποκλεισμός, άπαγόρευση του ζωτικής σημασίας για την Αύστρια γερμανικού τουρισμού, περιορισμός του έξωτερικού έμπορίου, κατάληψη πρώην αύστριακών άγορών: όλο το ναζιστικό όπλοστάσιο μπαινεί σε ένέργεια για να φέρει την Αύστρια στο χείλος τής οικονομικής καταστροφής.

Ο Χίτλερ στα σχέδιά του δέν θεωρούσε την Αύστρια και την Τσεχοσλοβακία άπλά και μόνο ζώνες έπιρροής, που θα έπρεπε να ένσωματωθούν στο γερμανικό Grossraumwirtschaft, αλλά περιοχές που θα έπρεπε να προσαρτηθούν άμεσα. Η γερμανική εισβολή μεθοδεύεται κατά τη δεκαετία του '30, και κορυφώνεται το 1938-39 με το "Ανσλους, τη συμφωνία του Μονάχου και τά τραγικά γεγονότα που συνέβησαν την τσεχοσλοβακική άνεξαρτησία. Το 1938 και την άνοιξη του 1939 άνοιγεται ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία τής γερμανικής έπιδρομής. Σε μεγάλο βαθμό ή κλιμάκωση τής γερμανικής έπιθετικότητας όφείλεται στην ένίσχυση τής θέσης τής Γερμανίας στην Ευρώπη και την ΚΑ Ευρώπη με την προσ-

άρτηση της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβακίας.

Το 1939 οι παραδουνάβιες χώρες ήταν πιά οικονομικά άλυσσοδεμένες στη Γερμανία. Σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 οι έμπορικες τους σχέσεις με το Ράιχ αυξάνονται σημαντικά. Η επίταχυνση της διαδικασίας αυτής στα τέλη της δεκαετίας οδηγεί στην έδραϊωση της γερμανικής κυριαρχίας στο έξωτερικό εμπόριο της περιοχής.

Μετά από το "Ανσλους και την κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας, το έξωτερικό εμπόριο παύει να αποτελεί το μοναδικό μέσο ένιχυσης της γερμανικής οικονομικής ήγεμονίας. Στόν άμεσο έλεγχο της Γερμανίας περιέρχονται σημαντικά αυστριακά και τσέχικα συμφέροντα. Με τον τρόπο αυτό η Γερμανία κατακτά κυριαρχικές θέσεις και στόν βιομηχανικό και στόν τραπεζικό τομέα. Έτσι στην Ούγγαρία περνούν στόν γερμανικό έλεγχο κεφάλαια ύψους 125 εκατ. pengős, ποσό που αντιπροσωπεύει το 13-14% των συνολικών επενδύσεων στό όρυχεια και τη βιομηχανία (900 εκατ. pengős) και 50% του συνόλου των ξένων επενδύσεων στην Ούγγαρία. Η Γερμανία αναδεικνύεται η μεγαλύτερη χρηματιστηριακή δύναμη στην Ούγγαρία έχοντας στόν έλεγχο της πάνω από το μισό του ξένου μετοχικού κεφαλαίου (25%) που ήταν τοποθετημένο στην ούγγρικη βιομηχανία.

Στη Γιουγκοσλαβία τὰ γερμανικά κεφάλαια, άσήμαντα προηγουμένως, φτάνουν το 1937-39 να χρηματοδοτούν άμεσα πολλές γιουγκοσλαβικές επιχειρήσεις. Σοβαρότερες όμως έπιπτώσεις έχει η προσάρτηση των αυστριακών και τσεχοσλοβακικών συμφερόντων. Τὰ αυστριακά συμφέροντα με τη μορφή μετοχικών ή δανειακών κεφαλαίων ήταν καλά διακλαδωμένα στη γιουγκοσλαβική οικονομία. Από την άλλη, τὰ τσεχοσλοβακικά κεφάλαια έλεγχαν κυρίως δραστηριότητες του κλάδου της ύφαντουργίας. Συνολικά το 1939 οι επενδύσεις που έλέγχονταν από τη Γερμανία φτάνουν τὰ 800 εκατ. δηναρία (15 εκατ. δολάρια), δηλαδή 10% περίπου του συνόλου των ξένων επενδύσεων.

Στην προπολεμική Βουλγαρία οι Γερμανοί καπιταλιστές έλεγχαν το 5,2% του συνόλου των επενδύσεων. Μετά από την προσάρτηση των αυστριακών και τσεχοσλοβακικών κεφαλαίων η γερμανική συμμετοχή άνεβαίνει στο 13,4% και έτσι η Γερμανία κατέχει την τρίτη θέση μετά από το Βέλγιο και την Έλβετία. Έκτος από τις τράπεζες ή θέση του γερμανικού κεφαλαίου ένιχυεται και στην αναπτυσσόμενη βαριά βιομηχανία.

Μετά από το "Ανσλους και τη συμφωνία του Μονάχου η Γερμανία μεθοδεύει την έξορμησή της για την έδραϊωση της

οικονομικής της έπιρροής στην περιοχή. Οι γερμανικές άπαιτήσεις κλιμακώνονται. Όχι μόνο οι ποσότητες αλλά και οι τιμές των προϊόντων και η συναλλαγματική ισοτιμία άναπροσδιορίζονται προς όφελος της Γερμανίας. Παράλληλα οι Γερμανοί προχωρούν στην έφαρμογή σχεδίου τους για την οικονομική άνადιοργάνωση της περιοχής σύμφωνα με τις άνάγκες τους.

Βασική έπιδιώξη των νέων αυτών γερμανικών προσπαθειών, όπως έκφράστηκε από τον ύπουργό Οικονομικών Funk, ήταν η ύπογραφή μακροπρόθεσμων συμφωνιών που θα πιστοποιούσαν και θα στερέωναν τον πλήρη και μόνιμο έλεγχο του εμπορίου της περιοχής από τη ναζιστική Γερμανία. Σχετική ήταν και η πρόταση για άποκλειστική έξαγωγή των άγροτικών πλεονασμάτων των χωρών της περιοχής στη Γερμανία που θα άναλάμβανε την έπανεξάγωγή τους. Είναι άλήθεια πως το σχέδιο αυτό άποροφίθηκε άπ' όλες τις χώρες της ΚΑ Εύρώπης, άκόμη και από τη Βουλγαρία που ήταν η περισσότερο έξαρτημένη. Όμως στην πορεία οι Γερμανοί καθόρθωσαν να άποσπάσουν σημαντικές παραχωρήσεις στις νέες έμπορικες συμφωνίες.

Η Ρουμανία δέχτηκε να ύποτιμήσει το νόμισμά της ως προς το μάρκο. Παράλληλα άνέλαβε την ύποκρέωση να διατηρήσει τις έξαγωγές της προς τη Γερμανία σε επίπεδο ύψηλότερο από τις μέχρι τότε συνολικές έξαγωγές της προς τη Γερμανία, την Τσεχοσλοβακία και την Αυστρία, αυξάνοντας ταυτόχρονα την άναλογία του πετρελαίου στο σύνολο. Η νέα συμφωνία που ύπογράφηκε την άνοιξη του 1939 ήταν ένδεικτική της άπόλυτης οικονομικής ύπταγής στο Ράιχ. Η Γερμανία άπόκτησε ούσιαστικά το μονοπώλιο του έξωτερικού της εμπορίου ενώ πιστοποιήθηκε και έπίσημα η προσαρμογή της ρουμανικής γεωργίας στις γερμανικές άνάγκες. Ίδρύθηκαν μεικτές γερμανορουμανικές επιχειρήσεις για την έμμετάλλευση του ρουμανικού όρυκτου πλούτου. Τὰ γερμανικά επιχειρησιακά κεφάλαια άπόκτησαν πλήρη έλευθερία κίνησης, και μάλιστα στους κλάδους που είχαν χαρακτηριστεί έθνικης σημασίας, και δινόταν προτεραιότητα στην άνάπτυξή τους. Μεταξύ άλλων η Γερμανία ύποσχέθηκε στη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία την παροχή δανείων για τη χρηματοδότηση των επενδύσεων και του έπανεξοπλισμού τους. Στην πραγματικότητα τὰ δάνεια αυτά προήλθαν από πολεμικό ύλικό που κατασχέθηκε στην Τσεχοσλοβακία.

Νέες έμπορικες συνομιλίες άρχισαν με την Ούγγαρία τον Φεβρουάριο του 1939. Νά πως περιγράφει τη γερμανική στάση κατά τη διάρκεια των συνομιλιών ο έπιχειφάλης της ούγγρικης άποστολής στην έκθεση του προς τον Ούγγρο Ύπουργό των

Έξωτερικών: «Γενικά κατέστη προφανής η τάση να ύποβιβαστεί η Ούγγαρία σε άπλή βάση πρώτων ύλών»¹. Η τάση αυτή διαπιστώθηκε παραστατικότερα στο ύπόμνημα της γερμανικής προς την ούγγρικη κυβέρνηση, με θέμα την ούγγρικη οικονομική πολιτική. Το πρώτο μέρος του ύπομνήματος άσχολείται με την ούγγρικη γεωργία. Έδώ η γερμανική στάση είναι ξεκάθαρη: «...η ούγγρικη γεωργία όφείλει να προσαρμοστεί άποδοτικότερα στις άνάγκες της γερμανικής άγοράς». Αυτό σήμαινε αύξηση της παραγωγής των ειδών που διατίθονταν στη γερμανική άγορά (έλαιούχοι σπόροι, στάρι, λαδί, ζωοτροφές). Το δεύτερο μέρος του ύπομνήματος που τιλοφορείται εύλωπτα: «Η προσαρμογή της ούγγρικης βιομηχανικής παραγωγής στις γερμανικές έξαγωγικές άπαιτήσεις, άσχολείται με βιομηχανικά ζητήματα και καθορίζει τις βασικές γραμμές των γερμανικών άπαιτήσεων για την άνάπτυξη των γερμανοουγγρικών σχέσεων. Ρητά δηλώνεται ότι η ούγγρικη οικονομία όφείλει να έξειδικευτεί στους τομείς της γεωργίας και της βιομηχανίας τρυφίμων. Τέλος το ύπόμνημα άπαιτεί κατηγορηματικά την κατάργηση των ούγγρικών εισαγωγικών δασμών και την άναστολή όλων των φορολογικών και πιστωτικών διευκολύνσεων προς τις ούγγρικες βιομηχανικές επιχειρήσεις.

Είναι φανερό ότι οι έμπορικες συμφωνίες του 1939 ύπογράφηκαν σε κλίμα άπροκάλυπτης γερμανικής δικτατορευσης και ήγεμονίας άνευ όρων. Έπρόκειτο για την άρχική φάση μιας διαδικασίας που κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, όταν η ναζιστική Γερμανία καταβρόχθισε ούσιαστικά την οικονομία της κεντροανατολικής Εύρώπης, ύποβιβάζοντας τις χώρες της περιοχής στο επίπεδο άλλων τομέων της γερμανικής πολεμικής οικονομίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Möglichkeiten der Grossraumwirtschaft* στο *Die nationale Wirtschaft*, τόμ. 2.
2. *Deutsches Zentral Archiv*, Πότσδαμ, Ύπουργείο Έξωτερικών, Τμήμα II, 41, 288.
3. Hermann Gross, *Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich*, Στουτγάρδη - Βερολίνο 1938, σελ. 18.
4. *Έθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής, Ύπουργείο Έξωτερικών Ύποθέσεων, Γερμανικός φάκελος άρ. 642, 1-3Α, 16-23 άναφορά για τις συνομιλίες της μεικτής έπιτροπής, 3 Οκτωβρίου 1934.
5. *Έθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής, Ύπουργείο Έξωτερικών Ύποθέσεων, Γερμανικός φάκελος άρ. 642, 1-3Α, 16-23 άναφορά για τις συνομιλίες της μεικτής έπιτροπής, 3 Οκτωβρίου 1934.
6. *Έθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής του Ύπουργείου Έξωτερικών Ύποθέσεων, 1939, Res. 30.

Τὸ τουρκικὸ ἐργατικὸ κίνημα τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Μέρος Γ': 1960-1974

Τὸ Κίνημα τῆς 27ης τοῦ Μάη 1960

Ὅπως εἶδαμε καὶ στὸ Β' μέρος (Πολίτης, 5), ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος (D.P.), τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε κυρίως τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ τῶν ξένων μονοπωλιακῶν συγκροτημάτων, μέσα σὲ μιὰ δεκαετία ὀδήγησε τὴ χώρα σὲ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο, πληθωρισμό, ἀνεργία καὶ τὴ μάλιστα τῆς μετανάστευσης. Μόνο τὸ τελευταῖο ἐξάμνηνο τοῦ 1959, 28.000 ἐργάτες — 4.500 γυναῖκες — μετανάστευσαν στὴ Γερμανία καὶ τὸ Βέλγιο.

Τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ διόγκωση τῶν τεράστιων πολιτικῶν προβλημάτων, ἤδη ὀξυμένον λόγω τοῦ νόθου «δημοκρατικοῦ πολιτεύματος». Στις 28 καὶ 29 τοῦ Ἀπριλίου 1960, μέρες ἀφιερωμένες ἀπὸ τὸν Κεμάλ στὴν τουρκικὴ νεολαία, ἔγιναν στὴν Κωνσταντινούπολη μεγάλες κινητοποιήσεις ἐργαζομένων καὶ νεολαίας, ἐνάντια στὴν αὐταρχικὴ καὶ δικτατορικὴ ἐξουσία τῆς κυβέρνησης Μεντερές (D.P.). Ὁ ἀπολογισμὸς τῶν συγκρούσεων μὲ τὴν ἀστυνομία ἦταν ἓνας νεκρὸς φοιτητῆς καὶ ἑκατοντάδες τραυματίες. Ὁ δολοφονημένος φοιτητῆς Turan Emeksiz παραμένει σύμβολο τῶν ἀγῶνων τῆς νεολαίας ἐκείνης τῆς περιόδου.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἡ φθορὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ Μεντερές, ἔθεταν ἐπιταχτικὰ τὴν ἀνάγκη ἀλλαγῆς πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ τόπου. Στις 27 τοῦ Μάη τοῦ 1960 ἡ στρατιωτικὴ πτέρυγα τῶν γραφειοκρατῶν πραγματοποιεῖ ἓνα ἀναίμακτο πραξικόπημα, ἀπομακρύνει τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ ἐγκαθιδρύει προσωρινὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις. Πρόκειται γιὰ τὸ «Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἐνότητος», πὸν ἀποτελεῖται στὴν πλειοψηφία του ἀπὸ στρατιωτικούς. Τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ Μάη 1960 δὲν εἶχε ἓναν συγκεκριμένο ἡγέτη οὔτε ξεκαθαρισμένες ἀπόψεις γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ τόπου. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν λέγαμε πὼς δὲν ἤξερε κὰν τί μέτρα ἔπρεπε νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν ἐπομένη τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας.

Ὅμως, παρὰ τὴν ἀσάφεια τῶν στόχων τοῦ Κινήματος, ἡ πτώση καὶ ἡ ἀπαγόρευση λειτουργίας τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος, καθὼς καὶ ἡ φυλάκιση ἢ ἐκτέλεση ἡγετῶν του — Μεντερές, Ζορλού, Πόλατλι

— ἔγινε ἀποδεχτὴ με ἀνακουφιστὴ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Καθοριστικὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς τέτοιου κλίματος στάθηκε ἡ πεποίθηση ὅτι, μιὰ καὶ ἡ ἀλλαγὴ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ στρατοῦ, ἦταν πιθανὸ στὴν Τουρκία νὰ ἀρχίσει μιὰ νέα περίοδος κεφαλαισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ τουρκικὸς στρατὸς, παρὰ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ καὶ τὶς ἀμερικάνικες ὑπηρεσίες, ἐμπνέει κάποια ἐμπιστοσύνη στὸ λαό, ἀκόμη καὶ σὲ κύκλους τῆς Ἀριστερᾶς.¹

Ἔτσι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀντιπολιτευόμενων συνδικάτων πὸν δροῦσαν στὴν Türek-is (βλ. Πολίτης, 5), ἔστειλαν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα στὸ «Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἐνότητος». Στις 11 Ἰουνίου 1960 τὰ συνδικάτα μεταφορῶν, βιομηχανίας τροφίμων, οἰκοδόμων, ἐταιρείας ὑδάτων, τύπου, κατεργασίας δέρματος, μετάλλου καὶ καπνεργατῶν Τουρκίας ζητοῦν ἀπὸ τὴν προσωρινὴν κυβέρνησις μὲ τηλεγράφημα τὴν παραίτηση ὀλόκληρης τῆς συνδικαλιστικῆς ἡγεσίας, χαρακτηρίζοντάς τὴν ὡς ἀντεργατικὴ καὶ διορισμένη ἀπὸ τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα (D.P.). Παράλληλα, οἱ διεκδικήσεις τῶν ἐργατῶν ἔχουν ὡς κύριο ἄξονα τὴν κατάκτηση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας καὶ τῆς συλλογικῆς σύμβασης. Τελικὰ, στὴ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση πὸν προτείνει τὸ Κίνημα καὶ πὸν ὑπερψηφίζεται μὲ 65%, διατυπώνεται τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας καὶ τῆς συλλογικῆς σύμβασης (ἄρθρ. 47).

Μὲ τὴ συνταγματικὴ αὐτὴ κατοχύρωση, οἱ ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, πὸν ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1872,² μπαίνουν σὲ νέα φάση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, κατοχυρώνεται συνταγματικὰ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἀναδα-

1. Μέσα στὴν ἀντιφρατικὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ μορφεὶ νὰ διακρίνει κανεῖς στοιχεῖα ἀντιμπεριουσιαστικὰ καὶ ἀντιμονοπωλιακὰ. Παρὰ τοὺς κινδύνους πὸν ἐγκυμονεῖ μιὰ τέτοια αὐτονομία, ὑπάρχουν καὶ σήμερα ἀριστεροὶ πὸν βλέπουν τὸ στρατὸ σὰν φορέα κάποιας δημοκρατικῆς ἀλλαγῆς — πού, μὲ τὰ δεδομένα τῆς Τουρκίας, δὲν πρέπει ν' ἀποκλεισθεῖ — καὶ ἀκόμη παρατέρα, τὸν βλέπουν σὰν τὸν βασικὸ φορέα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῆς διανοήσης. Τὰ παραπάνω, κὶ ἂν ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, δὲν παύουν νὰ δημιουργοῦν συγχύσεις στὸ χῶρο τῆς τουρκικῆς ἀριστερᾶς.

2. Χρονιὰ πὸν ἐκδηλώθηκε ἡ πρώτη ἀπεργία στὰ ναυπηγεῖα τῆς Κων/πόλης.

σμού της γής, ή ελευθερία ίδρυσης συνδικάτων σε ταξική βάση και ή ελευθερία ίδρυσης πολιτικού κόμματος.

Αλλά, ή μεγαλύτερη πολιτική κατάκτηση ήταν ότι στο νέο Σύνταγμα τονιζόταν ότι «ο λαός έχει την υπόχρεωση της αντίστασης και της πάλης για την ανατροπή οποιουδήποτε καθεστώτος που οι ενέργειές του έχουνται σε αντίθεση με το Σύνταγμα και τις λαϊκές ελευθερίες».

Χρειάζονταν, όμως, μεγάλες προσπάθειες για να ολοκληρωθεί ή αλλαγή και να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα που ή εργατική τάξη είχε κατακτήσει. Ένδεικτικά: οι μεταρρυθμίσεις που άφορουσαν τις παραπάνω συνδικαλιστικές ελευθερίες έγιναν σε μεγάλη έκταση με τις υποδείξεις της Γενικής Συνομοσπονδίας που συνέχιζε να έλέγχεται από το Κόμμα της Δικαιοσύνης (Α.Ρ.)³. Οι ίδιες δυνάμεις προσπάθησαν να καθυστερήσουν την έκδοση νόμου που θα ρύθμιζε τις λεπτομέρειες και την ισχύ του δικαιώματος της απεργίας και της συλλογικής σύμβασης.

Παρά τις αρνητικές αυτές πλευρές της αλλαγής, μετά την 27η του Μάη ένα πλατύ λαϊκό κίνημα αναπτύσσεται ραγδαία και εισδύει όρημηκτα στις ρωγμές του ίδιου του αστικού κράτους που δημιούργησαν οι μεταρρυθμίσεις του '60. Η εργοδοσία, αντιμετώπιση στο έκτεταμένο απεργιακό κίνημα, επικαλείται την οικονομική κρίση, μειώνει την παραγωγή και προχωρεί σε μαζικές απολύσεις εργατών. Μέσα στα 1960-61 γίνονται πάνω από 150 απεργίες στους βασικούς κλάδους της παραγωγής. Χαρακτηριστικό αυτών των κινητοποιήσεων είναι όχι μόνο ή μαχητικότητα και ή οργανωμένη προσπάθεια, αλλά κυρίως ή απόπειρα να διαφωτιστεί και να κινητοποιηθεί ή κοινή γνώμη για τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης. Έτσι, εκτός από τις κλασικές μεθόδους της απεργίας πείνας, της καθιστής συγκέντρωσης, της πορείας κλπ., χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά και πιο πρωτότυπες, όπως ή μετατροπή του κάθε εργάτη απεργού σε προπαγανδιστή και πληροφοριοδότη της κοινής γνώμης. Π.χ. οι εργάτες έκαναν «απεργία κουρέματος» και κυκλοφορούσαν στους δρόμους με μακριά μαλλιά και γένια, πράγμα άσυνήθιστο για την εποχή. Η κυκλοφορούσαν σ' όλη τη διάρκεια της απεργίας ζυπόλιτοι. Μ' αυτό τον τρόπο υπενθύμιζαν στους κατοίκους ότι γίνεται απεργία, έδειχναν χειροπιαστά το ποσοστό συμμετοχής των απεργών και στιγμάτιζαν τους απεργοσπάστες.

Στις εκλογές του Οχτώβρη 1961, κανένα κόμμα δεν κερδίζει την απόλυτη πλειοψηφία και αναγκαστικά δημιουργείται συνασπισμός από το Λαϊκό Κόμμα (C.H.P.), το Κόμμα Δικαιοσύνης (Α.Ρ.) και άλλα μικρότερα. Αρχηγός του συνασπισμού ορίζεται ο Ίνονού, του Λαϊκού Κόμματος, έχοντας παράλληλα την υποστήριξη των στρατιωτικών.

Το αποτέλεσμα της εκλογικής ανάμετρησης είχε ως συνέπεια να τελματωθεί ή διαδικασία για το εργατικό νομοσχέδιο. Η δήλωση του Υπουργού Έργασίας Μπ. Έτζεβιτ ότι «ή καθυστέρηση της έκδοσης του σχετι-

κού νόμου αντιτίθεται στο ίδιο το Σύνταγμα που υπεργήφισε ο λαός...», φυσικά, δεν αρκεί να λύσει το ζήτημα.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις συνεχίζονται με μεγαλύτερη ένταση. Στις 25 Δεκεμβρίου 1961 απεργούν 5.000 βιομηχανικοί εργάτες της Σμύρνης και δηλώνουν: «... είναι αδιανόητος κάθε συνδικαλισμός, χωρίς την κατοχύρωση του δικαιώματος της απεργίας. Αν δεν μάς το δώσουν, θα το πάρουμε μόνοι μας». Στις 3 του Μάη 50.000 άνεργοι στην Άγκυρα πραγματοποιούν πορεία στη Βουλή και επιδίδουν ψήφισμα. Ακολουθεί ή τεράστια συγκέντρωση 200.000 εργατών στην τοποθεσία Σαρατσανέ της Κωνσταντινούπολης (13/5/62)⁶ και οι αιματηρές συγκρούσεις στο Ζόγκουλντακ μετά την απόλυση 150 εργατών από την εταιρεία Μόρρισον (12/8/62)⁷. Τέλος, λίγους μήνες πριν από την έκδοση του σχετικού νόμου, ξεσπάει ή απεργία 6.000 εργατών στο εργοστάσιο Kavel (κατασκευής ηλεκτρικών ειδών) στην Κων/πολη. Η αδιάλλακτη στάση της εργοδοσίας και ή άπροσκάλυπτη επίθεση της αστυνομίας προσέδωσαν στο γεγονός τεράστιες διαστάσεις: ολόκληρη ή εργατική τάξη της Τουρκίας στάθηκε στο πλευρό των απεργών της Kavel. Σ' όλες τις εργατικές περιοχές της χώρας ιδρύονται ταμεία αλληλοβοήθειας που κατάφεραν επί έναν ολόκληρο μήνα να συντηρήσουν τους απεργούς, έξασφαλιζοντάς τους άκέραιο το μεροκάματο. Το ίδιο γεγονός δημιούργησε ρήξη μέσα στη Γενική Συνομοσπονδία: ή ήγεσία της κράτησε αρνητική στάση, αλλά πολλές όμοσπονδίες —πρώτη ή όμοσπονδία μετάλλου— τάχθηκαν στο πλευρό των απεργών.

Η τελευταία αυτή κινητοποίηση ανάγκασε τελικά την κυβέρνηση να δημοσιεύσει, στις 15 Ιουλίου 1963, στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως, το νόμο που αναφέρεται στο δικαίωμα της απεργίας, τη συλλογική σύμβαση και το lock-out.

Στόν παρακάτω πίνακα μπορούμε να δούμε τις εργατικές κινητοποιήσεις και τη συνδικαλιστική δραστηριότητα της περιόδου από την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό (25/10/61) έως τις 15/7/63.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι			
Είδος κινητοποίησης	1962	1963	Σύνολο
Απεργίες κλάδων	10	15	25
Καθιστή συγκέντρωση	4	12	16
Απεργία κουρέματος	7	7	14
Πορεία	10	12	22
Συγκεντρώσεις	—	6	6
Διαβήματα	109	17	126
Σύνολο	140	69	209

5. Η τοποθέτηση του Έτζεβιτ του χάρισε σημαντική δημοτικότητα στις τάξεις των εργαζομένων και μεταφράζεται μέχρι σήμερα με την τεράστια εργατική βάση του κόμματος που ήγείται (C.H.P.).

6. Τη συγκέντρωση αυτή αναγκάστηκε να συγκαλέσει ή Γ.Σ. και παρ' όλες τις προσπάθειες να της δώσει αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, απέτυχε παταγωδώς. Η συγκέντρωση αποτέλεσε γερό πλήγμα στην αντιλαϊκή πολιτική της κυβέρνησης συνασπισμού.

7. Η Μόρρισον ήταν ή εταιρεία που ανέδειξε τον Ντεμρέλ και άργότερα ήταν ή βασική πηγή χρηματοδότησης του Α.Ρ.

3. Αυτό βέβαια δεν άναγούσε την απαγόρευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας σάν νόμης έκφρασης. Το ΚΚΤ παρέμενε εκτός νόμου.

4. Το Α.Ρ. είναι συνέχεια του Ε.Ρ. και εμφανίστηκε λίγους μήνες μετά την απαγόρευση της λειτουργίας και την έκτέλεση των ήγετών του Ε.Ρ.

...πρωτοβουλία...
...πρωτοβουλία...
...πρωτοβουλία...

...πρωτοβουλία...
...πρωτοβουλία...
...πρωτοβουλία...

Ἡ ὀπισθοχώρηση

Τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου καθὼς καὶ ἡ γενικότερη κυβερνητικὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου δείχνουν καθαρὰ τὴν ὀπισθοχώρηση πού συντελεῖται σὲ σχέση μετὰ τὴ διακήρυξη τοῦ Μάη 1960. Εἶναι δὲ ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς ἐπικράτησης τῶν ἀντιδραστικῶν στοιχείων στὸ στρατὸ καὶ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ἡ νομικὴ κατοχύρωση τοῦ ἐλεύθερου λόγ-ἄου ἀπὸ τὴν ἐργοδοσία, θέτει οὐσιαστικὰ ὑπὸ ἄμεσο ἔλεγχο κάθε ἀπεργιακὴ κινητοποίηση. Ἡ Γενικὴ Συνομοσπονδία προσπαθεῖ νὰ ἐγκλωβίσει τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ νὰ τοῦ προσδώσει λεγκαλιστικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐργατικὲς κινητοποιήσεις ἔχουν τώρα σὰν βασικὸ στόχο τὴν ἔκφραση τῆς ἀνοικτῆς ἀντίθεσης τῶν ἐργατῶν πρὸς τὴ συνδικαλιστικὴ ἡγεσία τῆς Γ.Σ.

Ἡ συνεχὴς ἀπομάκρυνση τῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὴ διακήρυξη τοῦ Μάη —ὅπως ἡ προσπάθεια ἀμνηστεύσεως τῶν ἡγετῶν τοῦ D.P.— προκάλεσε ἀντιδράσεις στὸς κύκλους τῶν ἀξιωματικῶν πού εἶχαν πρωτοστατήσει στὸ Κίνημα τῆς 27ης τοῦ Μάη. Οἱ κύκλοι αὐτοὶ ἐπιχειροῦν δύο φορὲς νὰ ἀνατρέψουν τὴν «ἀντιδραστικὴν κυβέρνησιν ἧσον ἔπικρατήσῃ τὰ ἀντιδραστικὰ καὶ συντηρητικὰ στοιχεία»,⁸ ἀλλὰ ἀποτυγχάνουν. Οἱ ἡγέτες τῆς «ριζοσπαστικῆς» αὐτῆς πτέρυγας τοῦ στρατοῦ, Ταλάτ Ἀιντεμιρ καὶ Φετχι Γκουρτζάν, συλλαμβάνονται καὶ ὀδηγοῦνται στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα. Καὶ ἡ κυβέρνησις Ἰνονοῦ κηρύσσει ἐπὶ ἐνάμιση χρόνον στρατιωτικὸν νόμον σ' ὅλην τὴν ἐπικράτεια. Ἡ ἀντιδραστικὴ στροφή ὀλοκληρώνεται μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ 1965, ὅταν τὸ Κόμμα Δικαιοσύνης (A.P.), συνέχεια τοῦ D.P., μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Ντεμιρέλ κερδίζει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία καὶ σχηματίζει κυβέρνησιν.

Ἰδρύεται τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα (T.I.P.)

Τὸ Κίνημα τῆς 27 τοῦ Μάη ἐκπλήρωσε τοὺς σκοποὺς του ἢ ὄχι; Ἦταν τὸ πρόβλημα πού ἀπασχόλησε τὴν κοινὴ γνώμη τῆς Τουρκίας γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, μέχρι σήμερα ἀκόμη. Διατυπώθηκαν πολλὲς καὶ διαφοροτικὲς ἀπόψεις. Τὸ πραγματικόν, ὅμως, ἐρώτημα εἶναι ἂν τὸ Κίνημα εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα. Καὶ ἡ ἀπάντησις ἐπίσης, νομίζουμε, πρέπει νὰ εἶναι θετικὴ. Θετικὴ ἐνέργεια ὑπῆρξε ἡ ψήφισις τοῦ νέου Συντάγματος, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα ἐλεύθερης διακίνησεως τῶν ιδεῶν, γεγονότα πού δημιούργησαν εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Παραπέρα, τὸ Κίνημα, γιὰ τὸ ὅποιο μιλῆσαμε προηγουμένα λεπτομερέστερα, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ ξεσπάσουν καὶ νὰ βγοῦν στὸ φῶς τὰ τεράστια κοινωνικὰ προβλήματα τῆς χώρας, πού γιὰ χρόνια συσσωρευόνταν. Ἐνα τέτοιο, μέγιστο πρόβλημα ἦταν ἡ ἀνυπαρξία ὀργάνωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Οἱ νέες συνθῆκες ἀνέδειξαν τὴν ἀνάγκη τῆς καλύτερης μεθόδευσεως τῆς πάλης καὶ τῆς ἐργατικῆς ἀντιπροσώπευσεως στὴ Βουλὴ. Στὶς 12 τοῦ Φλεβάρου 1961 ἰδρύεται τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα Τουρκίας (T.I.P.). Τὰ ἰδρυτικὰ του στελέχη προέρχονται ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἐργαζομένων: ὁ πυρήνας μάλιστα πού ἐπεξεργάστηκε τὸ σχέδιον ἰδρύσεως ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 ἔμπειρους συνδικαλιστὰς, μέλη τῆς διοικήσεως τῆς Ὀμοσπονδίας ἐργατικῶν συνδικατῶν

8. Ἀπὸ τὴ διακήρυξιν τῶν ἀξιωματικῶν πού δόθηκε στὴ δημοσιότητα στὶς 22/2/63. Οἱ περισσότεροι προέρχονται ἀπὸ τὴ Σχολὴν Εὐελπίδων.

Κων/πολης. Έπι κεφαλής τους ό προεορος του συνδικάτου μεταλλουργών Kemal Türkler. Τά μέχρι τότε σοσιαλιστικά ή συγγενικά κόμματα είχαν φτιαχτεί βασικά από πρωτοβουλίες διανοομένων. Δεύτερο στοιχείο: Τά ίδρυτικά στελέχη προέορχονταν από τους κόλπους του Λαϊκού Κόμματος (C.H.P.), από τις άλλεπάλληλες διασπάσεις του. Το Έργατικό Κόμμα είναι προϊόν του άντικειμενικών και ύποκειμενικών αναγκών των ίδιων των εργαζομένων.

Τό πρώτο του μέλημα είναι ή άποκρυστάλλωση της ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας και ή όργανωτική του συγκρότηση. Τέθηκε επίσης τό πρόβλημα της ήγεσίας. Τελικά, στα τέλη του '62, ό γνωστός μαρξιστής δικηγόρος και εκδότης άριστερών έντύπων Mehmet Ali Aybar άποδέχτηκε την προεδρία του κόμματος. Τό γεγονός αυτό του δίνει μεγάλο κύρος: συσπειρώνει κύκλους άριστερών, ομάδες και όργανώσεις πού διαλύονται και έντάσσονται στις γραμμές του. Η προσχώρηση του βουλευτή του Δημοκρατικού Κόμματος Έθνικής Άνόρθωσης Nigazi Aqınaslı του έξασφαλίζει την έκπροσώπηση στη Βουλή. Τό σημαντικότερο επίτευγμα της πρώτης περιόδου του κόμματος είναι ή «συμφιλίωση» του εργατικού κινήματος με την προοδευτική διάνοηση, κι έτσι οι ιδέες του επιστημονικού σοσιαλισμού διαδίδονται στα πλατιά στρώματα του λαού.

Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Έργατικού Κόμματος γίνεται στις 17 Νοεμβρίου 1963, στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές. Στους 66 δήμους έθεσε 9 ύποψηφιότητες και πήρε συνολικά 35.507 ψήφους.

Στις 9 και 10 Φεβρουαρίου 1964 συνέρχεται στη Σμύρνη, παρά τά δρακόντεια μέτρα «άσφαλείας» και τρομοκρατίας, τό Α' Συνέδριο του Έργατικού Κόμματος. Μιά μικρή περιγραφή της εικόνας του συνεδρίου δείχνει τις συνθήκες μέσα στις όποιες αγωνίζονταν ή τουρκική άριστερά τά χρόνια εκείνα. Από τους 76 άντιπροσώπους κατόρθωσαν νά προσέλθουν μονάχα οι 52 και στα πίσω καθίσματα της αίθουσας ήταν συγκεντρωμένοι 200 παρατηρητές, στην πλειοψηφία μέλη παρακρατικών όργανώσεων και της μυστικής άστυνομίας. Από την άλλη, τό κόμμα είχε επιστρατεύσει 800 μέλη πού περιφρουρούσαν τό συνέδριο.

Τό Α' Συνέδριο του Ε.Κ., τό πρώτο άριστερό συνέδριο στην ιστορία της Τουρκίας, τελείωσε τις έγασίες του σέ δύο μέρες. Ψηφίστηκε καταστατικό και πρόγραμμα.⁹ Ο Μ. Άλι Άιμπάρ έπανεκλέχτηκε πρόεδρος και ό συνδικαλιστής Ριζά Κουάς Γενικός Γραμματέας. Κατοχύρωσε και τυπικά τη λειτουργία του και χάραξε τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές της δράσης του.

Τό Έργατικό Κόμμα στη Βουλή

Στις βουλευτικές εκλογές της 10 Όκτωβρίου 1965, τό Ε.Κ. παίρνει συνολικά 276.101 ψήφους —ποσοστό

9. Ο Μεχμέτ Άλι Άιμπάρ, από στρατιωτική οικογένεια, γεννήθηκε τό 1910 στην Κων/πολη. Σπούδασε νομικά και άργότερα δίδαξε σαν ύφηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Παν/μιο της Κων/πολης. Έξέδιδε άριστερά έντυπα τό 1945-46 και φυλακίστηκε τό 1947. Άποφυλακίστηκε με την άμνηστία του '50. Σήμερα είναι πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Κόμματος (S.P.).

10. Για περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στο καταστατικό και τό πρόγραμμα βλ. α) Muzaffer Sencer, *Türkiyede Siyasi Partiler* (Οι πολιτικές δυνάμεις της Τουρκίας), σ. 313-330 και β) Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (Τά προβλήματα σοσιαλισμού στην Τουρκία), σελ. 62-80, Κων/πολη, Έκδόσεις Tekin 1970.

3%— και στέλνει στη Βουλή 15 βουλευτές. Ο πίνακας πού παραθέτουμε δείχνει ότι δέν ύπήρχε καμία περιοχή πού νά ψήφισε ιδιαίτερα την άριστερά, γεγονός πού όφείλεται στην άνυπαρξία κάποιας παράδοσης του άριστερού κινήματος στην Τουρκία. Έξαιρεση άποτελέσαν οι άπομακρυσμένες περιοχές της άνατολικής Τουρκίας και του Κανκάσου, πού είχαν άνέκαθεν έγκαταλειφθεί στην πλήρη έξαθλίωση από τις έκασοτε κυβερνήσεις. Πρώτο τό Έργατικό Κόμμα άσχολήθηκε συστηματικά με τά προβλήματα αυτών των πληθυσμών. Επίσης, στις εκλογές του '65 πρώτη φορά στην πολιτική ζωή της Τουρκίας κάποιο κόμμα άμφισβητεί τις ίδιες τις δομές του κοινωνικού συστήματος. Ίδιαίτερα χαρακτηριστική είναι ή αύξηση της έπιρροής της νεογέννητης άριστεράς μέσα σ' ένα κλίμα γενικότερης στροφής πρός τά δεξιά πού άλλωστε έγφράστηκε με την κατάκτηση της άπόλυτης πλειοψηφίας από τό Κόμμα της Δικαιοσύνης.

Η κατάσταση στο συνδικαλιστικό κίνημα. Ίδρύεται ή Ριζοσπαστική Συνομοσπονδία (D.I.S.K.)

Η συνταγματική μεταρρύθμιση του '61 και ή μάχη των εκλογών του '65, έδωσε στο Ε.Κ. την εύκαιρία νά προπαγανδίσει άνοιχτά τις θέσεις του στα πλατιά λαϊκά στρώματα, στους εργαζομένους και τά συνδικάτα. Τό γεγονός είχε σαν άποτέλεσμα σημαντικές διαφοροποιήσεις στο συνδικαλιστικό κίνημα. Οι άντιδραστικές δυνάμεις πού έλέγχουν τον σκληρό πυρήνα της ήγεσίας της Γενικής Συνομοσπονδίας αρχίζουν άνοιχτό πόλεμο έναντίον των συνδικαλιστών του Ε.Κ. με τό πρόσχημα ότι «ή άνάμειξη του εργατικού κινήματος στις πολιτικές έξελίξεις άποτελεί άμεσο σαμποτάρισμα των διεκδικητικών άγώνων των εργαζομένων». Άντιτίθεται και χτυπά τις άπεργίες πού καθοδηγούνται από κέντρα έξω από τον συνδικαλιστικό χώρο. Τό Ε.Κ. κάνει τό πών για νά μη διασπαστεί τό συνδικαλιστικό κίνημα, άν και ή στάση της Συνομοσπονδίας γινόταν όλο και πιο άντεργατική, παράλληλα με την αντίστοιχη πολιτική πού σταδιακά υίοθετούσε και τό Κόμμα της Δικαιοσύνης. Οι τελευταίοι διασπαμοί διαλύονται όταν ή Γ. Συνομοσπονδία, όχι μόνο σαμποτάρει άνοιχτά την άπεργία του εργοστασίου ύάλου στο Πασάμπιρ, άλλα όργανώνει και ομάδες άπεργοσπαστών.

Η άναγκαιότητα της συγκρότησης μιās αυτόνομης συνομοσπονδίας εργατών, με στόχο την έπίλυση των ζωτικών προβλημάτων της εργατικής τάξης, έγινε συνείδηση στο Ε.Κ., άλλα και σέ σημαντικό τμήμα άνεξάρτητων συνδικαλιστικών στελεχών.

Στις 22 του Φλεβάρη 1967, άποχωρούν από την Γ.Σ. 5 όμοσπονδίες, και άνακοινώνουν την ίδρυση της Ριζοσπαστικής Συνομοσπονδίας Έργατικών Συνδικάτων (D.I.S.K.) Οι ίδιες είχαν πρωτοστατήσει στην ίδρυση της Έργατικής Άλληλεγγύης και είναι: εργατών μεταλλουργίας, τύπου, βιομηχανίας τροφίμων, χημικής βιομηχανίας και ελαστικών ειδών. Στην πρώτη τους άνακοίνωση τονίζουν, μεταξύ άλλων: «...ή δραστηριότητά μας δέν θά καλύπτει μόνο τους διεκδικητικούς άγώνες των εργαζομένων, άλλα θά στρέφεται και ένάντια σέ κάθε άποπροσανατολιστική γραμμή των «κίτρινων» συνδικάτων, όπως της Türk-is. Η έπίσημη Συνομοσπονδία ποτέ δέν ύπερασπίστηκε τό

έργατικά σημείωσαν, αλλά τη γαστριμή και τή σημαία της κυβέρνησης που κάθε φορά είχε την έξουσία». Η ίδρυση της D.I.S.K. αποτελεί σταθμό στην ιστορία του εργατικού κινήματος της Τουρκίας. Σέ 3 μήνες πάνω από 15 μαζικά συνδικάτα και δημοσπονδίες αποφασίζουν σέ γενικές συνελεύσεις τήν αποχώρηση από τήν TÜRK-İS και τήν ένταξη στην D.I.S.K. Οί σημαντικότερες είναι: υπαλλήλων ξενοδοχείων, οικοδόμων, τραπεζικών υπαλλήλων, φορτοεμφωρωτών, συνδικάτα ύφασματος και τιμέντου Σμύρνης, άρτεργατών Άγκυρας, άνθρακορύχων του Ζόγκουλντακ κλπ.

Η άλματώδης ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος αναγκάζει τή συντήρηση νά αναθεωρήσει ορισμένες απόψεις της σχετικά με τή φιλελευθεροποίηση των θεσμών: και πρώτα απ' όλα, τήν τροποποίηση του έκλογικού συστήματος. Έτσι στις εκλογές του 1969, τὸ Έργατικό Κόμμα δέχεται σοβαρό πλήγμα: οί βουλευτές του από 15 μειώνονται σέ 2. Τὸ αποτέλεσμα φυσικά είναι συνέπεια του αντιδημοκρατικού έκλογικού νόμου, αλλά σχετίζεται και με τὰ δύσκολα προβλήματα που αντιμετώπιζε τήν περίοδο εκείνη ή αριστερά.¹¹

Τὰ χρόνια που ακολουθοῦν, από τὸ 1968 μέχρι τὸ πραξικόπημα του Μάρτη 1971, είναι γεμάτα από έντονες συγκρούσεις της εργατικής τάξης με τήν ολιγαρχία και αποτελοῦν τήν πιο θυελλώδη περίοδο της πολιτικής ζωής του τόπου. Τὸ εργατικό κίνημα ξεφεύγει από τούς στενά διεκδικητικούς αγώνες και παίζει

11. Οί πρώτες ανοιχτές αντιθέσεις εκδηλώθηκαν στο συνέδριο της Μαλάτγιας. Οί δύο αντίθετες απόψεις ήταν, από τή μιά ή ταύτιση του αντιμπεριαλιστικού αγώνα με τή σοσιαλιστική αλλαγή —με αποκλεισμό συμμαχίας με τὸ C.H.P.— και από τήν άλλη, ή άποψη ότι ή μόνη ρεαλιστική προοπτική του σημερινού αγώνα είναι ή εθνική δημοκρατική αλλαγή. Οί συγκρούσεις αυτές καθώς και ή ιδεολογική και οργανωτική αδυναμία προς τὸ ανερχόμενο κίνημα στα 1968-71, οδήγησαν σέ διασπάσεις και στη δημιουργία νέων ομάδων της αριστεράς, ιδιαίτερα στον φοιτητικό χώρο.

πρωτοπόρο ρόλο στη μάχη με τὸν εμπεριαλιστικό λαός ενάντια στην ύποτελία, τήν εξάρτηση από τὸν αμερικάνικο ιμπεριαλισμό, τὰ ντόπια και ξένα μονοπώλια. Δίπλα στο κίνημα των εργαζομένων αναπτύσσεται ένα ισχυρό νεολαιίστικο-φοιτητικό κίνημα, που μαζί με άλλα επιμέρους, όπως των εκπαιδευτικών¹², δημοσίων υπαλλήλων κλπ., αποτελεί, για πρώτη φορά, ένα λαϊκό κίνημα ικανό νά απειλήσει τὰ συμφέροντα και τήν κυριαρχία των αντιδραστικών δυνάμεων στην Τουρκία.

Η πυκνότητα των γεγονότων που ξετυλίχθηκαν σ' αυτό τὸ διάστημα δεν επιτρέπουν μια λεπτομερή ανάλυση, ούτε καν απαρίθμησή τους. Θα αναφέρω παρακάτω μόνο τὰ σημαντικότερα, με κριτήριο τήν ποιότητα και τή μορφή της κινητοποίησης, στο βαθμό που σφραγίζουν τὸ επίπεδο της ταξικής πάλης σέ μια περίοδο.

Καινούριες μορφές αγώνα. Ἀνάπτυξη του αντιμπεριαλιστικού κινήματος

Ένω ή Συνομοσπονδία προπαγανδίζει μ' όλα τὰ μέσα τὸν «διεκδικητικό συνδικαλισμό», τὸ εργατικό κίνημα έχει αρχίσει νά συνδέει τούς καθημερινούς αγώνες με τὰ γενικότερα πολιτικά προβλήματα, και αποκτώντας συνοχή χάρη στην καθοδήγηση της Ριζοσπαστικής Συνομοσπονδίας, εγκαινιάζει νέες μορφές κινητοποίησης και πάλης.

Τὸν Μάρτη του 1968 πραγματοποιείται ή πρώτη κατάληψη εργοστασίου από τούς εργατές των ελαστικών Derby. Η κατάληψη κράτησε τρεις εβδομάδες και είχε τή συμπαράσταση της D.I.S.K., του Έργατικού κόμματος και όλων των φοιτητικών συλλόγων της

12. Τὸ κίνημα των εκπαιδευτικών Μέσης Ἐκπαίδευσης —αντίστοιχο της Ο.Λ.Μ.Ε.— είναι από τὰ πιο ισχυρά, πολιτικοποιημένα και οργανωμένα κινήματα στην Τουρκία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μεγάλες πόλεις		Δυτική Τουρκία		Νότια Τουρκία	
Κων/πολη	: 49.422	Προύσα	: 6.019	Άδανα	: 7.926
Άγκυρα	: 20.264	Μάνισα	: 6.504	Αιτάλια	: 3.468
Σμύρνη	: 15.840	Αιδίνιο	: 6.733		
		Μπαλίκεσιρ	: 5.847		
		Θράκη	: 3.716		
Κεντρική Τουρκία		Βόρεια Τουρκία		Ἀνατολ. Τουρκία	
Καισάρεια	: 3.700	Ζόγκουλντακ	: 4.856	Κάρς	: 9.333
Ιζόνιο	: 6.752	Σαμψούντα	: 5.841	Ντιγιάρμπακιρ	: 8.867
Γοσκησεχιρ	: 3.766	Όρντου	: 5.212	Γκαζιάντεπ	: 5.964
				Οϊϋορα	: 3.991

Κων/πολης. Το βασικό αίτημά τους ήταν η συμφωνία συλλογικής σύμβασης με το έργοστασιακό σωματείο —μέλος της D.I.S.K.— κι όχι το κλαδικό —μέλος της Γ. Συνομοσπονδίας— και «πρακτορικό» της έργοδοσίας. Ο έργοδοτής αναγκάστηκε να υποχωρήσει και η γενική συνέλευση των εργατών, επί συνόλου 2.000 μελών ψήφισε με 1.930 ψήφους υπέρ του έργοστασιακού σωματείου.

Την ίδια χρονιά, 7.000 άνθρακορύχοι της Alpagut στη ΒΑ. Τουρκία, με αίτημα την τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών, καταλαμβάνουν τα ορυχεία και μέσα σε μια εβδομάδα κατορθώνουν να οργανώσουν την παραγωγή. Η επιτυχία των άνθρακορύχων στην αυτοδιαχείριση συγκλόνισε ολόκληρη την Τουρκία. Οι εργάτες οργανώσαν σεμινάρια με σκοπό τη μετάδοση της εμπειρίας τους στις εργατικές αντιπροσωπείες απ' όλη τη χώρα. Ένας από τους γνωστότερους ήθοποιους της Τουρκίας, ο Genco Eckal, που έζησε από κοντά τα γεγονότα, έγραψε θεατρικό έργο που μέχρι σήμερα παίζεται σ' όλες τις εργατικές - βιομηχανικές περιοχές της χώρας.

Την επόμενη χρονιά το πιο χαρακτηριστικό γεγονός ήταν οι αντιιμπεριαλιστικές εκδηλώσεις ενάντια στις διευκολύνσεις που παραχωρούνταν στον 6ο Στόλο στα λιμάνια της Κων/πολης και Σμύρνης. Στις 16 Φεβρουαρίου 1969, μέρα Κυριακή, οργανώνεται στην Κων/πολη, με άδεια των αρχών, και φορείς το Έργατικό Κόμμα,¹³ την Έθνική Φοιτητική Ένωση και τα συνδικάτα της D.I.S.K., τεράστια διαδήλωση. Η άγρια επίθεση των παρακρατικών οργανώσεων μετέτρεψε την πλατεία Ταξίμ, όπου είχαν συγκεντρωθεί 100.000 λαού, σε πεδίο σφαγής. Απολογισμός: 4 νεκροί και εκατοντάδες τραυματίες.

Πάντως το γεγονός δεν ανέστειλε το αντιιμπεριαλιστικό κίνημα, το αντίθετο μάλιστα. Από τις κυριότερες εκδηλώσεις της ίδιας χρονιάς είναι η απεργία των εργατοϋπαλλήλων που δούλευαν σ' όλες τις αμερικάνικες και νατοϊκές βάσεις και η γενική απεργία όλων των λιμενεργατών της χώρας, με αίτημα την απομάκρυνση των αμερικάνικων πλοίων από τα λιμάνια της Τουρκίας.

Το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση και οι αντιδραστικές δυνάμεις ήταν ότι το κίνημα χρησιμοποιούσε τις δυνατότητες που παρείχε το ίδιο το Σύνταγμα. Έτσι μπήκε σ' εφαρμογή ένα σχέδιο σταδιακής τροποποίησης των άρθρων που είχαν ψηφιστεί το 1961-63. Το σχέδιο εγκαινιάζεται με την προσπάθεια να κατατεθεί στη Βουλή νομοσχέ-

διο που τροποποιούσε τους νόμους 274 και 275 για το δικαίωμα της απεργίας και της συλλογικής σύμβασης. Ο συσχετισμός των δυνάμεων δεν επέτρεψε, όμως, να περάσουν τα αντίλαϊκά μέτρα. Ο ξεσηκωμός της 15 και 16 Ιουνίου 1970 είναι ο μεγαλύτερος που γνώρισε ποτέ η χώρα: επί δύο μέρες η Κων/πολη είχε μετατραπεί σε πεδίο σκληρών συγκρούσεων. 200.000 εργάτες εγκαταλείπουν τη δουλειά τους και συγκεντρώνονται στο κέντρο της πόλης. Για την αντιμετώπισή τους στέλνονται ειδικές δυνάμεις σωμάτων ασφαλείας, στρατού και οπλισμένα τμήματα παρακρατικών οργανώσεων. Τα γεγονότα της Κων/πολης λειτούργησαν σαν καταλύτης για τον ξεσηκωμό κι άλλων βιομηχανικών περιοχών.

Στις 17 Ιουνίου συνέρχεται έκτακτο ύπουργικό συμβούλιο του Κόμματος της Δικαιοσύνης και αποφασίζει την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στις περιοχές που είχαν κινητοποιηθεί. Ο έπίσημος απολογισμός των συγκρούσεων ήταν 13 νεκροί εργάτες και χιλιάδες τραυματίες, πολλοί από τους οποίους ήταν πλέον άνικανοί να εργαστούν.

Το πραξικόπημα της 12 του Μάρτη 1971

Το αδιέξοδο —οικονομικό και πολιτικό— που έφερε η διακυβέρνηση της δεξιάς, οδήγησε για μια ακόμη φορά στην παρέμβαση του στρατού. Τη φορά αυτή, όμως, η ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος δεν επέτρεπε έπιλογές ως προς το χαρακτήρα του πραξικοπήματος, το οποίο άλλωστε είχε προσχεδιαστεί από τη CIA και τις αμερικάνικες υπηρεσίες. Στις 12 Μαρτίου ή ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων επιδιόκει τηλεσίγγραφο στον Ντεμιρέλ και του ζητάει άμεση παραίτηση. Τη διακυβέρνηση αναλαμβάνουν οι ένοπλες δυνάμεις. Έπακουλουθεί πρωτοφανής άγριος διωγμός κάθε δημοκράτη πολίτη. Τίθενται εκτός νόμου τα κόμματα και γίνονται έπίσημα εκτελέσεις, ιδίως των ήγητών του άριστερου κινήματος της νεολαίας. Η νέα κυβέρνηση του Νιχάτ Έριμ που διορίζεται από το στρατό, αυτοαποκαλείται συνεχιστής του Κινήματος της 27ης του Μάη '60, αλλά παράλληλα, το Σύνταγμα που ψηφίστηκε τότε το χαρακτηρίζει σαν πολυτέλεια για τον τουρκικό λαό.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν, μέχρι την επάνοδο του Λαϊκού Κόμματος στην έξουσία (Νοέμβρης 1973), είναι λίγο πολύ γνωστά σ' όποιον διαβάσει τούτο το άρθρο.

Έδώ κλείνει και η σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή του τουρκικού εργατικού κινήματος με την έλπίδα ότι φώτισε όρισμένες πτυχές από τους αγώνες ενός λαού που βρίσκεται τόσο κοντά αλλά και τόσο μακριά από τον δικό μας.

13. Το Έργατικό Κόμμα, παρόλο που ένιςχυσε με όλους τους φορείς του την κινητοποίηση, δεν συμμετείχε έπίσημα στην εκδήλωση.

ΘΟΥΡΓΙΟΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Από το παράνομο έντυπο στο περιοδικό με την πλατιά απήχηση

Οί κοινωνικές τάξεις σύμφωνα με τὴ μαρξιστικὴ θεωρία

(Β' Μέρος)

τοῦ Νίκου Α. Πουλαντζᾶ

Οί κρατικοὶ μηχανισμοὶ

13. Με βάση τὰ ὅσα ἐκθέσαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 6) θὰ μᾶς ἐπιτραπεί νὰ προσεγγίσουμε τὸ ζήτημα τῶν διαφόρων κλάδων καὶ μηχανισμῶν τοῦ κράτους καὶ τῆ σχέσῃ τους πρὸς τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Ἐδῶ, ἁπλῶς θὰ θίξω μερικὲς πλευρὲς τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζουν οἱ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους γιὰ τὴν ὑποστασιοποίηση καὶ τὴν ἀναπαγωγὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

13.1. Ὁ κύριος ρόλος τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν συνίσταται στὸ νὰ διατηροῦν τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συνοχὴ ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ συμπυκνώνοντας καὶ ἐπικυρώνοντας τὴν ταξικὴ κυριαρχία, καί, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ ἀναπαράγουν τὶς κοινωνικὲς, δηλαδὴ τὶς ταξικὲς σχέσεις. Οἱ πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις ὑλοποιοῦνται καὶ ἐνσαρκώνονται ὡς ὕλικὲς μορφὲς πρακτικῆς στὸ ἐπίπεδο τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. Ὑπάρχουν δὲ στὸν κρατικὸν μηχανισμό ἀφετέρου ὁ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ κατασταλικὸς μηχανισμὸς μετὰ τοὺς διάφορους κλάδους του: στρατό, ἀστυνομία, φυλακὲς, δικαστικὸ σῶμα, διοίκηση· ἀφετέρου οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοί: σχολικὸς μηχανισμὸς, θρησκευτικὸς (οἱ Ἐκκλησίαι), πληροφόρησης (ραδιόφωνο, τηλεόραση, τύπος), ὁ πολιτικὸς μηχανισμὸς (κινηματογράφος, θέατρο, ἐκδόσεις), ὁ συνδικαλιστικὸς μηχανισμὸς ταξικῆς συνεργασίας, τὰ ἀστικά καὶ τὰ μικροαστικά πολιτικὰ κόμματα, τέλος, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἄποψη, καὶ ὀπωσδήποτε στὴν περίπτωσι τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ οἰκογένεια. Ὑστερα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κρατικοὺς μηχανισμοὺς, ὑπάρχει καὶ ὁ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ οἰκονομικὸς μηχανισμὸς, δηλαδὴ ἡ «ἐπιχείρησις» ἢ τὸ «ἐργοστάσιον» ποῦ, ὡς κέντρο οἰκειοποίησης τῆς φύσεως, ὑλοποιεῖ καὶ ἐνσαρκώνει τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις συναρθρώνοντάς τες μετὰ τὶς ἰδεολογικοπολιτικὲς.

13.2. Στὸ βαθμὸ ποῦ ὁ ταξικὸς προσδιορισμὸς ἀναφέρεται στὶς πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις καὶ στὸ βαθμὸ ποῦ οἱ τελευταίαι δὲν ὑπάρχουν παρὰ ὑλοποιημένες στὸν μηχανισμό τοῦ κράτους, ἡ ἀνάλυσις τῶν

κοινωνικῶν τάξεων (ταξικὴ πάλη) δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τελεσφορήσει παρὰ μόνον ἂν τὶς συσχετίσουμε μετὰ τοὺς μηχανισμοὺς, ἰδιαίτερα τοὺς κρατικοὺς μηχανισμοὺς.

Οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ τους ἀποκοτῶν ὑπόστασις μέσα ἀπὸ τὴν σχέσιν κοινωνικὲς τάξεις/κρατικοὶ μηχανισμοί/οἰκονομικοὶ μηχανισμοί. Οἱ μηχανισμοί, λοιπόν, δὲν προστίθενται σὰν ἄλλο παράρτημα στὴν ταξικὴ πάλη ἀλλὰ διαδραματίζουν διαπλαστικὸν ρόλον. Καί, κάθε φορὰ ποῦ καταπιανόμεστε μετὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων, μετὰ τὴν διάκρισι χειρωνακτικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας, μετὰ τὴν γραφειοκρατικοποίησι μερικῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν ἢ τὸ δεσποτισμὸ τοῦ ἐργοστασίου, ἢ συγκεκριμένη ἐξέτασι καὶ ἀνάλυσι τῶν μηχανισμῶν θὰ εἶναι πάντα ἀπολύτως ἀναγκαία.

13.3. Τὸ ἴδιο ἰσχύει (καὶ ἡ παρατήρησι εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας ἂν πάρουμε ὑπόψιν τὰ διαφορούμενα πολλῶν σημερινῶν ἀναλύσεων γύρω ἀπ' αὐτὰ τὰ ζητήματα) γιὰ τὴ σύνθετη σχέσιν πάλης τῶν τάξεων/μηχανισμοί, ὅπου ἡ πάλη τῶν τάξεων κατέχει τὸν πρῶτον καὶ θεμελιώδη ρόλον. Οἱ μηχανισμοὶ εἶναι πάντα ἡ ὑλοποίησι καὶ συμπύκνωσι ταξικῶν σχέσεων. Κατὰ κάποιον τρόπο, «προϋποθέτουν» τὴν ταξικὴν πάλην. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ σχέσιν χρονολογικῆς αἰτιότητος (ἢ κῶτα ἢ τ' αὐτό).

Ἀντίθετα, σύμφωνα μετὰ μιὰ ἔμμονη καὶ σταθερὴ τάσιν τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τὴν ὅποια περιγραφικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «θεσμολογικὸν λειτουργικὸν ρεῦμα», οἱ μηχανισμοὶ-θεσμοὶ προσδιορίζουν τὶς κοινωνικὲς ομάδας (τάξεις) ἐνῶ οἱ ταξικὲς σχέσεις ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν κατάστασι τῶν φορέων στὸ ἐσωτερικὸν τῶν θεσμικῶν σχέσεων. Πρόκειται γιὰ ρεῦμα ποῦ, μετὰ εἰδικὲς κάθε φορὰ μορφές, ἐντάσσεται στὸ γενικότερον ζεύγος ἰδεαλισμὸς-ἐμπειρισμὸς καὶ τέμνεται μετὰ τὸ ἀντίστοιχόν του οἰκονομισμὸς-οὐμανισμὸς, ἰδεολογικὸν ρεῦμα ποῦ προσιδιάζει στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Ἐδῶ, ἰδιαίτερα, συγκαταλέγεται καὶ ἡ περίπτωσι τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Max Weber. Σύμφωνα μετὰ τὸν Weber οἱ ταξικὲς σχέσεις ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς σχέσεις «ἐξουσίας». Οἱ δὲ σχέσεις «ἐξουσίας»

έχουν προνομαζό πεδίο και πρώτο χώρο διαμόρφωσης τις σχέσεις που επικρατούν στο έσωτερικό των θεσμών-συλλογικών οργάνων «αυταρχικού» τύπου (Herrschaftsverbände). Αυτή η ιδεολογική γενεαλογία (σκαλίζοντας λίγο βαθύτερα θα ανακαλύψουμε τον Χέγκελ) έχει αξιοσημείωτες επιπτώσεις ακόμη και στα πιο ειδικά ζητήματα και είναι παρούσα στο σύνολο της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας που σήμερα εμφανίζεται με την κυρίαρχη μορφή της «θεωρίας της δράσης». Η εν λόγω γενεαλογία δεν αναφέρεται μόνο στο πρόβλημα των μηχανισμών του κράτους αλλά ακόμη και σε αυτόν τον οικονομικό μηχανισμό (το ζήτημα της «έπιχειρήσης»).

13.4. Έτσι, μπορούμε να οροθετήσουμε αφενός τη σχέση, αφετέρου τη διάκριση κρατική εξουσία/κρατικοί μηχανισμοί. Οί κρατικοί μηχανισμοί δεν διαθέτουν δικιά τους «έξουσία», αλλά υλοποιούν και συμπυκνώνουν τις ταξικές σχέσεις, σχέσεις ακριβώς που καλύπτει η έννοια «έξουσία». Το κράτος δεν είναι οντότητα (entité) με ένδοξη εργαλειική ουσία, αλλά σχέση· ειδικότερα είναι η συμπύκνωση ενός ορισμένου ταξικού συσχετισμού. Αυτό σημαίνει ότι:

α) Οί διάφορες λειτουργίες (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) που επιτελούν οί κρατικοί μηχανισμοί για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι καθεαυτές «ουδέτερες», δηλαδή δεν υφίστανται καταρχήν αφεαυτές, ώστε στη συνέχεια να εκτρέπονται και να παροχετεύονται από τις κυρίαρχες τάξεις. Οί λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών εξαρτώνται από την κρατική εξουσία, ή όποια έμπεριέχεται στην ίδια τη δομή τους. Δηλαδή εξαρτώνται από τις κυρίαρχες τάξεις και τμήματα που κατέχουν το πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας.

β) Η πολιτική κυριαρχία βρίσκεται σε στενή διαπλοκή με την ύπαρξη και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών.

13.5. Παρέπεται ότι η ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων δεν μπορεί να περιοριστεί σε άπλη τροποποίηση της κρατικής εξουσίας αλλά όφείλει να επαναστατικοποιήσει τους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς. Η εργατική τάξη στη διαδικασία της σοσιαλιστικής επανάστασης δεν μπορεί να μένει ικανοποιημένη με το να πάρει απλώς τη θέση της αστικής τάξης στην κρατική εξουσία, αλλά όφείλει να μεταμορφώσει (να «συντρίψει») τους μηχανισμούς του αστικού κράτους και να τους αντικαταστήσει με τους μηχανισμούς του προλεταριακού κράτους.

13.6. Άλλα και εδώ η κρατική εξουσία είναι άμεσα συναρθρωμένη με την ταξική πάλη που προσδιορίζει το ρόλο και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών.

α) Η εργατική τάξη και οί λαϊκές δυνάμεις δεν είναι δυνατό να «συντρίψουν» τους κρατικούς μηχανισμούς παρά μόνο εφόσον θα έχουν κατακτήσει την κρατική εξουσία.

β) Τουτό εκφράζεται επίσης στο σύνολο της λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών, σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Άν οί κρατικοί μηχανισμοί δεν μπορεί να εξομοιωθούν με την κρατική εξουσία σημαίνει

ότι ή τελευταία είναι ό χώρος σχηματισμού της ταξικής κυριαρχίας (Άρχον συγκρότημα, τάξη, τμήμα τάξης ήγεμονιακό, κυβερνώσα τάξη, όπως επίσης, ταξική συμμαχία, τάξη-στήριγμα) που, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζει το ρόλο του Άλφα ή βήτα κρατικού μηχανισμού στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, την έσωτερική Άρθρωση οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών σε κάθε μηχανισμό ή κλάδο, το συγκεκριμένο συναρμολόγημα των μηχανισμών και κλάδων του κράτους. Η διαφορετικά, ό ρόλος του Άλφα ή βήτα μηχανισμού ή κλάδου του κράτους (σχολείο, στρατός, κόμματα) για τη διατήρηση της έσωτερικής συνοχής του κοινωνικού σχηματισμού, την παράσταση των ταξικών συμφερόντων και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, δεν εξαρτάται από ένυπαρκτες στη φύση των μηχανισμών ιδιότητες αλλά από την κρατική εξουσία.

Ό ρόλος των κρατικών μηχανισμών είναι να διατηρούν την ένότητα και τη συνοχή του κοινωνικού σχηματισμού συμπυκνώνοντας και επικυρώνοντας την ταξική κυριαρχία.

13.7. Γενικότερα, κάθε ανάλυση ενός δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού όφείλει να πάρει υπόψη της ταυτόχρονα τις σχέσεις που διαμορφώνονται στο έπιπεδο της πάλης των τάξεων και της εξουσίας από τη μια και των κρατικών μηχανισμών από την Άλλη που υλοποιούν, συμπυκνώνουν και αντανακλούν το σύνολο των προηγούμενων σχέσεων. Βέβαια, στη σχέση ταξική πάλη/κρατικοί μηχανισμοί ή ταξική πάλη κατέχει πάντα πρωτεύοντα ρόλο. Οί «θεσμολογικές» μορφές και τροποποιήσεις δεν συνεπάγονται «κοινωνικά κινήματα» όπως θα το ήθελε π.χ. ή σύγχρονη κοινωνιολογία της «μπλοκαρισμένης κοινωνίας». Άντίθετα, οί μορφές και οί τροποποιήσεις των μηχανισμών προσδιορίζονται από την ταξική πάλη.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων

14. Οί τελευταίες παρατηρήσεις θα αναδειχτούν καλύτερα Άν εξετάσουμε το ζήτημα από την Άποψη της διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων. Πραγματικά, οί κοινωνικές τάξεις ύποστασιώνονται στη διάρκεια της ταξικής πάλης κι έχουν διαστάσεις ιστορικές και δυναμικές. Η συγκρότηση, κι ακόμη, ό καθορισμός των τάξεων, των ταξικών τμημάτων, των κοινωνικών στρωμάτων και των κοινωνικών κατηγο-

ριών δὲν εἶναι νοητὸς παρὰ ἂν πάρουμε ὑπόψη τὴν ἱστορική προοπτική τῆς ταξικῆς πάλης, πράγμα ποῦ θέτει εὐθέως τὸ ζήτημα τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς.

14.1. Στὸς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς ἕνας τρόπος παραγωγῆς ὑπάρχει μόνον ἂν μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ. Ἀναπαραγωγή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, σημαίνει διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων: ἡ ταξικὴ πάλη εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας. Ἔτσι, ὁ Μάρξ θὰ πει ὅτι ὁ καπιταλισμὸς, τελικά, δὲν παράγει τίποτε ἄλλο παρὰ ἀστική τάξη καὶ προλεταριάτο: *ὁ καπιταλισμὸς παράγει τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγή του.*

14.2. Χῶρος τῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς δὲν εἶναι, ὅπως ἀφήνει νὰ νομιστεῖ μιὰ ἐπιδεσμικὴ ἀνάγνωση τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀποκλειστικά τὸ «οἰκονομικὸ διάστημα» καὶ δὲν συνίσταται σὲ ἕναν αὐτορρυθμιζόμενο αὐτοματισμὸ συσσώρευσης τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀναπαραγωγή, θεωρούμενη ἀκριβῶς ὡς διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἔχει τὸ νόημα ὅτι, στὴ διάρκεια μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κίνησης, ἀναπαράγονται οἱ πολιτικὲς καὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τοῦ ταξικοῦ προσδιορισμοῦ.

14.3. Οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἰδεολογικοὶ, διαδραματίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Οἱ μαρξιστικὲς ἀναλύσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔχουν δώσει ἰδιαίτερη σημασία στὸ ρόλο αὐτό.

**Τὸ κράτος δὲν εἶναι
αὐτόνομη ὄντοτητα
ἀλλὰ σχέση.
Εἶναι ἡ συμπύκνωση
ἐνὸς ὀρισμένου
ταξικοῦ συσχετισμοῦ.**

15. Οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ σχολικὸς ἰδεολογικὸς μηχανισμὸς, δὲν δημιουργοῦν τὴν διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις ἀλλὰ συμβάλλουν σὲ αὐτὴ τὴν διαίρεση καί, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῆς. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐξετάσουμε ὅλες τὶς συνέπειες τῆς προηγούμενης πρότασης. Ὅτι δηλαδή: ὄχι μόνον οἱ σχέσεις παραγωγῆς προσδιορίζουν τοὺς μηχανισμούς, ἀλλὰ ἐπιπλέον, στὴν ταξικὴ πάλη, οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ δὲν διαδραματίζουν τὸν πρωτεύοντα ρόλο. Σὲ κάθε περίπτωση ἡ ταξικὴ πάλη, ὅπως κατ' ἐπανάληψη τονίσαμε, ἐπιβάλλεται στοὺς μηχανισμούς.

Πραγματικά θὰ πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σημασία στὸ ρόλο ποῦ παίζουν οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνι-

κῶν σχέσεων (τῶν σχέσεων παραγωγῆς συμπεριλαμβανομένων) διότι ἡ τελευταία δεσπόζει στὸ σύνολο τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τῶν μέσων ἐργασίας. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις παραγωγῆς, στὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας παραγωγῆς, κυριαρχοῦν πάνω στὴν ἐργασιακὴ διαδικασία, εἰδικὰ στὸ βαθμὸ ποῦ διαπλέκονται διαπλαστικά πρὸς τὶς σχέσεις πολιτικοῖδεολογικῆς κυριαρχίας/ὑπαγωγῆς.

Ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων

15.1. Ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων (τῶν κοινωνικῶν σχέσεων) ἔχει δυὸ πλευρὲς ποῦ ὑπάρχουν μόνον στὴν ἐνότητά τους:

α) Τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων ποῦ καταλαμβάνουν οἱ συγκεκριμένοι κοινωνικοὶ φορεῖς. Εἶδαμε ὅτι οἱ θέσεις αὐτὲς δὲν καθορίζουν τὸν ταξικὸ δομικὸ προσδιορισμὸ, δηλαδή τὸν τρόπο ποῦ ὑπάρχει ὁ προσδιορισμὸς ὡς δομικὸ ἀποτέλεσμα (σχέσεις παραγωγῆς —κυριαρχία/ὑπαγωγή πολιτικοῖδεολογική), στὶς διάφορες μορφὲς ταξικῆς πρακτικῆς.

β) Τὴν ἀναπαραγωγή-κατανομὴ τῶν ἰδίων τῶν κοινωνικῶν φορέων στὶς διάφορες θέσεις.

15.2. Αὐτὴ ἡ *δεύτερη πλευρὰ* τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ ὁποία θέτει τὸ ἐρώτημα: ποιός, πῶς, ποιά στιγμή καταλαμβάνει ἐτούτη ἢ τὴν ἄλλη θέση, ποιός, πῶς καὶ ποιά στιγμή εἶναι ἢ γίνεται ἀστὸς, προλετάριος, μικροαστὸς, φτωχὸς χωρικός κ.λπ., ὑπάγεται στὴν *πρώτη πλευρὰ* τοῦ ζητήματος τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή στὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων: γιὰ παράδειγμα, ὁ καπιταλισμὸς, μὲ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή του, ἀναπαράγει ἀστική τάξη, προλεταριάτο, μικροαστικὴ τάξη νέας μορφῆς στὴ νέα φάση τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ, ἢ ἔχει τὴν τάση νὰ καταργεῖ ὀρισμένες τάξεις καὶ τμήματα τάξεων στοὺς κόλπους τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, π.χ. τοὺς κληρονομοὺς χωρικούς, τὴν παραδοσιακὴ μικροαστικὴ τάξη κ.λπ. Μ' ἄλλα λόγια, ἂν ἀληθεύει ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς ὀφείλουν νὰ ἀναπαράγονται ὥστε νὰ μποροῦν νὰ καταλαμβάνουν ὀρισμένες θέσεις, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἡ κατανομὴ τῶν φορέων ὄχι μόνον δὲν ὀφείλεται στὴν ἐκλογή καὶ τὶς προσβλέψεις τους ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κύρια πλευρὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν τάξεων εἶναι δημιουργία θέσεων καὶ ὄχι φορέων ποῦ θὰ καταλάβουν τὶς ἀντίστοιχες θέσεις.

Ὡστόσο ὁ ρόλος τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ σχολικοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ, δὲν εἶναι πανομοιότυπος καὶ στὶς δυὸ πλευρὲς τῆς ἀναπαραγωγῆς.

15.3. Βέβαια, ἐπειδὴ ὁ δομικὸς ταξικὸς προσδιορισμὸς δὲν περιορίζεται στὸν καθορισμὸ θέσεων στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας παραγωγῆς —δηλαδή σὲ μιὰ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν τάξεων καθεαυτῶν— ἄλ-

λά επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, οι κρατικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν ως ενσάρκωση και υλοποίηση των ιδεολογικών και πολιτικών σχέσεων. Οί κρατικοί μηχανισμοί και ιδιαίτερα οί ιδεολογικοί, λόγω του ρόλου τους στην αναπαραγωγή των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, παρεμβαίνουν μ' αυτό τον τρόπο στην αναπαραγωγή των θέσεων που ορίζουν οί κοινωνικές τάξεις.

Ἄλλά (ἐξὸν κι ἂν ἀφεθοῦμε σὲ μιὰ θεώρηση ἰδεαλιστική καὶ «θεσμολογική» τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ παριστάνει τίς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὴν ταξικὴ πάλη ὡς προϊόντα τῶν μηχανισμῶν) θὰ πρέπει νὰ δοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς ξεπερνᾷ τοὺς μηχανισμοὺς καὶ τοὺς ἐπιβάλλεται: Στὴν πραγματικότητα ποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ πρώτη ἀναπαραγωγή —γιὰ μιὰ θεμελιακὴ ἀναπαραγωγή— τῶν κοινωνικῶν τάξεων μέσα στὴν ταξικὴ πάλη καὶ διαμέσου τῆς ταξικῆς πάλης, ὅπου διακυβεύεται ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή ὅλης τῆς δομῆς, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ πρώτη ἀναπαραγωγή ἐπιβάλλεται στὴ λειτουργία καὶ τὸ ρόλο τῶν μηχανισμῶν. Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα συνειδητὰ σχηματικό: ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ ἀναπαραγωγή (ὅπως ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη, ἡ μείωση καὶ μερικὲς μορφὲς κοινωνικῶν κατηγοριῶν) δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κάποιου σχολείου ποὺ δῆθεν κατασκευάζει προλετάρους καὶ νεότοκους μικροαστοὺς. Ἄκριβως τὸ ἀντίθετο συμβαίνει: τὸ σχολεῖο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διαδικασίας παραγωγῆς στὴ συνάρθρωση τῆς πρὸς τίς πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις, καί, συνακόλουθα, τὸ εἶδος τοῦ σχολείου ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πάλης τῶν τάξεων (οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, ἰδεολογικῆς). Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ ποιὸ λόγο ἡ ἀναπαραγωγή εἶναι συνυφασμένη μὲ ἀγῶνες, ἀντιφάσεις καὶ προστριβὲς ποὺ συναντῶνται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μηχανισμῶν. Καὶ καταλαβαίνουμε ἐπίσης τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ζητήματος: ὅπως ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὀφείλεται στὴν ταξικὴ πάλη τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐπαναστατικοποίησή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη.

15.4. Ἡ θεμελιακὴ ἀναπαραγωγή, λοιπόν, τῶν κοινωνικῶν τάξεων δὲν ἀφορᾷ μόνο τίς θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Δηλαδή, δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα εἶδος «οἰκονομικῆς ἀυτοαναπαραγωγῆς» τῶν τάξεων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὴν ἰδεολογικοπολιτικὴ ἀναπαραγωγή τους, μέσα στοὺς μηχανισμοὺς, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀπλούστατα, ἡ θεμελιακὴ ἀναπαραγωγή συνίσταται σὲ μιὰ *πρῶτη ἀναπαραγωγή* ποὺ πραγματοποιεῖται στὴ διάρκειά τῆς ταξικῆς πάλης καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας. Ὅπως δὲ συμβαίνει καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ δομικοῦ ταξικοῦ προσδιορισμοῦ, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀφορᾷ ἐξίσου τίς πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, οἱ ὁποῖες, στὴ διαπλοκή τους πρὸς τίς σχέσεις παραγωγῆς, διαδραματίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ κοινωνι-

κὸς καταμερισμὸς ἐργασίας δὲν ἀναφέρεται μόνο στὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις, ἀλλὰ ἐξίσου καὶ στὶς παραγωγικὲς σχέσεις ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ «τεχνικὸς καταμερισμὸς» ἐργασίας. Πράγμα ποῦ, μὲ τὴ σειρά του, ἔρχεται ὡς ἀπόρροια τῆς κυριαρχίας τῶν παραγωγικῶν σχέσεων πάνω στὴν ἐργασιακὴ διαδικασία στὰ πλαίσια τῆς συνολικῆς διαδικασίας παραγωγῆς.

Τὸ νὰ λέμε ὅτι αὐτὴ ἡ πρώτη, ἡ θεμελιακὴ, ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη εἶναι σὰ νὰ λέμε ὅτι οἱ συγκεκριμένες μορφὲς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν *ἱστορία τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ*. Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἀστικῆς καὶ τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῶν τάξεων τῆς ἀγροτιάς, τῆς νέας καὶ τῆς παραδοσιακῆς μικροαστικῆς τάξης, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πάλη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Π.χ. σὲ συνθήκες καπιταλιστικοῦ καθεστώτος, ἡ μορφή καὶ ὁ ἰδιότυπος ρυθμὸς ἀνάπτυξης τῆς παραδοσιακῆς μικροαστικῆς τάξης καὶ τῶν κληρούχων χωρικῶν στὴ Γαλλία ὀφείλονται στὶς ἰδιότυπες μορφὲς ποὺ πῆρε ἡ συμμαχία αὐτῶν τῶν τάξεων, καὶ ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, μὲ τὴ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη. Ὁ ρόλος τῶν μηχανισμῶν στὴν ἀναπαραγωγή γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ παρὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ταξικὴ πάλη. Ἔτσι, ὁ ἰδιαιτέρως ρόλος τοῦ Σχολείου στὴ Γαλλία δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ παρὰ μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴ συμμαχία ἀστικῆς-μικροαστικῆς τάξης ποῦ, ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, σημάδεψε τὸν γαλλικὸ κοινωνικὸ σχηματισμό.

Διάκριση χειρωνακτικῆς-πνευματικῆς ἐργασίας

16. Τὰ προηγούμενα σημαίνουν ὅτι, ἂν ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔχει σχέση, ἰδιαίτερα στὸ πολιτικοἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, μὲ τοὺς ἰδεολογικοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς, ὡστόσο δὲν περιορίζεται μόνο σ' αὐτούς.

16.1. Ἄς ἐπισημάνουμε κιόλας τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας. Ἡ διάκριση αὐτὴ, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν θέσεων στὸ συνολικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας, δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸν οἰκονομικὸ χῶρο. Ἄς λεχθεῖ παρεκβατικὰ ὅτι ἡ διάκριση χειρωνακτικῆς/πνευματικῆς ἐργασίας δὲν διαδραματίζει δικὸ της καὶ αὐτοδύναμο ρόλο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐν γένει ταξικὴ διαίρεση. Ὁ παραγωγικὸς ἐργαζόμενος, ἐκεῖνος ποὺ παράγει ὑπεραξία, δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ χῶρο τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διάκριση εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ μόνο ἂν ἐπεκταθεῖ ταυτόχρονα στὶς πολιτικὲς καὶ τίς ἰδεολογικὲς σχέσεις ὅπως αὐτὲς ὑπάρχουν:

α) στὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας μέσα στὴν ἐν γένει διαδικασία παραγωγῆς, πράγμα ποῦ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ πάρουμε ὑπόψη τὸν *οἰκονομικὸ μηχανισμό*, δηλαδή τὴν «ἐπιχείρηση». Ἐδῶ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ διεύθυνση τῆς ἐργασίας εἶναι ἄρρηκτα δεμένες μὲ τὴν

πνευματική εργασία και τὸ ἀπόρρητο τῆς γνώσης·
β) στὸν σύνολο κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας. Οἱ πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις παρεμβαίνουν στὸν προσδιορισμὸ θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὅσο ὅσο γίνεται φανερό, ὅτι οὔτε τὸ σχολεῖο ἢ ἄλλοι ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δημιουργοῦν τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας μῆτε εἶναι οἱ πρῶτοι καὶ ἀποκλειστικοὶ παράγοντες τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς, καίτοι παρεμβαίνουν στὴ διαμόρφωσή της. Συνάμα, οἱ παράγοντες γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος (σχολεῖο κ.λπ.) ἀναφαίνονται, μὲ καπιταλιστικὴ μορφή, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διάκρισης χειρωνακτικῆ-πνευματικῆς ἐργασίας μέσα στὴν ταξικὴ πάλη καὶ στὴ διάρκεια τῆς ταξικῆς πάλης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν τὸ σχολεῖο ἀναπαράγει *στοὺς κόλπους του* τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασία τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι, λόγω τῆς καπιταλιστικῆς φύσης του, τοποθετεῖται συνολικὰ σὲ σχέση μὲ —καὶ ἀναπαράγεται ὡς μηχανισμὸς σὲ συνάρτηση πρὸς— τὴ διάκριση πνευματικῆς-χειρωνακτικῆς ἐργασία, ποὺ τὸ ξεπερνᾷ καὶ τοῦ ἀποδίδει τὸν συγκεκριμένον ρόλο του. Πρόκειται γιὰ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ σχολείου ἀπὸ τὴν παραγωγή, διαχωρισμὸς ποὺ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ἀποκοπὴ καὶ τὴν ἀποστέρηση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς.

16.2. Ἐπιπλέον μιά καὶ μιλοῦμε γιὰ τοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οὔτε δημιουργοῦν τὴν ἰδεολογία, οὔτε εἶναι οἱ πρῶτοι καὶ ἀποκλειστικοὶ παράγοντες τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων ἰδεολογικῆς κυριαρχίας/ὑπαγωγῆς. Οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπεξεργάζονται καὶ νὰ ἀποτυπώνουν (νὰ ὑλοποιοῦν) τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία: δὲν εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Max Weber, ποὺ δημιουργεῖ καὶ διαιωνίζει τὴν Ἐκκλησία. Ὅσο γιὰ τὶς καπιταλιστικὲς ἰδεολογικὲς σχέσεις, οἱ ἀναλύσεις τοῦ Μάρξ ποὺ ἀναφέρονται στὸ φετιχισμὸ τοῦ ἐμπορεύματος καὶ ποὺ ἀκριβῶς σχετίζονται μὲ τὴ διαδικασία ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, προσφέρουν ἕνα ἔξοχο παράδειγμα μελέτης ἀναπαραγωγῆς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας ὅταν ξεπερνᾷ τοὺς μηχανισμοὺς: πράγμα ποὺ ὁ Μάρξ, ἄλλωστε, σημείωνε, μιλώντας συχνὰ γιὰ μιὰ «ἀντιστοιχία» ποὺ ἐπιβάλλει τὴ διάκριση «θεσμῶν» καὶ «μορφῶν κοινωνικῆς συνείδησης». Μὲ δυὸ λόγια, ὁ ρόλος τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς στὴ διευρυνμένη ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἐμένεται στὴν προκειμένη περίπτωσι μὲ τὴν πάλη τῶν ἀξέων ποὺ, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ἐπιβάλλεται στοὺς μηχανισμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ δὴ ἀνακύπτει τὸ πρόβλημα τοῦ *ταξικοῦ ἔνστικτου* μὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πρὶ πάντων (βλ. *Πολίτης*, τευχ. β): ὅπως δὲν εἶναι οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἄρχουσα ἰδεολογία, τὸ ἴδιο ἐπίσης δὲν εἶναι οἱ ἐπαναστατικοὶ μηχανισμοὶ —τὸ κόμμα— τῆς ἐργατικῆς τάξης ποὺ δημιουργοῦν τὴν προλεταριακὴ ἰδεολογία: οἱ ἐπαναστατικοὶ μηχανισμοὶ τῆς ἐργατικῆς τάξης *ἐπεξεργάζονται* τὴν προλε-

ταριακὴ ἰδεολογία καὶ τὴ συστηματικοῦν παράγοντας τὴν *ἐπαναστατικὴ θεωρία*.

16.3. Ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων μέσα στὶς σχέσεις πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς κυριαρχίας, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς μηχανισμοὺς, ἀπευθύνεται ἐπίσης καὶ στὸν *ἴδιον τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό*. Μιὰ «ἐπιχείρηση», σὰν παραγωγικὴ μονάδα, ὑπὸ τὴν καπιταλιστικὴ μορφή της, συνιστᾷ ἐπίσης ἕνα εἶδος μηχανισμοῦ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναπαράγει *χάρη* στὸν *κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας*—δεσποτικὴ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας— τὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς θέσεις τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν ἰδεολογικῶν σχέσεων, ποὺ διαδραματίζονται κεφαλαιώδη ρόλο, δὲν εἶναι μόνον δουλειὰ τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν. Ὅπως καθεὶ ποὺ συμβαίνει στὴν «παραγωγή» δὲν ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ τὴν «οἰκονομία» ἔτσι καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δὲν μονοπωλοῦν τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν σχέσεων τῆς ἰδεολογικῆς κυριαρχίας.

16.4. Τέλος ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων σχετίζεται ὄχι μόνον μὲ τοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς τοῦ κράτους καὶ μὲ τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ μὲ τοὺς διάφορους κλά-

Ἐννοία ὅτι ὁ καπιταλισμὸς δὲν παράγει τίποτ' ἄλλο παρὰ ἀστική τάξη καὶ προλεταριάτο. Ἐννοία ὅτι ὁ καπιταλισμὸς παράγει τὴν ἀναπαραγωγὴν του. (Μάρξ)

δους τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καταστολῆς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον κυρίως λόγω τοῦ ἄμεσου ρόλου καταστολῆς ἐννοούμενου μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τῆς *ὀργανωμένης φυσικῆς δύναμης*. Ἡ δύναμη καταστολῆς, ἀπολύτως ἀναγκαῖα βέβαια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν σχέσεων ἐκμετάλλευσης καὶ ταξικῆς κυριαρχίας, μέσα σὲ συνθήκες καπιταλιστικοῦ συστήματος, κατὰ κανόνα δὲν εἶναι παρούσα μὲ ἄμεσο τρόπο στὶς σχέσεις παραγωγῆς. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι παρεμβαίνει γενικὰ γιὰ νὰ διατηρήσει τὶς «συνθήκες» τῆς ἐκμετάλλευσης (ὁ στρατὸς δὲν εἶναι ἄμεσα παρὼν στὸ ἐργοστάσιον). Ἐδῶ, ἄλλωστε, ἐντοπίζεται καὶ μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν καπιταλιστικὸ καὶ τοὺς «προκαπιταλιστικὸς» τρόπους παραγωγῆς: στοὺς τελευταίους, ὅπως ὁ Μάρξ τὸ δείχνει πολὺ καλά, ἐπειδὴ ὁ παραγωγὸς δὲν εἶναι τελείως ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ μέσα ἐργασίας του —διατηροῦσε ἀκόμη τὴν κατοχὴ— χρειάζονταν ἡ

ἄμεση ἐπέμβαση μιᾶς «ἔξω-οικονομικῆς» δύναμης γιὰ νὰ παράγει ὑπερεργασία σὲ ὄφελος τοῦ ἰδιοκτῆτη (π.χ. τοῦ ἄρχοντα).

Οἱ κλάδοι τοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους παρεμβαίνουν στὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Μολονότι ἔχουν πάντα ὡς κύριο ρόλο τὴν καταστολή, δὲν περιορίζονται μόνο σ' αὐτήν: ἔχουν καὶ ἓνα ρόλο ἰδεολογικό, κατὰ κανόνα δευτερεύοντα, ὅπως ἐπίσης οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ ἔχουν καὶ ἓνα ρόλο καταστολῆς, κατὰ κανόνα δευτερεύοντα. Ἔτσι, ὁ στρατός, τὸ δικαστικὸ σῶμα καὶ οἱ φυλακὲς (ἡ ἀστική «δικαιοσύνη») κ.λπ., χάρις στὸ ρόλο ποὺ διαδραματίζουν στὴν ὑλοποίηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν ἰδεολογικῶν σχέσεων (ἀστική ἰδεολογία) ἔχουν ἐπίσης ἓνα διακεκριμένο ρόλο στὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν φορέων

17. Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴ δεύτερη πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς: τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων ὡς στιγμὴ τῆς ἴδιας διαδικασίας, περιλαμβάνει τὴν *εἰδίκευση-ὑποταγή* τῶν φορέων (μὲ τρόπο ὅστε νὰ μποροῦν νὰ καταλαμβάνουν τὶς διαφορὲς θέσεις) καὶ τὴν *κατανομή* τῶν φορέων.

Ἄν συλλάβουμε ἐπακριβῶς τὴ σπονδύλωση τῶν δύο πλευρῶν τῆς ἀναπαραγωγῆς στὴν ὁποία προϋέχει ἡ ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε τὴν κενότητα τῆς ἀστικῆς προβληματικῆς περὶ «*κοινωνικῆς κινήτικότητας*» (...). Πράγματι, αὐτὴ ἡ προβληματικὴ τῆς κοινωνικῆς κινήτικότητας τῶν «ὁμάδων» καὶ τῶν «ἀτόμων» προϋποθέτει:

α) ὅτι τὸ κύριο ζήτημα τῆς «κοινωνικῆς διαστροφῆς», ἡ αἰτία τῆς, ἔγκειται στὴν «κυκλοφοριακὴ κινήτικότητα» τῶν ἀτόμων ἀνάμεσα στὰ διάφορα στρώματα: Ἔτσι, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι, ἀκόμη καὶ στὴν ἐντελῶς παράλογη ὑπόθεση ὅπου, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρη στὴν ἄλλη (ἢ ἀπὸ τὴ μιὰ γενιὰ στὴν ἄλλη) ὅλοι οἱ ἄστοι θὰ καταλάμβαναν τὶς θέσεις τῶν ἐργατῶν καὶ ἀντίστροφα οἱ ἐργάτες τῶν ἀστῶν, τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ δὲν θὰ ἄλλαζε στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, διότι πάντοτε θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν θέσεις ἀστικῆς τάξης καὶ προλεταριάτου, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων.

β) ὅτι ἡ «κοινωνικὴ ἀκαμψία» ὀφείλεται ἀπλοῦστατα στὶς *κοινωνικὲς ἀνισότητες* «ἀτόμων» καὶ «περιβάλλοντος», καί, ὅπως κάθε ἀνισότητα, εἶναι δυνατὸ ν' ἀναχθεῖ σὲ μιὰ ἰδανικὴ «καπιταλιστικὴ κοινωνία ὅπου θὰ ἐπικρατεῖ ἰσότητα εὐκαιριῶν».

17.1. Οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερα ὁ *σχολικὸς μηχανισμὸς*, ἔχουν ἓναν ἀποφασιστικὸ καὶ ἰδιαίτερο ρόλο ὡς πρὸς τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων, καὶ τὴν εἰδίκευση-ὑποταγή τους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιβάλλονται ὀρισμένες παρατηρήσεις:

17.2. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διαβόητη «εἰδίκευση» τῶν φορέων τῆς παραγωγῆς δὲν ἀναφέρεται σὲ ἓναν ἄπλο «τεχνικὸ καταμερισμὸ» τῆς ἐργασίας (δὲν εἶναι ζήτημα τεχνικῆς κατάρτισης) ἀλλὰ συνιστᾷ οὐσιαστικὴ εἰδίκευση-ὑποταγή ποὺ ἐκτείνεται στὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις: Ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν φορέων τέμνει ἐδῶ μιὰ πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ βάζει τὴ σφραγίδα τῆς στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Προκύπτει, συνεπῶς, ὁ βαρύνων ρόλος τοῦ σχολείου γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ μιᾶς ξεφεύγει ὅτι ἡ εἰδίκευση-ὑποταγή (ποὺ δὲν εἶναι συνώνυμη μὲ τὴν κατὰ παραγγελία τεχνικὴ κατάρτιση) συντελεῖται ἐξίσου μέσα στὸν οἰκονομικὸ μηχανισμὸ, στὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση: ἡ ἐπιχείρηση δὲν εἶναι μιὰ ἄπλη παραγωγικὴ μονάδα. Ἡ ἐπιχείρηση δηλαδὴ λειτουργεῖ καὶ ὡς μηχανισμὸς κατανομῆς τῶν φορέων τῆς. Αὐτὸς ὁ ρόλος τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ εἶναι κυρίαρχος στὴν περίπτωση τῶν *μεταναστῶν ἐργατῶν* ἀλλὰ δὲν ἀφορᾷ μόνο αὐτοὺς καὶ ἔχει γενικότερη ἰσχὺ. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ οἰκονομικὸς μηχανισμὸς ἔχει

**Ὁ διαχωρισμὸς τοῦ καπιταλιστικοῦ
σχολείου ἀπὸ τὴν παραγωγή
συνδέεται ἄρρηκτα
μὲ τὴν ἀποκοπὴ
καὶ τὴν ἀποστέρηση
τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ
ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς.**

αὐτὸν τὸν καθοριστικὸ διανεμητικὸ ρόλο, μίτη πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ φορεῖς κατανέμονται μιὰ γιὰ πάντα καὶ λεπτομερειακά, χάρις στὸ σχολεῖο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμὸ. Ἐνας παρόμοιος κοινότοπος καὶ ὀπισθοδρομικὸς τύπος ἐξήγησης εἶναι ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον ποὺ θεωρεῖ τοὺς φορεῖς μιὰ γιὰ πάντα καὶ λεπτομερειακά κατανεμημένους στὴν οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Ὡστόσο, οἱ καπιταλιστικὲς τάξεις, ὅπως δὲν εἶναι κάστες καταγωγῆς ἢ κληρονομικῆς, τὸ ἴδιο δὲν εἶναι κάστες σχολικῆς. Ἔτσι, ἡ ἐξήγηση τῆς ἀπριόρου κατανομῆς τῶν φορέων δὲν ἔχει καμιά ἐρμηνευτικὴ ἀξία γιὰ τὴ σχέση οἰκογένειας-σχολείου γιατί ἡ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσχεῖ τὴν ἐπίδρασή της ἐνῶ συνεχίζεται τὸ σχολεῖο, ὅπως ἐπίσης δὲν παρουσιάζει κανένα ἐρμηνευτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σχέση σχολεῖο-οἰκονομικὸς μηχανισμὸς ἀφοῦ, ὅπως ξέρομε, τὸ σχολεῖο ἐξακολουθεῖ νὰ δρᾷ ἐνῶ συνεχίζεται παράλληλα ἡ οἰκονομικὴ δράση τῶν φορέων. Πρόκειται γιὰ τὴ διαδικασία ποὺ διακριτικὰ ὀνομάζεται «συνεχῆς

κατάρτιση».

Θά ἄξιζε ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ ὁ ρόλος μερικῶν κλάδων τοῦ κρατικοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ σέ σχέση μέ τήν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων, κι ἰδιαίτερα ὁ ρόλος τοῦ στρατοῦ, ἐξαιρετικά σημαντικός, ἀπό παλιά, στήν περίπτωση τῆς Γαλλίας.

17.3. Θά πρέπει, ὅμως, νά ἐμβαθύνουμε περισσότερο ὥστε νά ἀρθοῦν ὅλες οἱ παρεξηγήσεις πού μᾶς κληροδότησε ἡ «λειτουργική-θεσμολογική» παράδοση, ἡ ὁποία μιλοῦσε πάντα γιά τὸ ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ «θεσμοὶ» στήν κατάρτιση-κατανομή τῶν «ἀτόμων». Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει πάρει τὸ ὄνομα «διαδικασία κοινωνικοποίησης». Εἴπαμε ὅτι ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων περιλαμβάνει δυὸ πλευρές: τὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων. Οἱ δυὸ πλευρὲς εἶναι ἄρρηκτα δεμένες μεταξύ τους ἀλλὰ ἡ δεύτερη πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς ὑπάρχει τελικὰ στήν πρώτη, γιατί μόνο στὸ βαθμὸ πού ὑπάρχει διευρυμένη ἀναπαραγωγή θέσεων εἶναι νοητὴ ἡ ἀναπαραγωγή-κατανομή τῶν φορέων στὶς διάφορες θέσεις.

**Χάρη στὴ διευρυμένη
ἀναπαραγωγή τῶν
κοινωνικῶν τάξεων
οἱ ἄστοι παραμένουν
—καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται—
ἄστοι,
οἱ προλετάριοι παραμένουν
—καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται—
προλετάριοι.**

Ἐξάλλου, δὲν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, γιά τὴν κατανομή τῶν φορέων στὸ σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὁ καθοριστικὸς παράγοντας εἶναι ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, ὡς ἔκφραση τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὸ συμβαίνει ἀκόμη κι ὅταν δὲν ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μιὰ ἀγορὰ ἐργασίας ἐνοποιημένη, ὅταν δηλαδή ἡ ζήτηση στήν ἀγορὰ ἐργασίας διαμορφώνεται σ' ἓνα πεδίο ἤδη κατακερματισμένο ἐξαιτίας τῆς δράσης (μαζὶ μὲ ἄλλους παράγοντες) τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους (π.χ. ἓνας φοιτητὴς ἄνεργος δὲν πρόκειται νά πάρει τὴν κενὴ θέση ἑνὸς εἰδικευμένου ἐργάτη). Ὡστε, στήν περίπτωση τῆς κατανομῆς τῶν φορέων ὑπάρχει μιὰ διαπλαστικὴ διασύνδεση ἀνάμεσα στοὺς μηχανισμοὺς κατανομῆς καὶ τὶς σχέσεις ἐργασίας. Ἡ διασύνδεση αὐτὴ, κοντὰ σ' ἄλλα, ὁροθετεῖ τὴ δράση τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν στὸν κατακερματισμὸ τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Γιά παράδειγμα, τὸ ὅτι τὶς

συμπληρωματικὲς θέσεις ἐργατῶν κατὰ κανόνα καταλαμβάνουν χωρικοὶ δὲν ὀφείλεται στὴ δράση τοῦ σχολείου. Ἀντίθετα ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου, δηλαδή ἡ κατάρτιση θέσεων στὴν ὑπαίθρου πού συνοδεύει τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης, προσδιορίζει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ σχολεῖο.

17.4. Τέλος στὸ βαθμὸ πού ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων ὑπάγεται στὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, θά πρέπει νά δοθεῖ τὸ περίγραμμα τῶν ἄμεσων ἐπιπτώσεων τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τῶν θέσεων πάνω στοὺς φορεῖς. Ἀπ' αὐτὸ τὸ δρόμο θά ξανασημαντήσουμε τὴν προτεραιότητα τῆς πάλης τῶν τάξεων σὲ σχέση μέ τοὺς μηχανισμοὺς.

Οἱ φορεῖς δὲν εἶναι ἐκ καταγωγῆς (ἔξω ἢ πρὶν ἀπὸ τὸ σχολεῖο) «ἐλεύθεροι» καὶ «κινητοί», περιφερόμενοι ἀπὸ θέση σὲ θέση ἀνάλογα μὲ τὰ κελεύσματα τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση ἢ τὶς ιδεολογικὲς ἐπιρροὲς πού δέχονται. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οἱ τάξεις τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ καπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ δὲν εἶναι κάστες, ὅτι ἡ προέλευση τῶν φορέων δὲν τοὺς συνδέει ὑποχρεωτικὰ μὲ συγκεκριμένους θέσεις, ὅτι, τέλος, ὁ κατανεμητικὸς ρόλος τοῦ σχολείου καὶ τῶν ἄλλων ιδεολογικῶν μηχανισμῶν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός. Ὡστόσο, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι, χάρη στοὺς ιδεολογικοὺς μηχανισμοὺς, τ' ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν κατανομή τῶν φορέων ἐκδηλώνονται μὲ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄστοι παραμένουν —καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται— μαζικὰ ἄστοι, καὶ ὅτι οἱ προλετάριοι παραμένουν —καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται— μαζικὰ προλετάριοι. Τὸ φαινόμενο ἀποκαλύπτει ὅτι, ἂν ἡ κατανομή τελικὰ τῶν θέσεων παρουσιάζει αὐτὴ τὴ μορφή, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ σχολεῖο ἀλλὰ στὴ δραστηριότητα τῶν ἰδίων τῶν θέσεων πάνω στοὺς συγκεκριμένους κοινωνικοὺς φορεῖς. Ἡ δραστηριότητα τῶν θέσεων ξεπερνᾷ τὴ δραστηριότητα τοῦ σχολείου, ὅπως ἄλλωστε ξεπερνᾷ καὶ τὴ δραστηριότητα τῆς οἰκογένειας. Βέβαια, μερικὲς σύγχρονες ἀπόψεις διατείνονται ὅτι πρόκειται γιά μιὰ διαζευκτικὴ εὐχέρεια οἰκογένειας-σχολείου σὲ μιὰ σχέση αἰτιακή, ἢ ὅτι τὸ «ζεῦγος» οἰκογένεια-σχολεῖο ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς κατανομῆς τῶν φορέων. Ἀντίθετα μ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιά μιὰ σειρὰ σχέσεων πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς μηχανισμοὺς καὶ ἀπλώνει τὶς ρίζες του στὴν ταξικὴ πάλη. Μ' ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά μιὰ πρώτη κατανομή τῶν φορέων πού συνδέεται μὲ τὴν πρώτη, τὴ θεμελιακὴ, ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ πρώτη κατανομή, παρακολουθώντας τὶς βαθμίδες καὶ τὶς φάσεις ἀνάπτυξης τοῦ δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἀποδίδει στοὺς ἐπιμέρους μηχανισμοὺς τὸ ρόλο πού ὁ καθένας ἐπιτελεῖ.

Μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Μύθος και ιδεολογία

του Θεόφιλου Α. Βέικου

Τρία ερωτήματα μπαίνουν εδώ: Πρώτα, αν είναι δυνατή η νοητή ιδεολογία χωρίς μύθο. Ύστερα, αν υπάρχουν σημεία που διακρίνουν καθαρά το μύθο από την ιδεολογία. Και τέλος, αν δώσουμε στο πρώτο ερώτημα αρνητική απάντηση και στο δεύτερο θετική, πώς συμβιβάζονται οι δύο αυτές απαντήσεις.

Τί είναι ιδεολογία; Και τί είναι μύθος; Είναι φυσικά αδύνατο να αναπτύξουμε εδώ σφαιρικές θέσεις πάνω στο τί είναι ιδεολογία και στο τί είναι μύθος. Μπορούμε μόνο να διαγράψουμε ένα σχήμα σχέσεων ανάμεσα σ' αυτά τα δύο. Και από το σχήμα αυτό θα γίνει φανερό με ποιό νόημα μιλούμε εδώ για μύθο και ιδεολογία.

Αν η ιδεολογία είναι το σύνολο των ιδεών που δίνουν έκφραση σε μια ιστορική κοινωνική πραγματικότητα (και μαζί τη μεταμορφώνουν και την αλλάζουν), οι ιδέες αυτές (φιλοσοφικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές κ.λπ.) δεν αποτελούν αυτοδύναμες προσδιοριστικές δυνάμεις (σάν *Urhänomene* λογουχάρη τύπου Goethe ή σάν «ψυχές των πραγμάτων» τύπου Schelling). Αυτό θα οδηγούσε σε μια μυθοποίηση των ιδεών. Οι ιδέες δεν είναι μαγικές φιγούρες που κινούνται ανάμεσα σε μās και στα πράγματα, κατεβασμένες από τον ουρανό. Οι ιδέες είναι πάντοτε συγκεκριμένες, δηλαδή με συγκεκριμένη κοινωνική αναφορά (και τέτοιες είναι επίσης εκείνες που εκφράζονται άφηρημένα).

Εκείνο ίσως που δένει με τον πιο ριζικό και άμεσο τρόπο τις ιδέες με τη συγκεκριμένη κοινωνική βάση είναι η γλώσσα. Ο δεσμός αυτός χαρακτηρίζει όλες τις ιδέες που συνυφαινονται με τις ιστορικές λειτουργίες αλλά πιο πολύ τις πολιτικές ιδέες σάν αντανάκλασεις μιας πραγματικότητας όπου συγκλίνουν οι συνέπειες όλων των λειτουργιών της ιστορικής ζωής. Δεν είναι παράξενο που οι πιο πολλές και οι πιο σημαντικές πολιτικές λειτουργίες είναι γλωσσικές (διαβουλεύσεις, ξριδες και ανταγωνισμοί, συνδιαλλαγές, συνομιλίες, απειλές, ύβρεις, ύποσχέσεις, παραιτήσεις, δηλώσεις, κριτική και επιχειρηματολογία, προπαγάνδα κ.λπ.). Αν, λοιπόν, ο λόγος (όμιλία) είναι το κεφάλαιο της πολιτικής, είναι φυσικό ή πολιτική να πάει παρέα με το μύθο, το λόγο δηλαδή που εκφωνείται και λέγεται σάν «ιστορία», και μάλιστα με μια δραματική ποιότητα (αυτό που πιο πολύ σημαίνει πρωταρχικά ο ελληνικός «μύθος»). Η πολιτική είναι δράμα.¹ Είναι φυσικό, λοιπόν, η ιδεολογία σάν πολιτική ποίηση να διαμορφώνεται με μυθικά στοιχεία. Όπως οι θρησκευτικοί μύθοι που για να είναι ζωντανοί πρέπει να

1. Το συμπέρασμα του Lee C. McDonald, *Myth, Politics and Political Science*, West. Polit. Quart. (1969), σελ. 144, πως «χωρίς κάποια μυθικά στοιχεία ή γλώσσα της πολιτικής είναι ατελέσφορη» θα έπρεπε ίσως να συνδεθεί με τη θέση πως ιδεολογία χωρίς μύθο δεν υπάρχει (μια ιδεολογία, να πούμε, προλεταριακής κυριαρχίας δεν μπορεί να λειτουργεί χωρίς έναν πυρήνα μυθικών παραστάσεων).

λειτουργούν μέσα στη λατρευτική πράξη, οί μύθοι στην πολιτική δεν υπάρχουν παρά σάν ζωντανές λειτουργίες που μᾶς υποβάλλουν μάλλον νά κάνουμε πράγματα, παρά νά ἐννοοῦμε ἢ νά ἐξηγοῦμε τόν κόσμο. Μ' αὐτό τὸ νόημα, οί πολιτικοί μύθοι εἶναι γενικῶς πίστιες πού προβάλλονται γιὰ μαζικῶς κινητοποιήσεις σέ κοινωνικά κινήματα,² δίνοντας ἔκφραση, σχῆμα καί νόημα στίς τάσεις καί τίς ἀνορθόλογες παρορμήσεις τῶν ἀνθρώπων καί προσανατολίζοντας πρὸς τὸ μέλλον τὴ συλλογικὴ συμπεριφορὰ. Ἔτσι οί πολιτικοί μύθοι ἀποτελοῦν, σίγουρα, κύρια συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας. Δὲν ἐννοοῦμε τοὺς μύθους αὐτοὺς σάν πλάνες πού συνεπαίρνουν τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς τυφλώνουν καί δὲν τοὺς ἀφήνουν νά δοῦν τὴν ἀλήθεια, ἢ σάν ἐπινοήσεις πού θὰ ἔπρεπε νά πεταχτοῦν στὸν σκουπιδοτενεκὲ τῆς ἱστορίας. Γιατὶ ἡ συνηθισμένη κατηγορία πού ἀπευθύνεται συχνὰ στὴν ἰδεολογία, εἶναι πὼς αὐτὴ λειτουργεῖ αἰχμαλωτίζοντας τὰ ἄτομα καί τίς ομάδες μὲ ὀλοκληρωτικῶς ἐντυπώσεις· κι αὐτὲς δὲν ἔχουν πέραση παρὰ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει λειψὴ γνώση καί μειωμένη βούληση γιὰ ἀλήθεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἰδεολογία παρουσιάζεται κατακεραματισμένη σὲ ποικίλες ἢ καί ἀντίμαχες μορφές, πού καθεμιὰ μονοπωλεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τὴν ἀλήθεια καί ὅλες οἱ ἰδέες ἔξω ἀπ' αὐτὴν εἶναι παραπλανητικῶς, ψεύτικες καί ἐχθρικές πρὸς τὴν ἀλήθεια.

Ἡ πρώτη θέση μου εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει ἰδεολογία χωρὶς μυθικῶς παραστάσεις, ἰδέες καί πίστιες. Βέβαια, ὁ μῦθος σάν συστατικὸ στοιχεῖο πολιτισμικῶν λειτουργιῶν εἶναι ἰδεολογία, μιά καί μέσα ἀπ' αὐτὸν ἐκφράζονται ἰδέες (πολιτικῶς, φιλοσοφικῶς, θρησκευτικῶς, καλλιτεχνικῶς κ.λπ.), πού προσδιορίζονται βασικὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία καί ἀντικαθρεφτίζονται τὴν κοινωνία. Ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία διαμορφώνεται ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά λειτουργεῖ σάν ἐργαλεῖο ἢ σύνολο ἀπὸ ἐργαλεῖα γιὰ σκοποὺς πού προσανατολίζουν τὴ δράση καί καθοδηγοῦν τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες. Μ' αὐτὸν τὸ χαρακτῆρα, ἡ ἰδεολογία εἶναι σάν ἐπιστήμη, πού κύριο γνώρισμά της εἶναι ὁ μελλοντικὸς προσανατολισμός.³ Ὡστόσο, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιστήμη, ἡ

ἰδεολογία δὲν εἶναι μόνο πρὸς τὸ μέλλον στραμμένη· εἶναι στραμμένη καί πρὸς τὸ παρελθόν καί προβάλλει ὁράματα τοῦ παρελθόντος πού φωτίζουν τὸ παρὸν καί παραπέμπουν στὸ μέλλον. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ ἰδεολογία ἐξηγεῖ τὴν κοινωνία καί τὴν ἱστορία ὡς ὁλότητα, «φωτίζοντας» παρελθόν, παρὸν καί μέλλον. Ἡ ἰδεολογία εἶναι συγκεκριμένη.

Ἀντίθετα, ὁ μῦθος εἶναι ἀφρημένος. Αὐτὸς συντίθεται ἀπὸ ὀλικῶς ἐντυπώσεις καί καθολικὰ ὁράματα ἢ ὄνειρα πού ἀγκαλιάζουν ὅλο τὸ χρόνο (παρελθόν, παρὸν, μέλλον) καί τὰ πάντα. Ἀποδίδει μάλιστα μιά ὀλοκληρωτικὴ ἀλήθεια, μὲ τὴν αὐτονόητη ἀξίωση νά πιαστοῦν τὰ ὑποκείμενα (ἄτομα καί ομάδες) ἀπὸ αὐτὴν καί νά ἐνεργοῦν αἰχμαλωτισμένα ἀπὸ ὀλοκληρωτικῶς παραστάσεις.⁴ Ἐνας μῦθος μπορεῖ νά ξεκινᾷ ἀπὸ μιά συγκεκριμένη ἐπιμέρους παράσταση. Ὁ Οἰδίποδας ἦταν ἴσως ἰστορικὴ μορφή· ἀλλὰ ἔγινε μῦθος μὲ τὸ νά ὑποβληθεῖ σὲ μιά διαδικασία ἀφαίρεσης ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἐμπειρία, ὥστε μὲ τὴν ὀλικὴ μυθικὴ παράσταση πού διαμορφώθηκε νά πάρουν σχῆμα καί περιεχόμενο ὅλες οἱ πραγματικῶς καί ἀπατηλῶς οἰδιπόδειες ἐμπειρίες τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἐμπειρία. Ἀντίθετα αὐτὴ ἀνταναντικῶς μᾶς στη συνείδησή μας μιά συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα, ὅπου φυσικὰ περιλαμβάνονται καί οἱ δυνατότητες, δηλαδὴ τὰ ὁράματα, τὰ ὄνειρα καί τὰ ἰδανικά πού ἐκφράζουν τίς τάσεις της γιὰ ἀλλαγὴ. Ὁ ρυθμὸς τῆς ἀλλαγῆς ἐξαρτᾶται βέβαια ἀπὸ τὴν ἔνταση τῶν προβλημάτων καί τῶν ἀντιφατικῶν καταστάσεων πού συνειδητοποιοῦνται, καί μαζὶ ἀπὸ τίς δυνατότητες τῶν ἀνθρώπων νά λύνουν καί νά προωθοῦν τὰ προβλήματά τους. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ ἰδεολογία μᾶς δίνει τὴν αἴσθηση τοῦ ἄλματος στὸ μέλλον. Αὐτὴ παρουσιάζεται νά ἀπεικονίζει τὴν ὅλη κοινωνικὴ πραγματικό-

ἐλαφρὰ σύγχυση πού πρέπει νά ὑπάρχει ἐδῶ, ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Lee McDonald δὲν προϋποθέτει τὸ μῦθος σάν παραγωγικὸ καί λειτουργικὸ στοιχεῖο μέσα στὴν ἰδεολογία. Ὁ μῦθος μάλιστα τῆς κατάκτησης τοῦ κόσμου μπορεῖ νά βρεθεῖ καί σὲ κοινωνίες πού δὲν εἶχαν φτάσει ἢ δὲν ἔφτασαν ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας. Σύμφωνα μὲ μιά παρατήρηση τοῦ André Malet, *Mythos et Logos*, Γενεύη 1962, σελ. 282, «ὁ πρωτόγονος χρησιμοποιεῖ τὸ μῦθος σάν ἐργαλεῖο γιὰ νά ἐξουσιάζει τὸν κόσμο» (τὸ παραθέτει ὁ Jacques Douanes, *L'Homme et son Mythe*, Παρίσι 1968, σελ. 35). Τὸ μεγάλο δὲν φαίνεται νά εἶναι ὄνειρο τῶν ἀνθρώπων νά κατακτήσουν τὸν κόσμο δὲν φαίνεται νά εἶναι ὄνειρο τῶν λίγων αὐτῶν τελευταίων αἰῶνων τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ παλιὸ ὄνειρο: Αὐτὸ διαποτίζει μάλλον ὅλους τοὺς αἰῶνες πρωτόγονης ζωῆς, καθὼς οἱ ἄνθρωποι προσάρμοζαν συνεχῶς στὸ μῦθος τὴν γνώση (ἀκόμη καί τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση).

4. Παίρνω ἐδῶ τὸ μῦθος μ' ἕνα νόημα σάν αὐτὸ πού προσδιορίζει ὁ Ernst Cassirer, *Sprache und Mythos*, Λιψία-Βερολίνο 1925, λέγοντας πὼς ἡ μυθικὴ συνείδηση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι «ὀλόκληρο τὸ ἐγὼ ὑποχωρεῖ σὲ μιά ὀλικὴ ἐντύπωση, "κατέχεται" ἀπ' αὐτὴν» (σελ. 29), ἢ ὅτι στὸ μῦθος ἡ συνείδηση δὲν ἀντιμετωπίζει τὰ δεδομένα της μὲ μιά στάση ἐλεύθερου στοχασμοῦ παρὰ «εἶναι ἀπλὰ αἰχμαλωτισμένη ἀπὸ μιά ὀλικὴ ἐντύπωση» (σελ. 47). Καί ὁ Bronislaw Malinowski, *Myth in Primitiv Psychology*, Λονδίνο 1926, σελ. 23, δέχεται τὸ μῦθος ὅχι σάν ἐξήγηση πού ἀποσκοπεῖ στὴν ἰκανοποίηση ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων παρὰ σάν παράσταση πού πραγματώνει τὴν ἀναβίωση τῆς πρωταρχικῆς πραγματικότητας σὲ μορφή διήγησης καί ἐξυπηρετεῖ βαθιῶς θρησκευτικῶς νοσημάτων καί ἠθικῶς ἀνάγκης ἢ ἐξηγήσεις κοινωνικῆς ὑποταγῆς καί κοινωνικῶν ἀξιώσεων.

2. Μὲ τέτοιο νόημα ὁ Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Παρίσι 1972 (1908), σελ. 38, μιλοῦσε γιὰ «ἐπαναστατικὸς μῦθος» πού «ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε τὴν ἐνεργητικότητα, τὰ αἰσθήματα καί τίς ἰδέες τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καθὼς αὐτὲς ἐτοιμάζονται νά μπουτῶν σ' ἕναν ἀποφασιστικὸ ἀγῶνα».

3. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Francis Bacon ὡς σήμερα λένε συχνὰ πὼς σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ὑπονοεῖται πάντοτε ἀνοικτὸς γιὰ πραγμάτωση, καί τὸ imperium hominis εἶναι πάντοτε μιά πραγματικότητα τοῦ μέλλοντος. Ἔτσι ἡ κατάκτηση καί ὁ ἔλεγχος τοῦ μέλλοντος γίνονται ἕνας μῦθος πού ὑπόκειται σὲ κάθε ἐπιστήμη (καί στὴν πολιτικὴ ἐπίσης ἐπιστήμη) καί πού βρῖσκεται στὸν ἀνθεκτικὸ σκληρὸ πυρήνα τῆς «ἰδεολογίας τῆς ἐπιστήμης». Ὁ Lee McDonald, *ὄπ. παρ.*, σελ. 149, διατυπώνει μιά αὐτοδύναμη σκέψη πού ἀξίζει νά σχολιαστεῖ. Αὐτὸς λέει: «Μποροῦμε ἴσως νά ποῦμε πὼς, ἐνῶ ὁ Προμηθεϊκὸς μῦθος καί ὁ Φαουστικὸς μῦθος εἶναι σχετικὸι μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἡ κατάκτηση καί ὁ ἔλεγχος τοῦ μέλλοντος δὲν εἶναι ὁ μῦθος παρὰ ἡ ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης». Ἡ

τητα αλλά με μιὰ μοναδική συγκίνηση πού προκαλεί στα άτομα και στις ομάδες, τὴ συγκίνηση πού νιώθουμε στα ὄρια τωρινού και μελλοντικού, πραγματικού και ιδανικού. Καί ἡ ἰδεολογία μᾶς συνεπαίρνει συναισθηματικά γιατί «ὑπόσχεται» πὼς οἱ πράξεις μας θὰ ἐναρμονιστοῦν με τὸς σκοπούς μας και οἱ ἀπλές ιδέες μας θὰ συνταξιοδοτοῦν με τὶς σύνθετες και πολύπλοκες ἀνθρώπινες καταστάσεις. Σίγουρα, δὲν ὑπάρχει καμιά «προδιατεταγμένη ἀρμονία» ἀνάμεσα στὶς ιδέες μας και στὴ συνυφασμένη μ' αὐτὲς ἀτομική και συλλογική συμπεριφορά, ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία ἐξηγεῖ τὴν πραγματικότητα πού ζοῦμε, κι αὐτὴν πού πρόκειται νὰ ἔρθει, σὰν νὰ ὑπῆρχε πραγματικά μιὰ τέτοια ἀρμονία. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἰδιαίτερο, ἀξιοκινὸ μῦθο πού διαποτίζει τὴν ἰδεολογία, μιὰ δηλαδὴ ἀπατηλὴ παράσταση πού κινεῖ τὴν πράξη και δίνει σ' αὐτὴν σχῆμα, προοπτική και νόημα. Δὲν εἶναι πλάνη (με τὸ νόημα πὼς δὲν εἶναι ἀλήθεια) παρὰ ἕνα εἶδος ἀπατηλῆς παράστασης πού ἐπενεργεῖ ἰσχυρὰ στὴν πραγματικότητα και φέρνει σὲ φῶς πολλὲς «ἀλήθειες». Ὁ μῦθος αὐτὸς ἀνήκει σὲ μιὰ οἰκογένεια μῦθων πού ἡ λειτουργία τους βασίζεται στὴν πίστη πὼς οἱ ἀπλές ιδέες μας μποροῦν νὰ ἐφαρμοζοῦνται μέσα στα σύνθετα συμβάντα πού συνθέτουν τὴ ζωὴ μας. Ὁ «λαός», γιὰ παράδειγμα, γίνεται μυθική ὄντοτητα με ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἱστορική ἐμπειρία. Ἀλλὰ ὁ λαός, ἡ μυθική αὐτὴ μὴ ἱστορική ὄντοτητα (μιὰ και δὲν ἔχει τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο τῆς ἱστορικής συνέχειας) πού ἐπενδύεται σὲ ποικίλες ἰδεολογίες (στὴ φιλελεύθερη και στὴ συντηρητική, στὴ μαρξιστική, και πὶο χαρακτηριστικά στὴ φασιστική-ἐθνικοσοσιαλιστική ἰδεολογία), λειτουργεῖ τόσο πλατιά μέσα στὴ συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα, ὥστε νὰ δημιουργεῖ πραγματική ἱστορία. (Δὲν εἶναι παράξενο πού μεγάλο μέρος τῆς ἱστορίας, μερικὲς φορὲς και ὅλη ἡ ἱστορία, γράφεται σὲ ὄνομα τοῦ λαοῦ.)⁵ Εἶναι ἕνας λειτουργικὸς μῦθος πού, ἀντίθετα με πολλὲς μὴ λειτουργικὲς φιλοσοφικὲς «ἀλήθειες» — ἂν και ὄχι λιγότερο μυθιστορηματικὲς —, κινεῖ τὴ μαζική δράση στὴ συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Ὁ μῦθος αὐτὸς ὅπως και ὅλοι οἱ ζωντανοὶ πολιτικοὶ μῦθοι δὲν ἔχουν σαφὴ ἀντιστοιχία με τὴν ἱστορικοκοινωνική πραγματικότητα, ἀλλὰ γίνονται πραγματικοὶ παράγοντες στὴ διαδικασία ἀλλαγῆς τοῦ κόσμου. Εἶναι πλάνες πού ἀποτελοῦν τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἔρχονται σὲ φῶς ἀλήθειες, τάσεις ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα πού εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ νὰ φέρνουν πραγματικὲς και, μερικὲς φορὲς, ριζικὲς ἀλλαγὲς τῆς κοινωνίας. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη οἱ ἰδεολογίες, και οἱ μῦθοι μέσα σ' αὐτὲς, σχετίζονται με τὴν ἀλήθεια. Οἱ ζωντανὲς ιδέες εἶναι ἀληθινὲς (οἱ καλὲς και οἱ κακὲς ιδέες). Καί τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸς ζωντανοὺς μῦθους. Οἱ ἄνθρωποι πού εἶναι πιασμένοι ἀπὸ τέτοιες ιδέες και ἀπὸ

τέτοιους μῦθους, πιστεύουν σ' αὐτοὺς ὀλοκληρωτικά και προτιμοῦν συχνὰ νὰ θυσιάσονται γιὰ τὶς ἀλήθειες τους παρὰ νὰ τὶς ἀπαρηθῶν ἢ νὰ τὶς συζητήσουν με τὸν ἀντίπαλο.

Ἐδῶ, ὥστόσο, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ οὐσιαστική διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία και στὸ μῦθο. Οἱ πολιτικοὶ μῦθοι πού σχηματίζουν τὸν πυρήνα μᾶς ἰδεολογίας δὲν συζητοῦνται φυσικά ποτέ. Ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τὸν σκληρὸ πυρήνα ὑπάρχουν μεταβλητὲς ιδέες πού βρῖσκονται σὲ συνεχή κίνηση και ἀνάπτυξη με τὸν ἀνταγωνισμό πού λαμβάνει χώρα στὴν ἰδεολογική ἀρένα, με τὴν «ἰδεολογική πάλη». Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν ιδεῶν και τῶν ἰδεολογιῶν εἶναι ἡ πάλη τους. Αὐτὴ ἀποτελεῖ σίγουρα δομικὸ και λειτουργικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σύγχρονης κουλτούρας. Οἱ ἄνθρωποι, και μάλιστα πὶο πλατιά και πὶο ἔντονα σήμερα, ἔχουν ἀντίθετες ιδέες γιατί εἶναι ἀντίθετα τοποθετημένοι ἀπέναντι σὸ παρελθὸν και κυρίως γιατί εἶναι ἀντίθετα προσανατολισμένοι πρὸς τὸ μέλλον. Αὐτοὶ διαφωνοῦν πὶο πολὺ γιατί οἱ ιδέες και τὰ ἰδανικά τους, τὰ σχέδια και τὰ ὄνειρά τους γιὰ τὸ ποιά θὰ εἶναι ἡ μελλοντική κοινωνία τους και πὼς θὰ τὴν ἐγκαθιδρῶσιν εἶναι πολὺ διαφορετικὰ μεταξύ τους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ ἰδεολογικὸς πόλεμος. Ἀλλὰ σὰν ὅπλα οἱ ιδέες — ὄχι μόνο οἱ κακὲς παρὰ και οἱ καλὲς ιδέες — εἶναι ἐπικίνδυνες, καθὼς αὐτὲς γίνονται μέσα πολεμικῆς, ὄργανα διανοητικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, φανατισμοῦ και προπαγάνδας. Ὁ πόλεμος αὐτός, πού μιὰ μορφή του στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἡ ἰδεολογική πάλη ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ «ἐλεύθερο» (ὅπως αὐτονομάζεται) κόσμο και στὸν ἀνατολικὸ σοσιαλιστικὸ κόσμο, παρουσιάζεται και ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς σὰν τάση νὰ χτυπηθοῦν οἱ ἀντίπαλες ιδέες ἢ νὰ ὑπονομευτοῦν και νὰ καταστραφοῦν: οἱ ἐχθρικές ιδέες πρέπει νὰ καταπιεστοῦν και νὰ πέσουν, ὥστε νὰ μπορέσουν οἱ δικὲς μας ιδέες νὰ φανθοῦν και νὰ λάμψουν.

Ἀντίθετα, ὁ μῦθος προβάλλεται ἀπὸ μιὰ θέση ὑπεροχῆς. Αὐτὸς δὲν δίνει μάχες. Ὅσο ζεῖ, εἶναι ριζωμένος στὴν πραγματικότητα. Ὁ ἐκφυλισμὸς και ἡ πτώση τῶν μῦθων γίνονται σιγὰ σιγὰ, και πάνε μαζί με τὴν ἐνδυνάμωση και ἀνάπτυξη τῆς ὀρθολογικότητας πού ἐπιδείχνει ἡ ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας. Συχνά, βέβαια, ἡ πορεία ὀρθολογικοποίησης ἔχει συνέπεια τὴ γένεση και ἀνάπτυξη νέων μῦθων. Καί οἱ μῦθοι αὐτοί, ὅσο εἶναι ζωντανοί, δὲν θεωροῦνται ἐχθρικοί πρὸς τὸ λόγο. Παράδειγμα, ὁ σύγχρονος μῦθος τῆς «καθαρῆς» (ἀπὸ «ἰδεολογικὲς παραμορφώσεις») ἐπιστήμης.

Ἡ ἰδεολογία, λοιπόν, συνυφαίνεται με μῦθους πού λειτουργοῦν σὰν ὄργανα τὰ ὁποῖα θέτουν σὲ κίνηση τὶς μάζες, σὰν «ὀχήματα» πολιτικῆς κινητοποίησης. Με κριτήρια αὐστηρὰ ὀρθολογικά, παριστάνουμε τὶς μυθικὲς ὄντοτητες με τὶς ὁποῖες λειτουργεῖ ἡ ἰδεολογία σὰν ἐπικίνδυνα πλάσματα, πού μᾶς γοητεύουν και μᾶς τυφλώνουν, και τὴν ἀλήθεια σὰν ὄντοτητα πού κατα-

5. Ὅπως εἶναι λογιχάση, ἀνάμεσα σὲ πολλὲς ἄλλες, ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ τοῦ W. Miller, ἡ ἱστορία τοῦ Ἀγγλικοῦ Λαοῦ τοῦ E. Halévy, ἡ ἱστορία τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ τοῦ J. Jansen, ἡ ἱστορία τοῦ Ἰταλικοῦ Λαοῦ τοῦ J. Trevelyan, κ.λπ.

πιέζεται από το μύθο. Το συνακόλουθο αίτημα της «άποιδεολογικοποίησης» πάει έτσι μαζί με το αίτημα της «άπομυθοποίησης»: Μια θετική και ρεαλιστική πολιτική μπορεί να αυτοθεωρείται «πολιτική χωρίς ιδεολογία», ἀλλ' αυτή είναι αναπόφευκτα δεμένη με μια πολύ σαφή ιδεολογία, που συνήθως εξωτοτροπεί με την ιδεολογία της επιστήμης ως πολιτικά «ουδέτερος». Όπως η ιδεολογία, η επιστήμη χρησιμοποιείται βέβαια για σκοπούς έλέγχου, μέτρησης και πρόβλεψης στις ανθρώπινες υποθέσεις. Ἄλλ' αυτή δεν δέχεται μυθικές παραστάσεις για να εξηγήσει την πραγματικότητα, παρά την κατακτά σιγά σιγά και την ελέγχει με θετικά μέσα. Η ιδεολογία της επιστήμης βρίσκεται βασικά στην κατάκτηση και εξήγηση του κοινωνικού κόσμου — όχι τόσο αυτού που υπήρξε ή υπάρχει, όσο αυτού που πρόκειται να έρθει σε ύπαρξη. Ἄλλα προσπαθώντας να φτάσουμε σε μια πολιτική χωρίς ιδεολογία, κινδυνεύουμε να χαθούμε μέσα σε μια πολιτική χωρίς ανθρώπους, και αποβλέποντας σε μια «καθαρή» επιστήμη, απαλλαγμένη από την «ιδεολογική ακαθαρσία», το αποτέλεσμα μπορεί να είναι απώ-

λεια επαφής με την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Θέλοντας να αποφύγουμε την εξάρτησή μας από τις ιδεολογίες, μπορούμε να πετύχουμε να γίνουμε «θετικοί» και «ρεαλιστές» χωρίς φαντασία και ζωή.

Ἐνώ, λοιπόν, η ιδεολογία σαν «πολιτική ποίηση» (με ὄλο το πλούσιο νόημα του ποιητικού για τη ζωή μας) λειτουργεί μεταβλητά με ζωντανούς μύθους - παράγοντες πολιτικής βασικά κινητοποίησης, οί μύθοι αντίθετα δεν λειτουργούν μέσα στην ιδεολογική πάλη παρά μόνο σαν σταθερές. Αὐτοί σχηματίζουν έναν σκληρό και ανθεκτικό πυρήνα, που εμπνέει ουσιαστικά και κινεί τη δράση, και γύρω ἀπ' αὐτόν αναπτύσσονται και αναμοχλεύονται στην ιδεολογική ἀρένα ὄλες οί μεταβαλλόμενες ιδέες. Ἔτσι, ἐνώ δεν είναι δυνατό να λέμε ποιός μύθος ποιᾶς ιδεολογίας εἶναι σωστός και ποιός είναι λανθασμένος (αὐτό το ἀφήνουμε στην κρίση του μέλλοντος που εἶναι κλειστό βιβλίο για μᾶς), ἐκείνο που κρίνει κάθε φορά την ιδεολογική πάλη και δίνει προβάδισμα στον έναν ἢ στον ἄλλο ἀντίπαλο εἶναι ἡ δύναμη τῶν μεταβαλλόμενων ιδεῶν μέσα σ' ἕναν μεταβαλλόμενο κόσμο.

«ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε.» ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ
Λεωφ. Συγγρού 194 - Ἀθήνα, τηλ. 9515078

*Τὰ μηχανήματα φωτοστοιχειοθετήσεως
τῆς ΦΩΤΡΟΝ λειτουργοῦν με κομπιούτερ
και εξασφαλίζουν ἄριστη ποιότητα, μεγάλη
ποικιλία στοιχείων και ταχύτατη ἐκτέλεση.*

*Ὅγκωδη ἢ περίπλοκα συγγράμματα, που
στό παρελθόν ἀπαιτοῦσαν μήνες ἐργασίας,
σήμερα μποροῦν να ἐτοιμαστοῦν σε μικρό
χρονικό διάστημα.*

Ἡ ΦΩΤΡΟΝ διαθέτει 4 οικογένειες στοιχείων (Helvetica, Times Roman, Caledonia, Optima) σε κυρία και ὄρθια, ἀπλά, ἡμίμαυρα και μαύρα, Ἑλληνικά και Λατινικά, σε 15 μεγέθη, και σε ὁποιοδήποτε οντόμοιο.

Και γραμμάτια γνωρίζω και

«Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Διερεύνηση της μεταπολεμικής περιόδου»
του Δ. Μπενᾶ.

Παπαζήσης, Ἀθήναι 1976, σσ. 348+πίν.

Ὁ Δ. Μπενᾶς, μετὸ βιβλίου του *Ἡ εἰσβολὴ τοῦ ξένου κεφαλαίου στὴν Ἑλλάδα*, ἔρχεται νὰ προσθέσει μιὰ σημαντικὴ πηγὴ στοιχείων γιὰ ὄσους μελετοῦν τὸ πρόβλημα τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἀνάπτυξης ποὺ εἶναι ἀναντίρροπα δεμένη μετὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ διεθνοῦς κεφαλαίου σὲ παγκόσμια κλίμακα. Τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ εἶναι σημαντικὴ πρόκληση γιὰ συζήτηση πάνω στὰ σχετικὰ θέματα ἀνὸς συγγραφέας του τὸ εἶχε συλλάβει ἀπὸ μιὰ τέτοια ὀπτική, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι προφανὲς στὸ κείμενό του. Κι

ὁμως ἡ συζήτηση ἐπέχει· εἶναι, θὰ λέγα, στὴν ἡμερήσια διάταξη, κυρίως μετὰ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 1974 καί, μέσα σ' ἓνα κλίμα ἀντιφάσεων καὶ ἀντιθέσεων, τὴν προοδευτικὴ διατύπωση τῶν κυβερνητικῶν προθέσεων σχετικὰ μετὸς δρόμους καὶ τὰ ὄργανα τῆς μελλοντικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Πολὺ περισσότερο ποὺ τὸ νόημα τῶν κυβερνητικῶν ἐξαγγελιῶν δὲν εἶναι πάντα σαφὲς γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη γενικὰ καὶ γιὰ τὴν ἀντιπολίτευση εἰδικότερα, πράγμα ποὺ στὴν τελευταία περίπτωσι εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοσηρῆγο. Κάποτε θὰ χρειαστεῖ νὰ

καταλάβουμε καλὰ ὅτι ἡ δημόσια, ἢ πολιτικὴ ζωὴ, εἶναι ὅπως ἡ φύση· δὲν ἀνέχεται δηλαδὴ τὸ κενό, καὶ ἐπομένως, ὅποιον χωρὸ δὲν τὸν κατέχεις... τὸν κατέχει κάποιος ἄλλος.

Ἄλλὰ ὅς περιοριστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα στὸ βιβλίο τοῦ Δ. Μπενᾶ. Τὸ ὕλικό του εἶναι πολὺ πλούσιο, πλουσιότατο, θὰ λέγα πολυτελές, μετὰ τὴν ἔννοια ὅτι ὑπεραφθονεῖ σὲ στοιχεῖα καὶ ἀνάφορες. Ἀντίθετα εἶναι λιγὰκι ἀπογοητευτικὸ ὅτι τὸ πλῆθος τῶν στοιχείων φαίνεται κάπου κάπου νὰ εἶναι τὸ κύριο λογικὸ ὑπόβαθρο τῶν συμπερασμάτων, καὶ ὄχι ἡ ἀκριβὴς τους ἀνάλυση καὶ τοποθέτηση σὲ κάποιον γενικότερο πλαίσιο. Ὁ συγγραφέας προσπάθησε νὰ ἀποφύγει τὴν ἀνυπόφορη συνήθεια πολλῶν συγχρόνων μας διανοητῶν νὰ «θεωρητικοποιεῖν» μετὰ βία μιὰ σειρά ἀναπόδεικτα ἀξιώματα, ἢ καὶ μὴ ἀναποδείκτα ἀπὸ τὴν ἐπιτερία θεωρήματα, διαλέγοντας ἀργὰ καὶ ποῦ τὰ «στοιχεῖα» ἐκεῖνα ποὺ βολεύουν τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν συλλογισμῶν τους. Ἀξιεπαινετὴ ἀντίδραση γιὰτὶ πραγματικὰ ἔχουμε φτάσει στὸ ἀπροχώρητο. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει, φυσικὰ, ὅτι ἀπαλασσομάστε ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ὀρίζουμε, σὲ γενικὲς γραμμὲς ἔστω, τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἀναφέρουμε τὶς ἀναλύσεις τῶν συγκεκριμένων δεδομένων. Ἔτσι δὲν ἐπιμένω καὶ τόσο στὴν τακτοποίηση καὶ παρουσίαση τῶν στοιχείων του (ποὺ δυσκολεύουν σημαντικὰ τὴν ἄμεση καὶ πρακτικὴ προσπέλαση τῆς ἀνάγνωσις) καὶ ἔρχομαι στὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθαυτὰ, μεμονωμένα ἢ συνολικὰ, προτοῦ ἐπιστρέψω στὴν παραπάνω παρατήρηση.

1. Θὰ μπορούσε κανεὶς ἐπὶ ὄρες νὰ βασανίζει τὶς στατιστικὲς καὶ τὰ δεδομένα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Δ. Μπενᾶς χωρὶς οἱ ἐνδεχόμενες μικρὲς ἀλλαγὲς ἢ διορθώσεις νὰ ἀλλάζουν καὶ πολὺ τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ἀναγνώστη. Τὸ πρῶτο πρόβλημα, γιὰ νὰ μείνουμε γιὰ τὴν ὥρα στὰ πλαίσια ποὺ θέτει ὁ συγγραφέας, εἶναι ὁ τόνος καὶ οἱ ἀποχρώσεις τῶν κρίσεων καὶ τῶν ἐκτιμῶν του.

Γενικὰ, πρόκειται γιὰ κρίσεις καὶ ἐκτιμῆσεις ποὺ ἐκφέρονται ἀπόλυτα, χωρὶς δηλαδὴ συγκαρίσεις καὶ ἀνα-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

φορές σε άλλους τόπους, και άλλους χρόνους. Έτσι, ανάμεσα στ' άλλα, ή προοπτική της ανάλυσης είναι αδύνατο να φανεί στον αναγνώστη: Παραδείγματα: στη σελ. 119 το ποσοστό των επενδύσεων στη μεταποίηση στις συνολικές ιδιωτικές επενδύσεις (13,7%) κρίνεται «καθαρά χαμηλό», «σαφώς μικρό και δυσανάλογο προκειμένου για μια περίοδο εκβιομηχάνισης». Πώς είναι δυνατό να το κρίνει κανείς έτσι ξεκρέμαστο αυτό το στοιχείο, χωρίς να λάβει υπόψη του το ποσοστό των συνολικών επενδύσεων μέσα στο εθνικό εισόδημα ή το εθνικό προϊόν, τους συντελεστές κεφαλαίου των διαφόρων επενδύσεων στη συγκεκριμένη χώρα και στο δοσμένο χρόνο, τα ανάλογα ποσοστά σε άλλες χώρες με ανάλογα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά; Και δεν συζητώ το στοιχείο αυτό καθαυτό, που άλλοι υπολογισμοί το παρουσιάζουν έντελως διαφορετικά.

Στη σελ. 325 αναφέρεται ότι «έξακολουθούμε να εισάγουμε αποκλειστικά σχεδόν από τη Δύση» κεφαλαιουχικό έξοπλισμό και βιομηχανικά προϊόντα. Μια άπλη ματιά στις στατιστικές του ελληνικού έξω-επιχειρηματικού εμπορίου αρκεί να δείξει ότι το «αποκλειστικά σχεδόν» είναι πολύ υπερβολικό, ή δε εξέλιξη των εμπορικών μερίδων των διαφόρων χωρών ή ομάδων χωρών στις ελληνικές εισαγωγές τα τελευταία δέκα έως δεκαπέντε χρόνια χαρακτηρίζεται από μια διαφοροποίηση των προμηθευτών της χώρας τόσο στη καμιά άλλη π.χ. χώρα της Μεσογείου δεν γνώρισε.

Γενικότερα, οι εκτιμήσεις του συγγραφέα σχετικά με το βάρος του ξένου κεφαλαίου στις τράπεζες, τις ασφαλίσσεις, το εμπόριο και τα μεταλλεία είναι επίσης ιδιαίτερα υπερβολικές αν συγκριθούν με ανάλογα στοιχεία, π.χ. για την Πορτογαλία και την Ισπανία, δυο χώρες που συνήθως συγκρίνονται με τη δικιά μας. Θά 'λεγα ότι το ίδιο ισχύει ακόμη και για τη βιομηχανία, αλλά δεν έχω υπόψη μου έντελως πρόσφατα στοιχεία (μετά το 1972).

Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσε να κάνει κανείς για το σχετικό βάρος του έξω-επιχειρηματικού, τη σχετική σημασία της αύξησης της

βιομηχανικής άπασχόλησης, των μεταναστευτικών ρευμάτων, την «έξοδο του αγροτικού πληθυσμού» κ.λπ. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις μια συγκριτική ανάλυση θα μπορούσε να εισαγάγει αποχρώσεις και πιο ζυγισμένες εκτιμήσεις, τόσο σε ό,τι αφορά το παρόν, όσο και, κυρίως, σε ό,τι αφορά τις προβλέψεις και τις προοπτικές των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Γιατί, φαντάζομαι, μόνο στη βάση μιας τέτοιας ανάλυσης μπορεί κανείς να καταλήξει σε «προτάσεις», αν και φυσικά θα πρέπει να είναι σαφές στη συνέχεια ποιός, σε ποιά πλαίσια, και στο όνομα τίνος κάνει τις «προτάσεις». Άλλα σ' αυτό επανέρχομαι παρακάτω.

2. Πάντα στα πλαίσια που θέτει ο συγγραφέας, ένα δεύτερο σημείο που προκαλεί προβλήματα στον αναγνώστη είναι η έλλειψη ορισμένων γενικότερων αναλύσεων που ενδεχόμενα θα επέτρεπαν μια σαφέστερη συζήτηση των όσων γράφει. Το πρόβλημα μπαίνει θά 'λεγα κιόλας από τον τίτλο του βιβλίου. Γιατί «εισβολή» των ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα; Όλο το πρώτο μέρος του βιβλίου μάς πείθει ότι το ελληνικό αστικό καθεστώς εκλιπαρήσε για χρόνια και έκανε, (νομικά, πολιτικά, διοικητικά κ.λπ.) μπορούσε για να επιτύχει την εισροή των ξένων κεφαλαίων στη χώρα. Για ποιους λόγους το έκανε, ο συγγραφέας το εξηγεί όχι χωρίς κάποιες αντιφάσεις: από τη μια μεριά μάς διαβεβαιώνει πως ένα άλλο «μοντέλο» ήταν δυνατό μέσα στα αστικά πλαίσια, και από την άλλη αποδεικνύει ότι αν έγιναν βιομηχανικές επενδύσεις, αυτό όφειλεται σε μέγα μέρος στο διεθνές κεφάλαιο, πράγμα που καταλήγει στο ότι ένα άλλο «μοντέλο» ήταν δυνατό με κάποιους άλλους αστούς κι όχι αυτούς που έχει γνωρίσει και υποστεί ή χώρα! Άλλα το διεθνές κεφάλαιο γιατί «είσεβαλε»; και γιατί στη δεκαετία του '60 ή «εισβολή» αυτή συνοδεύεται από σημαντικές αλλαγές που ο συγγραφέας επισημαίνει (αλλαγές που δεν έγιναν σε όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, που κι αυτές γνώρισαν απ' την καλή το ξένο κεφάλαιο); Οι απαντήσεις σ' αυτά και σε άλλα ανάλογα ερωτήμα-

τα δεν εξαντλούνται ούτε από τη διάθεση «καταλήστευσης» των παραγωγικών μας πόρων (υπάρχουν και άλλοι), ούτε από τα σημαντικά προνόμια που παραχωρήθηκαν στα ξένα κεφάλαια. Πρόσφατα ο κ. Ξ. Ζολώτας επισήμανε πόσο μάταιο είναι να ελπίζει κανείς ότι θα προσελκύσει ξένα κεφάλαια, χάρη στις όποιες παραχωρήσεις μπορεί να κάνει (εξάλλου οι ελληνικές δεν είναι πιά τίποτε, αν συγκριθούν με το σημερινό νομικό καθεστώς των ξένων επενδύσεων στην Αίγυπτο, την Τυνησία κ.λπ. —σημείωση δικιά μου), και τόνισε ότι ο βασικός παράγοντας για τις μετακινήσεις κεφαλαίων είναι η δική τους στρατηγική σε διεθνή κλίμακα. Αυτή ακριβώς ή στρατηγική του ξένου κεφαλαίου σε σχέση με την Ελλάδα σήμερα δεν είναι πουθενά σαφής στο βιβλίο του Δ. Μπενά, εκτός από αφορισμούς του τύπου «είναι γνωστό ότι το ξένο κεφάλαιο εκμεταλλεύεται τις εθνικές εγχώριες πρώτες ύλες, το φθηνό εργατικό κόστος, και παράλληλα δεν αναπτύσσει εδώ βιομηχανία ανταγωνιστική προς τη δική του, αλλά βασικά βιομηχανία συναρμολογήσεων» (σελ. 124), φράση διαλεγμένη ανάμεσα σε άλλες γιατί περιέχει συνοπτικά, εκτός από εκείνο το «εθνικές εγχώριες», δύο τουλάχιστον ανακρίβειες και μία λογική αντίφαση: το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα δεν εκμεταλλεύτηκε τις εθνικές πρώτες ύλες, αφού κάνει «βασικά βιομηχανικές συναρμολογήσεις», το συνολικό εργατικό κόστος κατά μονάδα προϊόντος είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν σήμερα είναι χαμηλότερο στην Ελλάδα από την Ευρώπη, τέλος τα συναρμολογημένα στην Ελλάδα βιομηχανικά προϊόντα μπορούν άριστα να είναι ανταγωνιστικά προς τα ξένα είτε στην ίδια την αγορά της χώρας του ξένου επενδυτή είτε σε τρίτες χώρες. Η αντίφαση στη συγκεκριμένη περίπτωση όφειλεται στο ότι, σε τέτοια ανάλυση, το ξένο κεφάλαιο δεν μπορεί να αναλύεται αφηρημένα σαν κέντρο απόφασης. Έτσι το ερώτημα παραμένει για τον Δ. Μπενά και για άλλους, όλους μας τελικά, αν θέλουμε να προχωρήσουμε στην κατανόηση των τωρινών και μελλοντικών εξελίξεων της χώρας.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

3. Σχετικά με τὰ παραπάνω ὁ Δ. Μπενᾶς θέτει καὶ τὸ αἰώνιο θᾶ ἴλεγα πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης γιὰ νὰ καταλήξει, σ' ἓνα ἰδιαίτερα ἀδύνατο κεφάλαιο (σελ. 115-124), ὅτι ἡ τάξη αὐτὴ προσδέθηκε στὸ ξένο κεφάλαιο γιὰ νὰ πετύχει προστασία, πρόνοια, τεχνολογία, μεθοδολογία κ.λπ., καὶ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προσαρμωστῆ στὴν προοπτικὴ τοῦ ἀνοίγματος τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὴ διεθνή ἀγορὰ, καὶ ἰδίως τὴν ΕΟΚ. Σ' αὐτὴν τὴν πολιτικὴ τῆς (τὸ συγκεκριμένο κείμενο δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ κράτος σὰν ἰδιαίτερο κέντρο ἐξουσίας) κατέληξε νὰ μεταβάλλει τὴν διάρθρωση τῆς παραγωγῆς «*πρὸς ὄφελος τοῦ βιομηχανικοῦ χαρακτήρα*» καὶ τὴν ἴδια τὴ διάρθρωση τῆς βιομηχανίας «*μεταφέροντας τὴν τάση ἐπενδύσεων στὰ κεφαλαιουχικά καὶ ἐνδιάμεσα προϊόντα καὶ αὐξάνοντας τὸν ὄγκο καὶ τὸ ρυθμὸ παραγωγῆς καθὼς καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων*» (σελ. 124). Ἐπειδὴ ὅλα τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν βασικά χαρακτηριστικά τῆς ἀνάπτυξης θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς τελικὰ τὸ ξένο κεφάλαιο ἢ τὸ κράτος (ἂν καὶ ὁ Δ. Μπενᾶς δὲν τὸ ἀναφέρει ἐδῶ σὰν εἰδικὸ παράγοντα) ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζί «*ἐβίβασαν*» κυριολεκτικὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη καὶ πέτυχαν τὸ πέρασμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας ἀπὸ τὸν προκαπιταλιστικὸ τῆς μαρξισμὸ στὴ σύγχρονη διαδικασίαν καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης ἢ, τέλος, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη χρησιμοποιώντας τὸ κράτος καὶ τὸ ξένο κεφάλαιο φέρθηκε τελικὰ ἀρκετὰ «*ἐξυπνα*» πετυχαίνοντας τὸ παραπάνω πέρασμα πὸς τῆς ἐγγυᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ καλύτερες συνθήκες κυριαρχίας καὶ σταθερότητας. Πέρασμα πὸς σημαίνει ὅμως γιὰ μᾶς καὶ νέου τύπου ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἀντιθέσεις καθὼς καὶ νέες συνθήκες γιὰ τὴ λειτουργία τῶν παλαιῶν. Μία συγκεκριμένη ἀνάλυση τῶν παραπάνω σημείων θὰ ἦταν καλὸδεκτη καὶ πραγματικὴ συμβολὴ στὴ συζήτηση πὸς στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου σημείωνα σὰν ἀναγκαία. Δυστυχῶς στὸ βιβλίο τοῦ Μπενᾶ, μὲν πὸς οἱ προϋποθέσεις ὑπάρχουν καὶ πὸς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας θὰ ἴλεγα τὶς ἀκουμπᾶει μετὰ τὴν πένα του, ἢ δυνα-

τότητα καὶ ἡ ἀνάγκη μᾶς τέτοιας θεώρησης δὲν μεταφράζεται σὲ κείμενο καὶ δὲν ἀνοίγει τὶς πόρτες γιὰ παραπέρα συζήτηση.

4. Καὶ ὄχι μόνο αὐτὸ. Ὁ συγγραφέας, ἐνῶ χοντρικὰ διαθέτει ἢ θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ διαθέσει ὅλα τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ κάτι τέτοιο, ἐπιμένει σὲ κάθε εὐκαιρία νὰ μὴ «*βλέπει*» τὶς ἀλλαγὲς πὸς χαρακτηρίζουν τόσο τὸν τομέα πὸς μελετᾶει ὅσο καὶ τοὺς γύρω του τομείς καὶ τὸ σύνολο τῆς κοινωνικοοικονομικῆς δομῆς τῆς χώρας. Ἀμέτρητα εἶναι τὰ σημεῖα πὸς εἰκονογραφοῦν αὐτὴ τὴν τάση, εἴτε εἶναι σημεῖα πὸς τὴν στηρίζουν εἴτε εἶναι συνακόλουθὰ τῆς. Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σημεῖα σὲ κάθε (μερικὸ ἢ γενικὸ) ἐπίπεδο θέτει ἐρωτήματα ἢ ψευδοερωτήματα (ἀλλὰ τότε φταίει ἡ γενικὴ θεώρηση τοῦ συγγραφέα) πὸς «*χαλᾶνε*» τὴν προσπάθειά μιᾶς, δυναμικῆς, γόνιμης συζήτησης, εἴτε γιὰ τὴν συνίστανται στὴν ἀπλή ἐπανάληψη παλαιῶν (ὄχι πάντα ἀθεμελίωτων) ἀπόψεων ἢ μύθων εἴτε γιὰ τὸ δὲν γίνεται καθόλου σαφὲς ἀπὸ τὸ συγγραφέα ἀπὸ ποῖα ἐναλλακτικὴ ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ (σημερινὴ καὶ μελλοντικὴ) ἀποψη ἐκφράζεται. Παραδείγματα λίγο ὡς πολὺ στὴν τύχη:

— Ὁ Δ. Μπενᾶς διεκτραγωδεῖ τὴν ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου (σελ. 321) πὸς συνεπάγεται τὸ «*μοντέλο*» τῆς ἑλληνικῆς μεταπολεμικῆς ἀνάπτυξης. Τί μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε μ' αὐτό; ὅτι ποσοτικὰ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς μειώθηκε δραματικὰ τὴ στιγμή πὸς οἱ πάντες σήμερα θεωροῦν (κυρίως μετὰ τὴν ἀπαραίτητη πιά ἀναφορὰ στὴν ΕΟΚ) ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔχει, σχετικὰ μετὰ ἀνάλογες περιπτώσεις, ἓνα ὑπερβολικὰ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐργατικῆς δυνάμεως στὴ γεωργία; ἢ μήπως, ὅπως λέει σύντομα ὁ συγγραφέας, ὅτι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἀναπόφευκτη βέβαια, ἔγινε σὲ συνθήκες κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀπροοραγμᾶτιστες καὶ ἀνορθολογικὲς; Ἀλλὰ ἀνορθολογικὲς γιὰ ποῖον; Γιὰ μὲν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἢ ἐξωτερικοὺς μετανάστες ἢ συζήτηση δὲν μπορεῖ νὰ γίνει πάνω στὴν ἐκτίμηση ὀρθολογικὸ-ἀνορθολογικὸ, γιὰ τὴν εἶναι θέμα γενικότερης ἐντάξεως τῶν ἢ μὴ σὲ μιὰ δυναμικὴ διεργασία

κοινωνικοῦ συνολικοῦ ἐλέγχου στὶς κοινωνικοοικονομικὲς διαδικασίες. Ὅσο γιὰ τὸ «*μοντέλο*» πὸς ἐφαρμόστηκε, ἴσως καὶ ἐκεῖ δὲν εἶναι θέμα ὀρθολογικοῦ-ἀνορθολογικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἂν ἦταν μετὰ ποῖα στοιχεῖα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὅσα ἔγιναν καὶ ὅπως ἔγιναν εἶναι «*ἀνορθολογικά*»; δηλαδὴ ἀντίθετα μετὰ τὴν βασικὴ λογικὴ του, ἀφοῦ τὸ ὅ,τι ἔγινε καὶ τὸ πὼς ἔγινε ἦταν στοιχεῖο συστατικὸ τοῦ «*μοντέλου*»;

— Ὁ συγγραφέας δὲν καταπολεμᾶει τὴν ἰδέα τῆς ξένης εἰσαγόμενης τεχνολογίας. Θεωρεῖ ὅμως ὅτι εἶναι ἀπαράδεκτο νὰ πληρώνεται «*χαράτσι*» γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς (γιὰ τὸ «*νοίκιασμα* τῆς») καὶ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀγοράζεται (σελ. 332). Ἀλλὰ ἀπὸ ποῖον; ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς ἐταιρεῖες πὸς δὲν ὑπῆρχαν μέχρι νὰ ἔλθει τὸ ξένο κεφάλαιο, ἢ ἀπ' αὐτὲς πὸς ἰδρύθηκαν μετὰ τὴν «*εἰσβολή*» του; καὶ τότε πὼς θὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ μιὰ τέτοια πολιτικὴ; Φυσικὰ μπορεῖ οἱ πῶς σημαντικὲς νὰ ἐθνικοποιηθοῦν (ὅπως καταλήγει, τελικὰ, ὁ συγγραφέας). Ἀλλὰ τότε πὼς θὰ πειστῆ ὁ κάτοχος τῆς τεχνολογίας νὰ τὴν πουλήσει (καὶ ὄχι νὰ τὴν νοικιάσει) στὶς ἐθνικοποιημένους ἐταιρεῖες; Εἶναι ρεαλιστικὴ ἢ πρόταση αὐτὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς «*κλάδους αἰχμῆς*», ἀπαραίτητους, καὶ γιὰ τὸ συγγραφέα, γιὰ μιὰ «*ἀληθινὴ*» ἐκβιομηχάνιση; εἶναι ἡ λύση τῆς ἀγορᾶς συμφερότερη ἀπὸ τὸ νοίκιασμα; ἐγγυᾶται αὐτὴ ἡ λύση ὅτι ἡ τεχνολογία πὸς ἀγοράζεται δὲν εἶναι κιάλας ξεπερασμένη; Καὶ ἀκόμη; ἢ προσπάθεια ἀνάπτυξης ντόπιας τεχνολογίας εἶναι ἔτσι γενικὰ ἀπαραίτητη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς γενικότερες κατευθύνσεις τῆς ἀνάπτυξης (κλειστὴ ἢ ἀνοικτὴ οἰκονομία); Τὶ εἶδους «*μοντέλο*» κατανάλωσης εἶναι δυνατὸ ἢ εὐκταῖο νὰ προωθηθεῖ στὴν κάθε περίπτωσιν; τί τύπου σχέσεις εἶναι δυνατὸ καὶ εὐκταῖο νὰ προωθηθοῦν ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὸ χωριό, ἀνάμεσα στοὺς ἄμεσους παραγωγούς; τί εἶδους νέος καταμερισμὸς ἐργασίας εἶναι δυνατὸ καὶ εὐκταῖο νὰ προωθηθεῖ ἀπὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς, ἢ, πῶς ἀπλά, ἀπὸ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα πὸς καθορίζει τὶς γραμμὲς τῆς ἐξέλιξης, τὴν φορὰ καὶ τοὺς ρυθμοὺς τῶν;

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

— Ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι στὴν περίοδο πὸν μελετᾶται ἡ ἐκβιομηχάνιση δὲν εἶναι «οὐδαιοκρατική» (σελ. 319)· κατὰ τρόπο ἀφοριστικό, μάλιστα, παρατηρεῖ ὅτι ἡ «Ἑλλάδα γεμίζει ἀπὸ νηματουργεῖα καὶ ὄχι ἀπὸ ὑφικάμινες» (σελ. 319). Ἐξ παρατηρηθεῖ σύντομα ἐδῶ ὅτι στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ ἐργασίας, ἰδίως στὸν νέο πὸν σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὴ σημερινὴ κρίση, οἱ ὑφικάμινοι μποροῦν ἄριστα νὰ παίζουν τὸν ἴδιο ρόλο μὲ τὰ νηματουργεῖα, καὶ ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δίνει στὸ ἴδιο κεφάλαιο καὶ σὲ ἄλλα μὴ εἰκόνα τῆς πρόσφατης ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας γεμάτη ἀπὸ «ὑφικάμινες»... Καταλογίζει δὲ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι αὐτὴ ἡ ἐκβιομηχάνιση δημιουργεῖ μικρὸ ἀριθμὸ ἀπασχολήσεων: ἀκόμη ἕνας μῦθος πὸν ἐπιμένει νὰ μᾶς ἀπασχολεῖ: ὅτι δηλαδή τὸ πρόβλημα τῆς ἀπασχόλησης εἶναι δυνατό νὰ λυθεῖ ἄμεσα μόνο μὲ τὴ διαδικασίαν ἐκβιομηχάνισης, πράγμα πὸν καὶ μὲ ἀπλὴ μελέτη ἀπλῶν συγκριτικῶν εἶναι συζητήσιμο. Ἡ Ἀλγερία π.χ. μὲ πολὺ ὑψηλότερες βιομηχανικὲς ἐπενδύσεις δημιουργήσε, σὲ ἀνάλογο διάστημα, ἐξίσου λίγες ἀπασχολήσεις, ἡ σημαντικὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τῆς Γαλλίας στὰ τέλη τοῦ '60 καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ '70 δημιούργησε... μὴδὲν ἀπασχολήσεις κ.λπ. Εἶναι δὲ ἀπόλυτα ἀδύνατο, ἂν διερευνηθεῖ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ὁ τρόπος ἀνάπτυξης τῆς σύγχρονης παγκόσμιας βιομηχανίας (κυρίως καπιταλιστικῆς, μὴ καὶ αὐτὴ δίνει τὸν «τόνο»). Ἀντίθετα ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀπασχόλησης στοὺς ἄλλους τομεῖς πὸν «ἔμμεσα» ὀφείλεται στὴν ἐκβιομηχάνιση δὲν διερευνᾶται καθόλου, αἰσθάνεται δὲ κάπως ἄοριστα ὁ ἀναγνώστης μὴ κάποιαν περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀπασχόληση αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ὑποψιάζομαι ὅτι μένει πάντα ἀκέραιος ἕνας ἄλλος μῦθος, περὶ τοῦ «ἀντιπαραγωγικοῦ» δηλαδή καὶ «παρασιτικοῦ» χαρακτῆρα τῆς μὴ βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης, ἐνῶ μὴ μανία στὶς στατιστικὲς πεῖθει γιὰ τὴ σημαντικὴ διαφοροποίησή τοῦ «τριτογενοῦς» τομέα στὴν Ἑλλάδα (μέχρι πὸν τὸ ποσοστὸ τῶν ἐργαζομένων στὴ διοίκηση πέφτει τὰ τελευταῖα χρόνια!), καὶ ἐνῶ μὴ γενικότερη

θεωρητικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στὶς σημερινὲς συνθηκὲς δέχεται πόσο πρέπει νὰ διαφοροποιηθεῖ ἡ ἀντιμετώπισή τοῦ μέσα στὴ συνολικὴ διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς. Ἄναλογες ἀναποθετήσεις θὰ πρέπει νὰ γίνονταν καὶ σὲ ἄλλα σημεία τῆς ἀνάλυσης τῆς ἐκβιομηχάνισης (εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρχουν ἰσχυρὲς «ἐθνικὲς» ἐπιχειρήσεις χωρὶς νὰ ἔχουν σήμερα «μονοπωλιακὸ», ἰδιωτικὸ ἢ κρατικὸ, χαρακτῆρα; τέτοια «ἐθνικὰ μονοπώλια» ἔχουν διαφορετικὴ «συμπεριφορὰ» ἀπὸ τὰ πολυεθνή; εἶναι δυνατό νὰ ἔχουν ἄλλη συμπεριφορὰ; Ἡ σημερινὴ διαφοροποίηση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας πρὸς τὶς βιομηχανικὲς ἐξαγωγὲς εἶναι τόσο ἀσήμαντη θεωρητικὰ ὅσο ἀφῆνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ συγγραφέας; κ.λπ., κ.λπ.), ἀλλὰ νομίζω ὅτι τὰ παραπάνω παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ τὴ συζήτηση στὴν ὁποία ἐρχομαι παρακάτω.

— Ὁ συγγραφέας, τέλος, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν τελευταίων 10-15 χρόνων τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἦταν «σαφῶς ποσοτικὴ», ἦταν ἁπλῶς «ποσοτικὴ ἐπέκταση», μὴ «ἐξαρτημένη καὶ παραμορφωμένη ἀνάπτυξη» (σελ. 320, 321) πὸν κάνει τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία «παραπλήρωμα στὸν διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς». Καί, σωστά, ὁ συγγραφέας δίνει δείγματα καὶ παραδείγματα μᾶς τέτοιας ἐκτίμησης. Ὅμως ὀρισμένα ζητήματα παραμένουν χωρὶς ἀπάντηση. Ἀντιθετικὰ μὲ τὶς παραπάνω ἐκφράσεις θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ ἴδιος συγγραφέας μᾶς δίνει ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα πὸν δείχνουν ὅτι ἡ παραπάνω ἀνάπτυξη, πέρα ἀπὸ «ποσοτικὴ» ἦταν καὶ βαθιὰ «ποιοτικὴ», ὅτι ἔφερε δηλαδή ἔντονες διαρθρωτικὲς ἀλλαγὲς σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικοοικονομικῆς δομῆς καὶ ζωῆς (βλ. π.χ. τὶς σελ. 115-118 κ.ά.). Τὸ ὅτι δὲ ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἐγινε τμήμα τοῦ «διεθνοῦς καταμερισμοῦ τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς» ἦταν, νομίζω, στόχος καὶ εἶναι λογικὴ συνέπεια τοῦ «μοντέλου» πὸν υἰοθετήθηκε τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ (ἐπιτυχῶς) ἐφαρμόστηκε μέχρι τὰ τώρα. Ὅσο γιὰ τὴν «ἐξάρτηση» καὶ τὴν «παραμόρφωση», εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφείς, χωρὶς φυσικὰ νὰ παύουν νὰ

σημαίνουν καυτὲς πραγματικότητες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς, καὶ χρησιμοποιοῦνται τόσο συχνὰ σὰν «καρσάμειες» πὸν ἀπαιτοῦν πιὸ ἀυστηρὲς καὶ βαθιὲς ἀναλύσεις. Καὶ ναὶ μὲν ἀποτελοῦν ἐπίσης, ἀναμφισβήτητα, συνέπεια τοῦ παραπάνω «μοντέλου», ἀλλὰ τί σημαίνει ἡ «καταδίκη» τοὺς αὐτὴ καθαυτὴ; Θὰ μπορούσαμε νὰ περιομένομε μὴν ἄλλη διαδικασίαν ἐφαρμογῆς τοῦ «μοντέλου» χωρὶς «ἐξάρτηση» καὶ χωρὶς «παραμόρφωση»; Τί ἔννοια θὰ εἶχε σήμερα, σὲ πλήρη ἐποχὴ διεθνοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἕνα «μοντέλο» «ἀνεξαρτήτου» καὶ μὴ παραμορφωμένου, ἄς ποῦμε, «εὐμορφου» καπιταλισμοῦ; Τὸ πιὸ περίεργο, ὅπως θὰ δοῦμε ἄμεσως παρακάτω, εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας δίνει καταφατικὴ ἀπάντηση, σιωπηρὰ καὶ ρητὰ, στὰ παραπάνω ἐρωτήματα.

5. Στὴν πραγματικότητά θὰ ἔπρεπε μὲ περισσότερη σαφήνεια νὰ δοθεῖ ἐξαρχῆς καὶ ἐντελῶς σχηματικὰ ἡ γενικὴ τοποθέτηση τοῦ Δ. Μπενᾶ ἀπέναντι στὴ συνολικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ δῶθε, πράγμα πὸν πούθεν δὲν κάνει συνθετικὰ ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ γίνει καταληπτὸ τὸ πραγματικὸ νόημα τῶν παραπάνω ἐρωτημάτων. Εἶναι νομίζω πρωταρχικὸ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ βασικὴ ἀντίληψη τοῦ συγγραφέα (ἀντίληψη πὸν ἐξηγεῖ τὸν «τόνο» τῶν σχολίων του καὶ τὸν ἀφοριστικὸ χαρακτῆρα πολλῶν δηλώσεων καὶ προτάσεων του) ὅτι «ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γενικότερο κοινωνικοοικονομικὸ καθεστῶς πὸν ἐπικρατεῖ, οἱ ἐπιλογὲς δὲν εἶναι ἀναπόφευκτα καὶ ὑποχρεωτικὰ μονοσήμαντες. Δὲν θὰ ἦταν δηλαδή ἐξῶ ἀπὸ τὰ πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος μὴ ἄλλη πολιτικὴ πὸν θὰ ἀπέβλεπε στὴν ἀνάπτυξη μᾶς ἐθνικῆς βιομηχανίας μὲ βάση τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας καὶ σχεδιασμένης, ἔτσι πὸν νὰ ὀδηγεῖ σὲ μὴ ἰσορροπὴ ἀνάπτυξη» (σελ. 109, οἱ ὑπογραμμ. δικῆς μου). Ἄφου δὲν ἐγινε κάτι τέτοιο (καὶ πράγματι δὲν ἐγινε...) ὁ Δ. Μπενᾶς θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι... ἀνάπτυξη, ἀφού

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

είναι μόνο «ποσοτική» και «μη ούσιαστική» κ.λπ. (βλέπε παραπάνω). Και ἄς λένε τὰ ἴδια του τὰ στοιχεία και ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὅτι οἱ διαφθρωτικές (ἐπομένως «ποιοτικές») μεταβολές σὲ ὄλους τοὺς τομείς και κλάδους ἦταν πολὺ σημαντικές και ὅτι ἡ τάση τους εἶναι νὰ συνεχιστοῦν (βλ. π.χ. παραπάνω, σχετικά μὲ τὸν ἀγροτικό πληθυσμό). Ἀρνεῖται τὴν «ποιοτική» ἀνάπτυξη, ὅπως ἀρνεῖται νὰ περιλάβει στὰ πλούσια στατιστικά στοιχεία ἀναλύσεις σχετικές μὲ τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα, τὴ συνολικὴ ἀπασχόληση κ.λπ., και μάλιστα σὲ σύγκριση μὲ ἀνάλογες περιπτώσεις. Ἡ «ποιότητα» τῶν ἀλλαγῶν δὲν τοῦ ἀρέσει (γιὰ πολλοὺς θεμιτοὺς και σεβαστοὺς λόγους τοὺς ὁποίους πολλοὶ φαντάζομαι ὅτι συμμεριζόμαστε)... ἐπομένως οἱ ἀλλαγές δὲν ἔγιναν ἢ μᾶλλον δὲν μπαίνουν στὸ σχῆμα του και στὴ γενικότερη ἀξιολόγηση ποὺ κάνει τοῦ χτὲς και (ἐπομένως;) τοῦ σήμερα και τοῦ αὔριο.

Μιά τέτοια τοποθέτηση μὲ τὰ δυὸ της στοιχεία (ἄρνηση ἀναγνώρισης στὴ συγκεκριμένη ἀνάπτυξη τῆς περιόδου και διαβεβαίωση ὅτι τὸ συγκεκριμένο καθεστὼς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κάνει μιὰ «σωστή» ἀνάπτυξη) ὀδηγεῖ φυσικά σὲ παραγνώριση, ὑποτίμηση ἢ ὑπερεκτίμηση τῶν βασικῶν (και ἀναγκαίων) στοιχείων τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα και σὲ κρίσεις και ἐπικρίσεις σὲ ὅ,τι τὴν ἀφορᾷ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς μυθικῆς ἄλλης ἀνάπτυξης, ὁμοιάματης ἀδελφῆς της μολαταῦτα· ὀδηγεῖ ἀκόμη και σὲ μιὰ κριτικὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ κοινωνικοοικονομικὸ σύστημα «ἀνάπτυξης», προφανῶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς κάποιας ἔννοιας τῆς ἀνάπτυξης, ποὺ θὰ εἶχε γενικὴ ἐπιστημονικὴ παραδοχὴ. Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ φέρνει κάποια σύγχυση στὸν ἀναγνώστη ποὺ δὲν εἶναι πάντα σίγουρος γιὰ τὸ στόχο τῆς κριτικῆς (τοῦ «συστήματος» ἢ τῶν «ἐπιλογῶν» του;), οὔτε γιὰ τὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία γίνεται (ἄρνηση τοῦ συστήματος ἐπειδὴ δὲν ἀναπτύσσεται, ἢ, ἀντίθετα, ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους και τὴ λογικὴ του;). Γιατὶ φυσικά τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἀλλὰ ἐπίσης,

και κυρίως, ἡ συνακόλουθη κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ παρελθόντος και τῶν δυνατοτήτων ποὺ ἀνοίγει γιὰ τὸ μέλλον.

Και ἀκόμη παραπέρα, αὐτὴ ἡ τοποθέτηση δίνει στὸ συγγραφέα τὴν ἐλευθερία νὰ κρίνει και νὰ προτείνει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ κάθε μερικότερο σημεῖο τῆς ἀνάλυσής του, μὲ σημαντικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴ «συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης», ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀπαυτεῖ π.χ. τὴν πολιτικὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη του νὰ ἀσκεῖται ἀπέναντι στὴν ξένη τεχνολογία (βλ. παραπάνω) χωρὶς νὰ λαβαίνει ὑπόψη του τὰ ἐρωτηματικά ποὺ μὴ τέτοια πολιτικὴ στὴ συγκεκριμένη στιγμή και στὸ συγκεκριμένο τόπο συνεπάγεται. Τὰ παραπάνω ἰσχύουν γιὰ τὶς περισσότερές ἄλλες κρίσεις και προτάσεις του (και παραπέμπω ἀκόμη μιὰ φορὰ στὰ παραδείγματα ποὺ περιληπτικά ἀναφέρονται στὶς προηγούμενες παραγράφους), και ἰδίως γιὰ τὶς ἐθνικοποιήσεις και τὶς σχετικές μὲ αὐτὲς λοιπές κατευθύνσεις τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς (ἀνάπτυξη βαριᾶς βιομηχανίας, ἐξειδίκευση σὲ βιομηχανίες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐξαγωγές πρὸς τὴ Μέση Ἀνατολὴ κ.λπ., σελ. 329-411). Και ἐδῶ ὁ συγγραφέας ἀφήνει, και δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀφήνει, ἀναπάντητα πολλὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα: Μὲ ποιά ἀνάλυση συντάσσει τὸν κατάλογο τῶν ἐθνικοποιήσεων ποὺ προτείνει; Μὲ «μιὰ προσωπικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος» ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος, στὴ σελίδα 332. Ποιὸς θὰ τὶς κάνει αὐτὲς τὶς ἐθνικοποιήσεις; Τὸ «ἀνεξάρτητο, ἐλληνικὸ κράτος» κατάλληλε, και κλείνει στὴ σελ. 341. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας ἀποδίδει τὶς κακὲς ἐπιλογές τῆς δεκαετίας τοῦ '50 στὴν ἀνυπαρξία ἐνὸς «φιλολαϊκοῦ» κράτους. Τότε χρειαζόταν ἓνα φιλολαϊκὸ, σήμερα χρειάζεται ἓνα «ἀνεξάρτητο ἐλληνικὸ κράτος». Εἶναι περιττὸ νὰ ἐπιμείνω παραπέρα: στὸ κρίσιμο αὐτὸ σημεῖο τὸ βιβλίο ἐπιτρέπει εὐκολα κάθε εἶδος κριτικῆ. Ἄλλὰ και ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὰ κοινωνικοοικονομικά και τὰ κοινωνικοπολιτικά προκαταρκτικά μιᾶς τέτοιας εὐχῆς ἦταν λυμένα «καταρχὴν» και ὅτι τὸ ἐν λόγω «ἀνεξάρτητο ἐλληνικὸ κράτος» ἀποφάσι-

ζε νὰ κάνει τὶς ἐπιλογές ποὺ τὸ μὴ φιλολαϊκὸ δὲν θέλησε (ἂν και μπορούσε) νὰ κάνει, οἱ συγκεκριμένες αὐτὲς ἐπιλογές θὰ ἦταν ἄραγε δοσμένες ἀπὸ τὴ μόνη του ὑπαρξή, και ἢ προώθησή τους θὰ ἐξαρτιόταν μόνο ἀπ' αὐτὸ τὸν παράγοντα; Τέτοια φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέα σὲ ὄλο τὸ κείμενο τοῦ τελευταίου κεφαλαίου του: ἐθνικοποίηση θὰ γινόταν στοὺς ὅρους και στὶς τιμές ποὺ θὰ πρότεινε αὐτὸ τὸ κράτος, τὸ ξένο κεφάλαιο, ὅμως, θὰ δεχόταν νὰ συνεχίσει νὰ ἐπενδύει στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς ὅρους ποὺ θὰ τοῦ ἐπιβάλλονταν (ὅπως στὴν Ἀγγλία, τὶς ΗΠΑ, τὴ Γαλλία κ.λπ., ἐξομοίωση ποὺ δείχνει χαρακτηριστικὰ πόση «ἐλευθερία» παίρνει ὁ συγγραφέας μὲ τὶς συγκεκριμένες συνθήκες λειτουργίας και ἀνάπτυξης τοῦ διεθνοῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος). Θὰ ἦταν στὴ διάκριση τοῦ κράτους ἂν και ποιά τεχνολογία θὰ ἀγόραζε ἀνούμενο νὰ «πληρώνει χαράτσι» (και ἂν π.χ. ἡ σύγχρονη τεχνολογία τῆς σιδηροδρογίας δὲν τοῦ ἄφηνε ἄλλη δυνατότητα παρὰ νὰ ἀγοράζει μονάδες μὲ δυναμικότητα ποὺ νὰ ξεπερνᾶν δυὸ ἢ τρεῖς φορὲς τὶς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες τῆς χώρας, ποιὲς θὰ ἦταν οἱ δυνατὲς ἐπιλογές του; ἐξαγωγές, και σὲ ποιὲς συνθήκες διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ, και σὲ συνεργασία μὲ ποιά ἐμπορικὰ δίκτυα, ποιῶν μεγάλων πολυεθνικῶν συγκροτημάτων; «προσαρμοσμένη» τεχνολογία και σὲ ποιὸ κόστος παραγωγῆς και μὲ ποιὲς ἐπιπτώσεις στὴ λοιπὴ οικονομία;...), θὰ ἀξιοποιούσε τὸ κράτος αὐτὸ τοὺς ἐθνικοὺς πόρους γιὰ «οὔσιαστικὴ ἐκβιομηχάνιση», δηλαδή γιὰ βαριὰ μεταλλουργία, και στὴ συνέχεια κατασκευαστικὴ (γιὰ τὶς ὁποῖες φυσικά θὰ ἔβρισκε ὄλα τὰ ἀπαραίτητα ὑλικά και γνώσεις ἐπὶ τόπου και τῶν ὁποίων τὸ κόστος θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη τῶν λοιπῶν κλάδων), θὰ ἔκανε μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐξαγωγὲς βιομηχανικῶν προϊόντων στὴ Μέση Ἀνατολὴ (ἄλλη λίγο ὡς πολὺ μυθικὴ ἀναφορὰ βασιμισμένη σὲ κάποιο ὑποθετικὸ ἀντιιμπεριαλιστικὸ χαρακτῆρα τῆς περιοχῆς και σὲ κάποια θεληματικὴ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὸν «ἱστορικὸ χῶρο» ποὺ ἀπασχολεῖ πολλοὺς τελευταῖα και τὸν Ψυροῦν ἰδιαίτερα· ἢ μήπως ὑπο-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

συνείδητα ο συγγραφέας παρασύρεται και αποδίδει στο «άνεξάρτητο ελληνικό κράτος» το ρόλο μιᾶς ένδιαμεσης δύναμης ανάμεσα στην Εὐρώπη και την Ἀνατολή; και εἶναι θέμα «ἐπιλογῆς» ἢ τέτοια στροφή, ἢ γενικότερης τάσης τοῦ διεθνοῦς συστήματος; και εἶναι μόνη ἡ Ἑλλάδα ποῦ μπορεῖ νὰ τὴν κάνει αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ ἢ και ἄλλες; και τότε σὲ ποιές συνθήκες θὰ τοὺς ἀνταγωνιστεῖ; μήπως μὲ βάση κάποια ὑποθετικὴ ἀντιμπεριαλιστικὴ ἀλληλεγγύη;) κ.λπ., κ.λπ.

Και θὰ μπορούσαμε φυσικὰ νὰ περιπλέξουμε ἀκόμη περισσότερο τὰ πράγματα ἀν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὅλα τὰ παραπάνω ἐρωτηματικὰ παίρνουν τὸ πραγματικὸ τους νόημα και ὁδηγοῦν σὲ ἀπαρχές ἀπαντήσεων μόνο στὴν περίπτωση ποῦ ἔχουμε μιὰ προκαταρκτικὴ ἀνάλυση τῆς διαδικασίας ἀνάπτυξης τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ σὲ διεθνές και ἐθνικὸ ἐπίπεδο, καθὼς και τῆς σχετικῆς μ' αὐτὴν ἐξέλιξης τοῦ κράτους και τῆς κοινωνικοπολιτικῆς του ὑφῆς, τοῦ ρόλου του και τῶν ὁρίων τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς του. Σημεῖα ποῦ θεωρήσαμε δοσμένα γιὰ χάρη τῆς συζήτησης, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἢ ἔλλειψη ἀποκλείει στὴν πραγματικότητα τὴ δυνατότητά της.

6. Δὲν θὰ ἴθελα μὲ τὰ παραπάνω νὰ ὑποτιμηθεῖ ἢ πραγματικὴ συμβολὴ τοῦ Δ. Μπενᾶ στὴν ἔρευνα πάνω στο πρόβλημα ποῦ ἐξετάζει, και ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γενικῆς συλλογῆς στοιχείων και ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐριμνείας τους. Μακάρι κι ἄλλοι νὰ ἀποφασίσουν νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ τέτοιου μεγέθους και κόπου ἐργασίες ὥστε νὰ τροφοδοτηθεῖ ὁ διάλογος πάνω στὰ ἑλληνικὰ προβλήματα μὲ πραγματικὰ δεδομένα ὅσο και μὲ γενικότερες θεωρητικὲς συμβολές. Εὐχὴ τόσο περισσότερο ἔντονη, ποῦ εἶναι, νομίζω, τουλάχιστον σὲ ὁρισμένους τομείς, ἀφόρητη ἢ κυριαρχία τῆς δεύτερης τάσης μὲ συνακόλουθη περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀνάγκη τῆς πρώτης. Ἄν οἱ σκέψεις και οἱ ἀντιρρήσεις ποῦ ἐκτέθηκαν παραπάνω φαίνονται κάπως «πολεμικές», αὐτὸ δὲν συνδέεται ἄμεσα μόνο μὲ τὴ δουλειὰ τοῦ Δ. Μπενᾶ ἀλλὰ ἐξηγεῖται, ἴσως, ἀπὸ μιὰ γενικότερη ἀρνη-

τικὴ στάση ποῦ (εἴμαστε φαντάζομαι ὅλο και περισσότεροι σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση) στρέφεται ἐναντίον τῆς διαιώνισης ὁρισμένων πραδοσιακῶν πιὰ «σταθερῶν» τῆς κοινωνικοοικονομικῆς και πολιτικῆς σκέψης στὸν τόπο μας: εὐκολία νὰ τακτοποιοῦμε τὰ ἐσωτερικὰ, και ἀκόμη περισσότερο τὰ διεθνή οἰκονομικὰ προβλήματα και ἀντιθέσεις, εὐκολία ποῦ στηρίζεται σὲ κάποιο εἶδος «βολονταρισμοῦ», ἀκόμη και αὐθαιρεσίας. Ἡ στάση αὐτὴ συνήθως συνοδεύεται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ «πρόβλεψη» τοῦ παρελθόντος, τὴν πεισματικὴ ἀρνηση τῆς ψυχραμῆς ἀνάλυσης τοῦ παρόντος (συνχὰ γιὰ νὰ μὴ δώσουμε ὄπλα στὸν «ἀντίπαλο»), τὴν ἀδυνα-

μία ἢ τὸ φόβο τῆς προοπτικῆς ἀνάλυσης, ποῦ ἐξηγεῖται ἴσως εὐκολα ἀπὸ τὰ παραπάνω. Αὐτὲς οἱ «σταθερές» δὲν σχετίζονται ἀναγκαστικὰ ὅλες μὲ τὴ δουλειὰ τοῦ Δ. Μπενᾶ, ἀλλὰ συχνὰ τὴ διαπερνοῦν, και νομίζω ὅτι ἔδειξα πῶς. Και μόνο γι' αὐτὸν τὸ λόγο θὰ πιστεῦσα, παρὰ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν ξεκινᾶ μὲ τέτοια πρόθεση, και ἐπομένως δυσκολεύει πολὺ μιὰ τέτοια προοπτικὴ, ὅτι ἡ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου του εἶναι «ἀντικειμενικὰ» ἀναγκαῖα γιὰ ἕναν ἀναγκαῖο διάλογο ποῦ κάποτε πρέπει ν' ἀρχίσει πάνω στὰ θέματα ποῦ θίγει ἢ ποῦ, και ἂν τὰ παραμελεῖ, μὲ τὴν ὑπαρξὴ του ἀνατηδοῦν. ΜΙΧ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΑΚΗΣ

Η ΑΥΓΗ
κάθε πρωΐ

- ζωντανή ἐνημέρωση
- ελεύθερη κριτικὴ
- ἀδέσμευτη ἔρευνα

Η ΑΥΓΗ
κάθε Κυριακὴ
16 σελίδες

- με πλούσιο περιεχόμενο
- μὲ νέο ἐπιτελεῖο συνεργατῶν

Η ΑΥΓΗ
στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς πάλης
γιὰ τὴ δημοκρατία και τὴν ἀνεξαρτησία
τῆς Χώρας
γιὰ τὴν ἐνότητα και τὴν ἀνανέωση
τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος

**ἀγοράζετε
διαδίδετε
τὴν
ΑΥΓΗ**

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

«Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου»

του **Άβρααμ Μπεναρόγια**

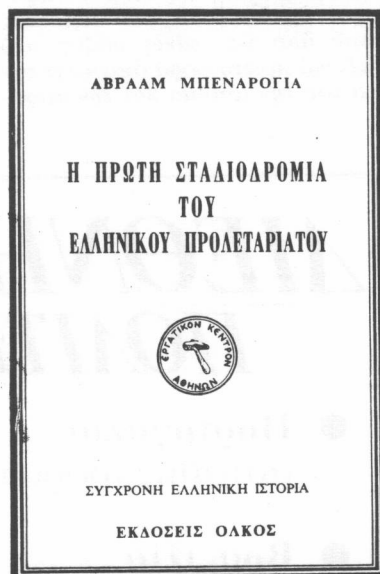
Επιμέλεια - σημειώσεις: **Άγγελος Ξεφάντης**
 Προλογικό σημείωμα: **Α. Ξεφάντης**, Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν: **G. Haupt**.
 Όλκος/«Σύγχρονη ελληνική ιστορία», χ.τ.χ., σσ. 284.

Την παρουσίαση του βιβλίου αυτού θα την άρχισω ανάποδα, από το τέλος.

Έδω και κάμποσο καιρό, από τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας και κυρίως από το καλοκαίρι του 1974, με την επαναφορά του κοινοβουλευτισμού, παρατηρείται ένας εκδοτικός οργανισμός που σίγουρα αντιστοιχεί σε μιὰ ανάλογη σε ποσότητα και θεματολογία ζήτηση βιβλίων. Τα βιβλία αυτά είναι τριών ειδών κυρίως. Κείμενα κοινωνιολογικά και θεωρητικά (πρωτότυπα και μεταφράσεις) βασισμένα στη μαρξιστική θεωρία και με άνιση, κατά συγγραφέα, τόσο σε ποσότητα όσο και σε ακρίβεια, χρήση των μαρξιστικών έννοιών. Βιβλία που αφορούν την καταγραφή και την αποτίμηση της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος, της Αντίστασης '41-45, του κομμουνιστικού κόμματος. Τέλος, μελέτες, σύγχρονες ή επανεκδόσεις, που αφορούν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τους πρώτους σοσιαλιστές, τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, το δημοτικιστικό κίνημα, κ.ά.

Η απότομη αυτή ποσοτική αύξηση των εκδόσεων με την παραπάνω θεματική είναι, σίγουρα, γέννημα μιᾶς διεκδίκησης: να γνωρίσουν οί Έλληνες ὅ,τι τὸ ἐπίσημο κράτος ἀποσιωπᾷ με τὴ βία ὀλόκληρη τὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία, δηλαδή τὴ μαρξιστικὴ θεωρία, τὴν ιστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καθὼς καὶ τὴ νεοελληνικὴ ιστορία τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς ἀστικής κοινωνίας καὶ διαμορφώνονται τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, ἐκεῖνα πὺ καθορίζουν τὶς ἐξελίξεις ἀλλὰ καὶ τὶς ιδιοτυπίες πὺ ἔχει ὡς σήμερα.

Σύμφωνα με ὅλα τὰ παραπάνω, ἀποτελεῖ ἀξιοπεριεργὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς μαρτυρίας πὺ ἀποτελεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀβραὰμ Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου*, δὲν προσέχτηγε ἀπὸ κανένα. Καὶ δὲν

εἶναι φυσικὰ καθόλου παράξενο ὅτι δὲν προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον πὺ γεννοῦν ἐκδόσεις τῆς παραμαρξιστικῆς φιλολογίας ἢ τῶν σύγχρονων δυτικῶν ρευμάτων καὶ νεωτερισμῶν. Εἶναι ὅμως ἄξιο ἀπορίας τὸ γεγονός ὅτι δὲν κίνησε τὴν προσοχὴ ὅσων ἀσχολοῦνται ὡς μελετητὲς με τὰ προβλήματα αὐτά, προσπαθώντας νὰ ἐρημνεύσουν τὰ κοινωνικά καὶ ιδεολογικά ρεύματα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας, ὅσων δοκιμάζουν νὰ καταγράψουν καὶ ν' ἀξιολογήσουν τὴν ιστορία τῆς σοσιαλι-

στικής θεωρίας καὶ πρακτικῆς στὴν Ἑλλάδα, οὔτε τῶν πολιτικῶν φορέων πὺ διεκδικοῦν τὴν ιστορικὴ συνέχεια τοῦ σοσιαλιστικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

Ἐὰς προσθέσω στὴν ἀπορία μου καὶ μιὰ λεπτομέρεια: ἀκόμα κι ἐκδοτικά τὸ βιβλίο αὐτὸ προτίθεται νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐργαλεῖο μελέτης. Συμπληρώνεται ἀπὸ δύο εἰσαγωγικά σημειώματα, ἱστορικὲς κι ἐρημνευτικὲς σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ, περιέχει χρονολογικὸ πῖνακα πὺ παρακολουθεῖ παράλληλα τὴν ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ παγκόσμιου σοσιαλιστικοῦ κινήματος, καθὼς καὶ τὴ γενικὴ πολιτικὴ ιστορία τῆς Ἑλλάδας, τέλος περιέχει εὐρετήριο ὀνομάτων, ὀργανώσεων καὶ ἐντύπων (ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν).

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία κείμενα τοῦ Ἀβραὰμ Μπεναρόγια, ἐβραίου σοσιαλιστῆ, πὺ ἔζησε κι ἔδρασε κυρίως στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἴδρυσης τῆς Φεντερασιόν, πὺ ἔπαιξε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἴδρυση τοῦ ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος Ἑλλάδος) τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξε ἡγετικὸ στέλεχος μέχρι τὰ 1924, πὺ ἐπέζησε μέσα στὸν ναζιστικὸ τυφῶνα, ὑπῆρξε στέλεχος τῆς ΕΛΔ μεταπολεμικά, καὶ ἀπὸ τὸ 1953 ζεῖ σὲ μιὰ κομόπολη ἔξω ἀπὸ τὸ Τεὺ Ἀβίβ.

Πρόκειται γιὰ κείμενα μεγάλου ἐνδιαφέροντος τόσο γιὰ τὸ μελετητὴ τῆς ἀντίστοιχης περιόδου, ὅσο κι ἐκεῖνον τῆς πορείας τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν. Δύο κείμενα τοῦ 1921 καὶ 1922 στὰ ὁποῖα ὁ Μπεναρόγιας προσπαθεῖ, με χρήσιμα στοιχεία, νὰ περιγράψει τὴν ἐργατικὴ καὶ τὴν ἀγροτικὴ τάξη στὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἓνα κείμενο τοῦ 1931, τὸ βασικὸ κείμενο τοῦ βιβλίου, ἱστορικὸ καὶ βιογραφικὸ σύγχρονως.

Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ὁ Μπεναρόγιας περιγράφει τοὺς πρώτους ἑλληνες σοσιαλιστές, ὅπως τὴν πληθωρικὴ κι ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία τοῦ Πλάτωνα Δρακούλη, τὴν ἀντιφατικὴ προσωπικότητα τοῦ Ν. Γιαννιοῦ, περιγράφει τὰ πρώτα βήματα τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν, τὶς πρώτες ὀργανωτικὲς προσπάθειες, καθὼς καὶ τὰ πρώτα θύματα, ὅπως ὁ Μαρίνος Ἀντύπας, κεφαλωνίτης σοσια-

Και γραμμата γνωρίζω και γραμμата γνω

λιστής που δολοφονήθηκε στη Θεσσαλία. Αναφέρεται με λεπτομέρειες στην ίδρυση και τη δράση της Φεντερασσιόν, σημαντικής σοσιαλιστικής οργάνωσης που γεννήθηκε στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Περιγράφει την πορεία προς την ίδρυση και τα πρώτα βήματα του ΣΕΚΕ. Τέλος η αναφορά του στο Γουδι και η κριτική που κάνει των σοσιαλιζόντων βενιζελικών δίνει έμμεσα πολλές πληροφορίες για τα ιδεολογικά μείγματα στην ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης στην οποία οι σοσιαλιστικές ιδέες συγχέονται συχνά, κυρίως στη σκέψη των διανοομένων, με τις αστικές διεκδικήσεις για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη, εωσότου η ρωσική επανάσταση και η μικρασιατική καταστροφή ξεκαθαρίσουν τις ιδέες και τοποθετήσουν σαφώς τους φορείς τους.

Για την πολύ σημαντική ιστορία της Φεντερασσιόν, κατά την εισαγωγή του γάλλου ιστορικού Georges Hautt η οργάνωση αυτή «καταλαμβάνει σημαντική θέση στην ιστορία του διεθνούς σοσιαλισμού» (σελ. 30), η έκδοση αποτελεί το πρώτο ντοκουμέντο στην ελληνική γλώσσα. Εκτός από αυτό, το κείμενο του Μπεναρόγια αποτελεί μία από τις καλύτερες πηγές: «η κύρια πηγή για τους περισσότερους ιστορικούς», γράφει ο G. Hautt (σελ. 17).

Για το θεωρητικό ιστορικό πρόβλημα που θέτει η ανάπτυξη μιας σημαντικής σοσιαλιστικής οργάνωσης τόσο πρόωρα μέσα στο εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης, ο G. Hautt κάνει μια πολύ δξυδερχή παρατήρηση, πάνω στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί η ανάλυση των αιτίων που κάνουν τους εβραίους τότε περισσότερο δεκτικούς στις σοσιαλιστικές ιδέες: «η κοινότητα των σεφαρδιτών Έβραίων εμφανίζει τον τύπο μιας "υποδειγματικής" κοινωνικής πόλωσης. Στις αρχές του 20ού αιώνα το μεγάλο εμπόριο και η βιομηχανία βρίσκονται στα χέρια των σεφαρδιτών Έβραίων της Θεσσαλονίκης. Αλλά τα δύο τρίτα των εργατών είναι κι αυτοί σεφαρδίτες» (σελ. 20).

Χωρίς ν' αποτελείουν ύλικό τόσο πολύτιμο όσο για το παραπάνω θέμα, οι μαρτυρίες του Μπεναρόγια

είναι πολύ χρήσιμες και για το μελετητή της ιστορίας του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, όπως δείχνει στην πολύ αξιολογη εισαγωγή του ο επιμελητής της έκδοσης. Η εισαγωγή αυτή ερμηνεύει τη διαδικασία¹ μέσα από την οποία ο Μπεναρόγια, αλλά και ολόκληρη η παλιά ηγεσία του ΣΕΚΕ έκτοπιζεται από τη νέα ηγεσία του ΚΚΕ που θα βγει από τη Μικρασιατική καταστροφή. Δίχως η εισαγωγή, κρίνοντας την τάση που κυριάρχησε, ν' αξιολογεί τις απόψεις του Μπεναρόγια ως «τη σωστή έκδοχη» — ο επιμελητής αποκαλεί άλλωστε ερμηνευτικές παγίδες τις δύο αντίθετες αυτές αξιολογικές αποτιμήσεις —, θέτει ένα πρόβλημα πολύ σημαντικό για την κατανόηση της ιστορίας του κομμουνιστικού κόμματος. Το πρόβλημα της αποκοπής του κόμματος αυτού από τις λαϊκές μάζες: «το ΚΚΕ για πρώτη φορά ακυρώνει την ίδια του την ιστορία και την παρά-

δοσή του. Το φαινόμενο αναφαιίνεται κατ' επανάληψη έκτοτε, σε σημείο μάλιστα που ν' αποτελεί μία ιστορική σταθερά του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος» (σελ. 15).

Τέλος θά 'πρεπε να σημειώσουμε ότι ο Άβρααμ Μπεναρόγιας, που εκτός από τα κείμενα αυτά έχει γράψει πολυάριθμες μελέτες σε τουρκικά και σεβρικά περιοδικά, αποτελεί τη βασική πηγή πληροφόρησης του Γιάννη Κορδάτου, αλλά και όσων ασχολήθηκαν με το εργατικό κίνημα στα Βαλκάνια.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

1. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η εισαγωγή αυτή αποτελεί ένα είδος προοιμίου της πολύ εκτενέστερης και πολύ πιο εμπειροστατωμένης ανάλυσης του ίδιου φαινομένου που κάνει ο Α. Έλεφάντης στο βιβλίο του (που κι αυτό περιέργως δεν προκάλεσε καθόλου την προσοχή ούτε καν της κριτικής) *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: ΚΚΕ και άσπιμοός στο μεσοπόλεμο*, Όλιός, Αθήνα 1976.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ LE MONDE diplomatique

- Πορτογαλία
αποταθής ισοροπία
  - Βραζιλία
δέκα χρόνια δικτατορίας
  - Ινδικός Ωκεανός
η στρατηγική των μεγάλων δυνάμεων
- ή πλερέστερη ενημέρωση για τα διεθνή ζητήματα

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρ

«Ταξικοί Άγῶνες στην ΕΣΣΔ, 1η περίοδος 1917-1923»

του Σάρλ Μπετελέμ

Μετάφραση: Κώστας Μαλεβός. Έκδόσεις Ράππας/

Προβλήματα του καιρού μας, χ.τ.χ., σσ. 518 + βιβλιογρ., εφρετήριο.

Ο Μπετελέμ αναδεικνύει την επικαιρότητα και συνάμα τη δυνατότητα μιάς μαρξιστικής ανάλυσης της ιστορίας της ΕΣΣΔ, που νά αποβάλλει τά ενοχικά συμπλέγματα στά όποια τό ΚΚΣΕ καθιλώνει όσους τολμούν νά άμφισβητήσουν τό σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ. Μόνο μιά ιστορική ανάλυση που αποκαθιστά την έννοιολογική και πολιτική προτεραιότητα της ταξικής πάλης είναι σε θέση νά άκρωσει τό άγωνιώδες εκζομές άνάμεσα στην έθελοδοουλεία και τόν άντικομμουνισμό, μεταπλάθοντας ταυτόχρονα την κριτική της σταλινικής περιόδου του κομμουνιστικού κινήματος σε κριτική της άστικής ιδεολογίας. Μέχρι πρόσφατα, ή μόνη διέξοδος από τό δίλημμα ήταν ό ουμανιστικός λήρος για τά σταλινικά έγκλήματα που - άν και πολιτικά άπελευθερωτικός όταν προέρχεται από την άριστερά - καταδικάζει, και καταδικάζει, σε σιωπή τάφου την κριτική των θεμελιωδών ιδεολογημάτων του σταλινισμού. Τό κείμενο του Μπετελέμ είναι τό άδιάφρεστο τεκμήριο μιάς προβληματικής, νεόφαντης και άνεκτίμητης άκόμη στή χώρα μας, που κατάργησε τή σιωπή μαζί με τό δίλημμα, χωρίς νά άφθει στην ουμανιστική μορφολογία για την «κατάπιση του άνθρώπου» στην ΕΣΣΔ, ή στις έλκυστικές φάλσιδεύσεις της «κριτικής της προσωπολατρίας». Και τό σημαντικότερο: Μόνο μιά τέτοια ανάλυση μπορεί νά λειτουργήσει διαπλαστικά στή μετατόπιση του επίκεντρου των ζητήσεων για την επικαιρότητα και διωσιμότητα της κομμουνιστικής επαγγελίας, από τό θάυμασμό ή την άποστροφή για την ΕΣΣΔ στό τί γίνεται με μās εδώ, στόν δικό μας καπιταλισμό.

Καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση της δυνατότητας για μιά τέτοια κριτική έπαιξαν, όπως σημειώνει στο προοίμιο του ό ίδιος ό συγγραφέας, δύο παράγοντες. Πρώτο και κύριο, όρισμένα πολιτικά γεγονότα στό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα: ή κουβανέζικη και ή κινεζική επανάσταση, ή πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα, καθώς και τά πολλαπλασιαζόμενα, μέσα και έξω από την ΕΣΣΔ, σημάδια της κρίσης του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος - γεγονότα που ή θεωρητική τους καταστάλαξη διεγραψε νέες θεωρητικές κατευθύνσεις για τά προβλήματα της σοσιαλιστικής σχεδιοποίησης, της ιδιοκτησίας στό σοσιαλισμό, για τή σχέση ύποδομής και έποικοδομήματος, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τό μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής, τή θέση των μαζών στην προλεταριακή κρατική έξουσία, τους ιδεολογικούς και πολιτικούς άγῶνες του κομμουνιστικού κόμματος, κ.ο.κ. Δεύτερον, ή θεωρητική επεξεργασία των εμπειριών αυτών υπερπροσοδιορίζεται από την επαναστατική θεωρητική ανάπτυξη στό μαρξισμό που πραγματοποιείται τά τελευταία χρόνια στην Γαλλία και που φέρει τά όνόματα του Άλτουσέρ και των συνεργατών του. Η ανάπτυξη αυτή άφύπνισε τόν μαρξισμό στους κινδύνους που τόν περιζώνουν και τόν διαρακτηριστικά της Δεύτερης Διεθνούς, και άλλοτε με καινούρια έφησυχαστικά όνόματα.

Τό βιβλίο του Μπετελέμ έρχεται σε ρήξη με την υπάρχουσα ιστοριογραφία για την ΕΣΣΔ. Γιατί, έστω

και αν παραμερίσουμε τη σοβιετολογία και σταθούμε άποκλειστικά στις άποτιμήσεις, κομματικές και άτομικές, που ένέχουν μαρξιστικές προθέσεις, θά άνταμώσουμε, άφενός, προσωπικές μαρτυρίες, άποφάσεις πολιτικών όργανων, στατιστικές - ντοκουμέντα, όπωσδήποτε απαραίτητα, τά όποια όμως, έπειδή άκριβώς προτίθενται νά έπαρξέσουν, άναβάλλουν την ώρα της άναλυσης - άφετέρου, στή χλαλή των προπαγανδιστικών άφορισμών, άποκαλυπτικών καταγγελιών, φανατικών έπιφωνημάτων και μειψιμορων άπολογητικών άναμασημάτων που διασταυρώνονται και άνσκατώνονται με την άνεκδοτολογική θαδούρα των άστικών έφημερίδων, θά μās ξαφνίσουν όί λιγοστές εκλάμψεις μιάς μαρξιστικής κριτικής, όπως του Claudin.

Οι Ταξικοί Άγῶνες δέν είναι τό πρώτο βιβλίο του Μπετελέμ που πραγματεύεται τά ζητήματα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, στην ΕΣΣΔ και γενικότερα. Στή *Μετάβαση στην σοσιαλιστική οικονομία, στό Μοργές Ιδιοκτησίας στό μεταβατικό στάδιο προς τό σοσιαλισμό*, και στην άλληλογραφία του με τόν Σουήζν, ό Μπετελέμ διαμορφώνει τή μήτρα των έννοιολογικών κατηγοριών που θά δοκιμαστούν στην ανάλυση της ιστορίας των πρώτων χρόνων της σοβιετικής επανάστασης. Είναι φυσικά άδύνατο νά άποδώσουμε τό νόημα ή έστω την έμβέλεια του θεωρητικού έργου του Μπετελέμ. Έπισημαίνουμε άπλως δύο καιρίες αίχμές της προβληματικής του:

1. Σύμφωνα με τόν Μπετελέμ, ή κύρια άστική επιβουλή κατά της μαρξιστικής θεωρίας, άρα και τό κατεξοχήν εμπόδιο στή γνώση της ιστορίας της ΕΣΣΔ, προέρχεται από τόν οικονομισμό, ό όποιος και άποτελεί την άνομολόγητη και άλώβητη άκόμη ύποστύλωση του σταλινικού ιδεολογικού κληροδοτήματος. Η προβληματική του «παγωμένου μαρξισμού», όπως τόν άποκαλεί ό Μπετελέμ, συγκροτείται από τή δράση τριών διακριτών αλλά άλληλένδεται θεωρητικών μετατοπί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

σεων: α) Τήν απόσβεση της ταξικής πάλης ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας (άρα και της ιστορίας του σοσιαλισμού). β) Τήν παραγνώριση των πραγματικών συνθηκών για τήν εξαφάνιση του κράτους. γ) Τήν προβολή της πρωταρχικότητας των παραγωγικών δυνάμεων πού, εκτοπίζοντας τό θέμα των σχέσεων παραγωγής, καταλαμβάνουν τή θέση του κινητήρα της ιστορίας.

2. Από τήν επισήμανση των θεωρητικών μετατοπίσεων του οικονομισμού προκύπτει ένα νέο σύνολο προβλημάτων και έννοιολογικών κατηγοριών για τήν αναψηλάφηση των ταξικών συγκρούσεων στην ΕΣΣΔ. Η άρχική άπορία όποιου θελήσει νά σταθεί κριτικά απέναντι στη σοβιετική ιστορία θά μπορούσε νά διατυπωθεί ως εξής: Από πού θά πιάσουμε τό νήμα για νά ξετυλίξουμε τό κουβάρι των ιστορικών γεγονότων και της δικής μας ιδεολογίας; Τό ερώτημα έχει και τή θεωρητική του διατύπωση: Τό οικονομικό επίπεδο είναι σέ τελευταία ανάλυση προσδιοριστικό του συνόλου κοινωνικού σχηματισμού· ποιά είναι όμως τό κυρίαρχο στοιχείο; σέ ποιά επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού απονέμει ή οικονομική βάση τήν κυριαρχία; Εδώ ό Μπετελέμ θά παρέμβει μέ καταλυτική σαφήνεια: Για νά αποτιμήσουμε τό σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ, τό κυρίαρχο ερώτημα δέν είναι οικονομικό αλλά πολιτικό· δέν είναι τό ερώτημα του κατά πόσο ό σοσιαλισμός αναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις, ούτε καν ή επισήμανση κάποιων οικονομικών διαδικασιών, όπως ή ύπαρξη εμπορευματικής παραγωγής, μισθών και χρηματικής ανταλλαγής. Όχι επειδή αυτά δέν έχουν σημασία, κάθε άλλο· αλλά επειδή είναι δυνατή (όπως και έγινε, εξάλλου, στην ίδια τήν ΕΣΣΔ) ή επιδίωξη, τουλάχιστο γ'ά μιá ιστορική περίοδο, του σοσιαλισμού παρά τήν ύπαρξή τους, πάνω και μέσα σ' αυτά, εφόσον όμως τήν εξουσία τήν έχει τό προλεταριάτο. Τό κυρίαρχο ερώτημα, επομένως, είναι τό ποιά άσκει τήν κρατική εξουσία. Γιατί άς μ'ήν ξεχνάμε ότι ή σοσιαλιστική επανάσταση, δηλαδή ή ανα-

τροπή της άστικής κρατικής εξουσίας και ή εγκατάλειψη της προλεταριακής κρατικής εξουσίας, δέν γίνεται άφ'ού επικρατήσει αλλά για νά επικρατήσει ό κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής.

Οί θεωρητικές αυτές προδιαγραφές υπαγορεύουν μιá έντελώς διαφορετική αντιμετώπιση της σοβιετικής ιστορίας από αυτήν πού μ'άς προσφέρουν άφειδόμενα οί ποικίλες παραλλαγές και φιλοσοφικές εκγάνσεις του οικονομισμού, καθώς και μιá διαφορετική διάταξη του άφθονου πραγματολογικού υλικού πού συναποκομίζει ό συγγραφέας από τήν πολύχρονη θήτευση του στα ζητήματα της σοσιαλιστικής οικονομίας.

Η ανάλυση του Μπετελέμ εκκινεί από μιá σειρά διαπιστώσεις, εκτιμήσεις και αναλύσεις πού κάνει ό Λένιν στα χρόνια 1917-1923 για τόν μετεπαναστατικό ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό, στίς όποιες υποδόσκει ή έμμονη έγνοια για τή σχέση του οικονομικού και του πολιτικού επιπέδου και τή θέση του κόμματος στην επαναστατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση του Λένιν, ή κατάσταση πού προκύπτει μετά τήν Οκτωβριανή Επανάσταση σηματοδύεται από τήν αναντιστοιχία ανάμεσα στην οικονομική βάση και τό πολιτικό εικοκοδόμημα. Δηλαδή, άφενός κυρίαρχος τρόπος παραγωγής παραμένει ό καπιταλιστικός, ενώ ταυτόχρονα και αναπόφευκτα τά οικονομικά μέτρα πού προωθεί τό μπολσεβίκικο κόμμα (διανομή της γης, ένσωμάτωση των άστών ειδικών στην βιομηχανική παραγωγή μέ υπεραυξημένους μισθούς, κ.λπ.) τείνουν νά τόν μετατρέψουν σ' έναν, σύμφωνα μέ τόν όρο του Λένιν, «κρατικό καπιταλισμό»· άφετέρου, ή πολιτική εξουσία άσκειται από τίς κινητοποιημένες λαϊκές μάζες, και κατά κύριο λόγο από τά μαχητικά κομμουνιστικά τμήματα του προλεταριάτου της πόλης. Επομένως, ό κεντρικός στόχος της επαναστατικοποίησης των παραγωγικών σχέσεων έναποτίθεται στον υπερπροσδιοριστικό ρόλο της κρατικής εξουσίας. Έπεται πώς ό,τι συμβαίνει

μέσα και περί τούς κρατικούς μηχανισμούς είναι ζωτικής, αποφασιστικής σημασίας στην εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων. Έτσι, ή δημιουργία νέων, σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων εξυπνοει τά εξής έργα και προβλήματα:

1. Τή δημιουργία πυρήνων κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής στα κάρια σημεία της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τό πρόβλημα βέβαια περιπλέκεται από τό σημαντικό βάρος των προκαπιταλιστικών μορφών παραγωγής πού επιβιώνουν και αναπαράγονται στον σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό· και οξύνεται στο έπακρο στη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου πού τό φάσμα της πείνας επισκιάζει τίς πόλεις και τήν ύπαιθρο, όταν οί εκβιαστικές ανάγκες του μετώπου υπεραναγκάζουν τά πρώτα σκιστήματα των επαναστατικών παραγωγικών κυττάρων.

Στήν ύπαιθρο, τό αίτημα του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και του μολιάσματος της άγροτικής οικονομίας μέ κομμουνιστικούς πυρήνες παραγωγής σφαιράζει κάτω από τή συνθλιπτική αδράνεια των άγροτικών μαζών. Οί δημοκρατικοί μετασχηματισμοί (διανομή της γης) στο πρώτο, δημοκρατικό στάδιο της επανάστασης, ενώ έμπεδώνουν τήν πολιτική ήγεμονία του μπολσεβίκικου κόμματος, οδηγούν ταυτόχρονα στην ενίσχυση του Μίτ (προκαπιταλιστική άγροτική κοινότητα, μέ οργανικό ρόλο στη διανομή και αναδιανομή της γης) και τή διάγκωση της μεσαίας άγροτιάς. Τό Μίτ έτσι θά λειτουργήσει ως πολιτικός και ιδεολογικός μηχανισμός αναπαραγωγής άστικών (και μικροαστικών) σχέσεων στην ύπαιθρο.

Έτσι, αν λάβουμε υπόψη: άφενός τήν έμμονή των προκαπιταλιστικών μορφών παραγωγής μέσα σ' ένα άνθεκτικό πλέγμα πολυεπίπεδων κοινωνικών σχέσεων, τίς οικογενειακές - πατριαρχικές σχέσεις της άγροτικής κοινότητας, τή συνεχιζόμενη ιδεολογική επιρροή των κουλάκων στίς άγροτικές μάζες· άφετέρου, τήν ιδεολογική και οργανωτική ανεπάρκεια του μπολσεβί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

κου κόμματος στην ύπαιθρο – τότε ίσως άρχισεί νά γίνεται όρατή ή ύψη των αντικειμενικών εμποδίων πού παραλύουν τίς άλλεπάλληλες προσπάθειες (καί τελικά καί τό αίτιμα) γιά τήν επαναστατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

2. Τή διάρκή πολιτική καί ιδεολογική εγρήγορη των μαζών, κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς άσκησης τής δικτατορίας του προλεταριάτου, δηλαδή των σοσιαλιστικών κρατικών μηχανισμών – όπου, άς τό τονίσουμε, προέχει ή διάπλαση των στοιχείων του «μή κράτους», των μορφών άμεσης λαϊκής αυτοδιοίκησης. Έδώ, τό κύριο πρόβλημα πού θά παρουσιαστεί άμέσως μετά τήν επανάσταση είναι ή διαδικασία αυτονομίησης του κρατικού μηχανισμού, τόσο από τίς μάζες, όσο καί από τόν συλλογικό έλεγχο του πολυσεβίτικου κόμματος. Τό πρώτο, αίριο σύμπλωμα τής διαδικασίας αυτονομίησης – πού είναι τό κυρίαρχο πολιτικό αποτέλεσμα τής σύνολης διάταξης των ταξικών σχέσεων – είναι ή μετατόπιση του κέντρου βάρους του κρατικού μηχανισμού από τά σοσιέτ στα άνώτατα κυβερνητικά όργανα καί, μέσω των τελευταίων, σ' έναν μόνιμο διοικητικό μηχανισμό πού κυριαρχείται από τή σχεδόν άθικτη τσαρική γραφειοκρατία.

3. Τήν ύπαρξη ενός κομμουνιστικού μαρξιστικού κόμματος πού δρα μέσα στις μάζες, κινητοποιώντας τες προς τήν κατεύθυνση τής διαρκούς επαναστατικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Έδώ τό μολοσεβίτικο κόμμα καλείται νά μετατοπίσει τό βάρος τή πολιτικής του ήγεμονίας στην ιδεολογική συνισταμένη τής, νά «ιδεολογικοποιήσει», άς πούμε, στό έπακρο τά πολιτικά καί ιδεολογικά ζητήματα τής οικόδομησης του σοσιαλισμού, νά κατακτήσει τή δυνατότητα νά πείθει γιά τό χαρακτήρα καί τό βάθος των επαναστατικών μετασχηματισμών. Στή διαδικασία αυτή, τό κόμμα δέν μπορεί φυσικά νά αποτραδηχτεί στό θερμοζήλιο του νέου σπόρου· τή μάχη τής ιδεολογίας του θά τή δώσει καί θά τήν πάρει μέσα στους χώρους των ταξικών μετασχηματι-

σμών πού συντελούνται, θά γίνει καί αυτό ύλικό, μεταποιησιμο καί φθαρτό, τής ταξικής πάλης πού κινεί τήν ιστορία, γι' αυτό εξάλλου καί ή επαναστατική θεωρία πού τό ζωογονεί καί τό οργανώνει άποκτά τόσο άποφασιστική σημασία. Έπειδή άκριβώς οι επαναστατικές συνθήκες αναγορεύουν τόν κόμμα σέ «ήγετικό όργανο τής δικτατορίας του προλεταριάτου», σύμφωνα μέ τόν όρο του Μπετελέμ, οι δείκτες τής αποτελεσματικότητάς του στην διαδικασία επαναστατικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων έντοπίζονται στα σημεία διαπλοκής του μέ τόν κρατικό μηχανισμό. Στή σχέση του κόμματος μέ έναν κρατικό μηχανισμό πού κινείται, όπως παρατηρεί ο Λένιν, από μία «άλλη δύναμη» (δηλαδή τής αστικής τάξης), άνιχνεύει ο Μπετελέμ μερικά από τά κύρια προβλήματα τής οικόδομησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ: «... ο μηχανισμός του κόμματος τείνει νά συγχωνευτεί μέ τους διοικητικούς μηχανισμούς καί, ταυτόχρονα, τείνει νά υποκαταστήσει τίς οργανώσεις του κόμματος», δηλαδή νά ενεργεί στην θέση τους καί νά μίν υποβάλλεται στον έλεγχο τής κομματικής δάσης...» (σελ. 291)

Αντίθετα μέ τήν σοσιετολογική κατασκευής εικόνα του πειθήνιου καί χριστιανικά μακρόθυμου ρώσου χωριάτη πού υποκλίνεται στό κνούτο του άδίστακτου μολοσεβίκου ινοτρούκτορα, εικόνα πού μέ άκούραστη ταξική ευσυνειδησία κανακτεύει, χρόνια τώρα, ή διεθνής του αστικού τύπου· αντίθετα, πάλι, μέ τήν εικόνα του ροδαλού «σοβιετικού ανθρώπου» πού ένδύεται μέ μυστικοπάθεια ή σοβιετική γραφειοκρατία, ο Μπετελέμ άνοίγει, σέ καθένα από τά έργα καί προβλήματα πού ύπαινηχίκαμε παραπάνω, καί μία σκηνή τής ταξικής πάλης πού διεξάγεται στα χρόνια 1917-1923, «ταυτόχρονα λυσσαλέα καί τυφλή».

Σ' όλο τό βάθος καί πλάτος των ταξικών συγκρούσεων πού συντελούνται στα χρόνια πού πραγματεύεται ο Μπετελέμ, έλλοχεύει ο κίνδυνος τής αστικής παλινόρθωσης. Γιατί ή αναπαραγωγή των

τελειώνει στό σοσιαλισμό· άπλώς έλέγχεται, κυριαρχείται από άλλες, επαναστατικές σχέσεις. Η δέν κυριαρχείται, καί ανατρέπει, όπως πιστεύει ο Μπετελέμ, τά αποτελέσματα τής Οκτωβριανής Επανάστασης. Η ανατροπή αυτή οδήγησε, σύμφωνα μέ τόν Μπετελέμ, στην συγκρότηση μιάς «κρατικής αστικής τάξης». Έδώ όφείλουμε νά σημειώσουμε – αν καί δέν διαφωνούμε μέ τόν τύπο των συμπερασμάτων πού διαγράφονται, ήδη από αυτόν τόν τόμο, γιά τή σημερινή ΕΣΣΔ– ότι ο όρος «κρατική αστική τάξη» δέν άποκτά άυστηρή έννοιολογική ύπόσταση στό κείμενο του Μπετελέμ: λειτουργεί ένδεικτικά, προειδεάζοντας γιά τίς αναλύσεις πού έπονται, ή έστω περιγραφικά. Ίσως έπειδή χρονολογικά ή έννοια άνήκει στους τόμους πού θά ακολουθήσουν, των όποιων θά πρέπει νά αποτελέσει τό κατεξοχόν ιστορικό αντίκειμενο.

Η καθοριστική σημασία του κειμένου του Μπετελέμ συνίσταται στην επαναπολιτικοποίηση τής ιστορίας τής σοβιετικής κοινωνίας καί τής μολοσεβίκικης επανάστασης. Επαναπολιτικοποίηση διπλή: Αφενός γιατί άφαιρεί από τό σοσιαλισμό εκείνη τήν αίσθηση του «τέλους», πού άποπνέει όταν διαχωρίζεται από τους καθημερινούς άγώνες· γιατί άποκαθιστά τόν ταξικό χαρακτήρα τής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αφετέρου γιατί ταυτόχρονα άναδεικνύει τήν επικαιρότητα, τόσο στον καπιταλισμό όσο καί στο σοσιαλισμό (καί «σοσιαλισμό»), του άλλου στόχου, του κομμουνιστικού, τής κατάργησης τής ταξικής κοινωνίας. Δέν προτείνουμε νέες ουτοπίες, ούτε τήν άκύρωση των μεταβατικών σταδίων. Απλώς έπισημαίνουμε ότι ή κομμουνιστική επαγγελία, άποθημμένη από τά ιδεολογήματα τής «ρεαλιστικής πολιτικής» στα πέρατα του λογιισμού, όπου καί παίρνει τά χαρακτηριστικά τής έκτονωτικής ρέμδης, διεκδικεί καί πάλι τή θέση τής στην ρουτίνα των ιδεών μας – γιά νά τίς πολιτικοποιήσει, σ' έναν κόσμο δάνασο, καπιταλιστικό.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ

Πλάτων, «Σοφιστής», Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Δημήτρη Γληνού. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων «Ι. Ζαχαρόπουλος», σσ. 356.

Ἡ μετάφραση τοῦ Σοφιστῆ ἀπὸ τὸν Γληνό, πού ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς γνωστῆς σειρᾶς τοῦ «Ζαχαρόπουλου» (μὲ γενικὴ ἐπιμέλεια Γιάννη Κορδάτου), πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1940 μὲ τὸ ψευδῆνυμο Δ. Ἀλεξάνδρου· ἡ ἐπαναδημοσίευσή της, τὸ 1971, ἀπὸ τὴν ΕΚΙΝ (Ἑλληνοευρωπαϊκὴ Κίνηση Νέων) ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκδοτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς — ἔναυσμα πολιτικοῦ στοχασμοῦ καὶ ὄπλο ἀντιχουντικῆς δράσεως.

Ἡ ὀλόπλευρη καὶ ἄρτια ἐπιμέλεια τοῦ Γληνοῦ εἶναι σημαντικὴ γιὰ δύο λόγους. Ἀφενὸς γιὰτὶ ἀποτελεῖ, ὡς μετάφραση, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια, ὑποδειγματικὴ φιλολογικὴ ἐργασία. Ἀφετέρου — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ καθοριστικὸ — γιὰτὶ ἡ εἰσαγωγὴ (178 σελίδες τοῦ βιβλίου), στὴν πραγματικότητά ἀντιμέτωπη στὶς ἰδεολογικὲς συντεταγμένες τῆς «φιλολογίας», παραμένει ἀκόμη καὶ σήμερα ἕνα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ γιὰ τὴ χώρα μας δείγματα μιᾶς ἐνδογενοῦς παραγωγῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας πού τοποθετήθηκε στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγῶνων καὶ ἀντιστρατεύτηκε τὴν ἰδεολογία τοῦ ἀστισμοῦ στοὺς προνομιακοὺς τῆς, ἀκαδημαϊκοὺς καὶ μὴ, θεωρητικούς τόπους. Τὸ κείμενο τοῦ Γληνοῦ παραμένει μιὰ ἀμετάβητη διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὰ ἰδεολογικὰ στρατόπεδα: Πρόκληση καὶ ἄγχος γιὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία καὶ τολμηρὸ (ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητο) καθῆκον γιὰ τὴ μαρξιστικὴ.

Ἀργύρης Φωτεινός

Καὶ γραμμὰτα γνωρίζω καὶ

Ν. Σ. Σκιαδᾶς, «Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας», τόμ. Α', 1476-1828, Gutenberg, Ἀθήνα 1976.

Ὁ τίτλος Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὶς ἐπιδώξεις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας. Διαχρονικὰ, χρησιμοποιοῦντας στοιχεῖα ἤδη γνωστὰ ἀπὸ ἐπιμέρους ἔρευνες, σκορπισμένα ὅμως σὲ μελέτες καὶ πολλὰ ἄρθρα, ὁ Ν. Σκιαδᾶς ἀριθμεῖ τὰ τυπογραφία πού ἱδρύονται καὶ λειτουργοῦν πρῶτα στὸ ἐξωτερικὸ, στὶς παραιοκίεες, καὶ ἀργότερα καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χώρο, προσθέτοντας μερικὲς βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ δραστηριότητα καὶ τὴ συμβολὴ τους «στὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους».

Μ.Δ.

Ἀπάνθισμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ἀντισυνταγματάρχου τῆς Γραμμῆς Κάρπου Παπαδόπουλου. Παρουσίαση-σχολιασμὸς Θαλῆς Δίξελου, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1976.

Μία ἀκόμη ἱστορικὴ πηγὴ προστίθεται στὰ εὐάριθμα ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21. Δὲν χωράει στὸ πλαίσιο ἐνὸς βιβλιογραφικοῦ σημειώματος ὁ σχολιασμὸς τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ Κάρπου ὡς ντοκουμέντου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ψυχροσύνθεση καὶ τὶς ἰδέες αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων πού, ἀφοῦ πολέμησαν, ἔνωσαν τὴν ἀνάγκη νὰ καταγράψουν τὴν πολιτεία τους. Τὸ γεγονός, λόγῳ πυκνότητος περιπτώσεων, θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ σὰν φαινόμενο μὲ κοινωνικὲς διαστάσεις. Τὸ δυσᾶρεστο εἶναι ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως Θαλῆς Δίξελος δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ μιὰ μελέτη, μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς προϋποθέσεις πού διαθέτουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ, κάπως πρωτότυπη, συστηματικὴ, θὰ λέγαμε στοχαστικὴ. Πρόκειται γιὰ εἰσαγωγὴ «δημοσιογραφικὴ». Στὸ δισταγμὸ ὅμως, κατὰ πόσο δικαιολογεῖται ἕνα τέτοιο διάβημα, ὅταν οἱ προσπάθειες νὰ γίνουν τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν λαϊκὸ ἢ πλατὺ ἀνάγνωσμα, κατὰ τὸ πρότυπο Μακρυγιάννη (τόσο συχνὰ, γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ παρόμοιο κείμενο, συγκρίνεται μὲ τὸν Μακρυγιάννη...), ἡ ἀπάντηση, ἔμπρακτα, ἔρχεται ἀρνητικὴ. Ἔτσι, ἡ ἐνδεχόμενη ἐνσταση περὶ «ἐκκλαίκευσης», μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, εἶναι ἀβάσιμη. Δημοσιογραφικὴ ἢ εἰσαγωγὴ: ἐννοοῦμε, παράδειγμα, ὅτι τὸ τεράστιο πρόβλημα τοῦ Ἀγῶνα ἀνάγεται σὲ δύο ἀπλουστευτικούς ὅρους, πού εἶναι καὶ τὰ μόνια ἐργαλεῖα ἐρμηνείας: τῆ «λαϊκὴ παράταξη», ὅπου «οἱ περισσότεροι... ἦταν μυημένοι στὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία»,

καὶ τὴν ἄλλη πού «μὲ διπλωματικούς ἐλιγμούς καὶ παραχωρήσεις προσπαθοῦσε νὰ πετύχει τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἀγγλῶν καὶ τῆς Ἑραρᾶς Συμμαχίας...» (σελ. 8). Ἀκόμη κι ἂν ὁ ἐπιμελητὴς δὲν σκόπευε νὰ δώσει ἐπιστημονικὴ διάρθρωση στὸ σημειώμα του ἢ, στὴ χειρότερη περίπτωση, φόρμα ἐπιστημονικοφανή, γιὰ τὴν κεντρικὴ του αὐτὴ ἀποψη θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσει τουλάχιστον ἕνα ἄλλο «ἐκκλαίκευτικό» μελέτημα, τὸν Ἑσωτερικὸ ἀγῶνα τοῦ Τ. Σταματόπουλου. Ὑπάρχει κι ἕνα ἄλλο, σχεδὸν τυπικὸ, πρόβλημα, μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ: τὰ περίφημα χειρόγραφα τοῦ Κάρπου, πού μετὰ ἀπὸ 116 χρόνια ἐξθάβονται σὲ «μυθιστορηματικὲς συνθήκες» (σελ. 7). Οἱ συνθήκες μοιάζουν περισσότερο μυθιστοριώδεις παρὰ μυθιστορηματικὲς. Καὶ φυσικὰ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει παντελῶς ποῖα εἶναι αὐτὴ «ἡ ἀπόγονη γνωστῆς οἰκογενείας Γάλλων πολιτικῶν καὶ διπλωματῶν», ἀλλὰ θὰ ζητούσαμε νὰ πληροφορηθοῦμε τὸ πού βρίσκονται σήμερα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀρχεῖο τοῦ Κάρπου, καὶ κυρίως, κάτι τόσο τετριμμένο, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε ἕνα φωτοτυπημένο δείγμα τῆς γραφῆς αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Μάλιστα σ' ἕνα βιβλίον πού δὲν μοιάζει νὰ ἀντιμετώπισε φειδωλὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἐμφάνιση.

Μαριάννα Δῆτσα

Ἑλληνικὴ πεζογραφία 1976. Ἑρμείας, Ἀθήνα 1976, σσ. 270.

Ἡ ἀνθολόγησι συχνὰ ἀποβαίνει θετικὸ προϊόν, διότι συγκροτεῖ τὸ ψηφιδωτὸ, δηλαδὴ τὴν ἐποπτικὴ ἢ δειγματοληπτικὴ εἰκόνα ἐνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους. Στὸ Διήγημα τοῦ 1976, πού δημοσιεύει ὁ «Ἑρμείας», συμπεριλαμβάνονται οἱ γνωστότεροι νεοἑλληνικοὶ πεζογράφοι, ὅπως οἱ Βασιλικὸς, Γ. Ἰωάννου, Ι. Καμπανέλλης, Μ. Λουντέμης, Μ. Λυμπεράκη, Σ. Πλασκοβίτης, Κ. Ταχτοῆς, Α. Φραγκιάς, Δ. Χατζῆς κ.ά. Δυὸ λόγια γιὰ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς ἴσως θὰ εἰσηγάγαν οὐσιαστικότερα τὸν ἀναγνώστη στὰ κείμενα πού διαβάζει: πρόκειται γιὰ ἤδη δημοσιευμένα διηγήματα (μόνο ὁ Ταχτοῆς ἀναφέρει ὅτι τὸ κομμάτι του εἶναι ἀναδημοσίευση), τὴν ἐπιλογὴ τὴν ἔκανε τὸ ἴδιο τὸ ἐκδοτικὸ ἢ οἱ συγγραφεῖς πού φιλοξενοῦνται στὴν ἀνθολογία; Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ «ψηφιδωτοῦ» εἶναι καταρχὴν αἰσιόδοξος: τὸ ἑλληνι-

και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

κό διήγημα, ίσως και έπειδή πίσω του υπάρχει παράδοση δημοιουργική και πρωτότυπη, έχει ποιότητα.

Ό «Ερμείας» φανερά άποσκοπεί να προσδώσει στην άνθολογία ύφος «πολυτελείας»: Ξεκινώντας από τó χαρακτηρισμό «τά δικαιωμένα όνόματα», ώς την έκδοτική γραμμή: άκριβο χαρτί, εικονογράφηση, ή όποια συχνά είναι καθεαυτή εύστοχη, πάντως γνωστών καλλιτεχνών, και τά τυπογραφικά στοιχεία, δυσανάλογα μεγάλα, πού, άν δέν θέλουν να θυμίσουν την άπλοχεριά στην ποσότητα του χαρτιού, έξυπνερτούν μόνο τó εύανάγνωστον για τούς μαθητές του Δημοτικού.

Μαριάννα Δήτσα

Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, «Ό Έλληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Άγώνα για την άνεξαρτησία ώς την 31 Ίουλίου 1834». Χαϊλδεβέργη 1835. *Μετάφραση "Όλας Ρομπάκη. Είσαγωγή, επίμελεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά. Έκδόσεις Άφών Τολίδη. Άθήνα 1976.*

Καταρχήν δύο λόγια για τή σειρά, τής όποιας τελευταίος τόμος είναι τó παραπάνω βιβλίο. "Όπως λέει και ό ίδιος ό έπιμελητής τής σειράς Τάσος Βουρνάς: «Μέ τόν Γκέοργκ Μάουρερ συμπληρώνεται ή διερεύνηση μιάς έποχής, πού έχει συντελεστεί έκδοτικά από τόν ίδιο έκδοτικό όίκο, με τά έργα του Φρειδερίκου Τιρς για τήν Έλλάδα του Καποδίστρια, τς άνανήσεις του Γερμανού άρχαιολόγου Λουδοβίκου Ρός, και τήν «Σύγχρονη Έλλάδα» (1854) του μεγάλου Γάλλου σατιρικού Έντμόντ Άμπού. Με τó έργο του Μάουρερ «Ό Έλληνικός λαός» ολοκληρώνεται ή εικόνα τής καποδιστριακής και τής όθωνικής Έλλάδας και πλουτίζονται όι πηγές τής ιστορίας τής».

Τό έργο του Μάουρερ συνδυάζει τουλάχιστον δύο άρετές: από τή μιά άποτελεί μιά άνεξάντλητη πηγή πληροφοριών για τήν κοινωνική ζωή στη νεότερη Έλλάδα και τά πολιτικά, κυρίως τής περιόδου κατά τήν όποία ό Μάουρερ συμμετείχε στην Άντιβασιλεία. Πρόκειται βέβαια, για πληροφορίες στοιχειακές, κάτι σάν καταγραφή έμπειρικών παρατηρήσεων ενός άνθρώπου πού, λόγω βαθιάς παιδείας και έπιστημονικού ένδιαφέροντος, ξέρει τί θέλει να καταγράψει ή ματιά του. Αύτή άκριβώς ή «πανοραμική» εικόνα πού ξεδιπλώνεται στις σελίδες του Μάουρερ είναι ή δεύτερη άρετή του:

τó πόνημα είναι δυνατό να γίνει ένδιαφέρον και χρήσιμο άνάγνωσμα και για τόν μη ειδικό έρευνητή-ιστορικό. "Όταν λέμε πώς τó βιβλίο ώς πηγή πληροφοριών δέν έπιφυλάσσει ιδιαίτερες έκπλήξεις, τούτο δέν σημαίνει πώς δέν μπορεί ν' άποτελέσει έναυσμα για τήν ιστορική έρευνα: προτείνει αίφνης μεγάλη ποικιλία θεμάτων πού θά μπορούσαν να μελετηθούν σάν έξειδικευμένα άντικείμενα. Έπίσης, όι σύγχρονες με τήν έποχή μαρτυρίες, κι όταν άκόμη προέρχονται από έναν «σοφό έργαστηριακό, πού όι αντίδραστικές πολιτικές του ιδέες [ό Μάουρερ ήταν ό πρωτεργάτης τής καταδίκης του Κολοκοτρώνη] ήταν άντιστρόφως άνάλογες με τήν προσδευτική λάμψη του έπιστημονικού του έργου...» (σ. 9), είναι πάντοτε ένας καθρέπτης κάποιων όπωσδήποτε πραγματικών στοιχείων μιάς έποχής, και συνάμα, κι όταν είναι και όι πιδ «άφελείς» και τετριμμένες, έχουν τήν αξία ότι προσθέτουν έναν άκόμη παράγοντα στη διασαύρωση τών πηγών, πού, μαζί με τή σωστή μεθοδολογία, μπορούν να φτάσουν στην έπιστημονική σύνθεση.

Μαριάννα Δήτσα

E.C.W. Myers, «Η Έλληνική Περιπλοκή, όι Βρετανοί στην κατεχόμενη Έλλάδα», μτφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Έξάντας, Άθήνα 1976.

«Έπρεπε λοιπόν να μείνουμε (στην Έλλάδα) άφου τó ΕΑΜ ήταν παντοδύναμο, και να τó πολεμήσουμε. Δέν υπήρχε άλλη διέξοδος. Τό να σώσουμε τούς Έλληνες από τούς Έλληνες ήταν τó μόνο πού έπρεπε να γίνει». (σελ. 280). Έτσι έγινε και σωθήκαμε.

"Όσο για τήν Έλληνική Περιπλοκή, άπολογισμός και άπολογητική τής βρετανικής πολιτικής στην κατεχόμενη Έλλάδα, γραμμένη από τόν ταξίαρχο Myers, άρχηγό τó 42-43 τής βρετανικής στρατιωτικής άποστολής, πολύ άσκημα άνταποκρίνεται στους σκοπούς πού θέλησε να έξυπηρετήσει. Ό άπολογισμός δέν ξεφεύγει από τήν περιγραφή τής προσωπικής κίνησης του συγγραφέα σέ έναν άναστατωμένο και πυρακτωμένο τόπο πού δέν ξέρει, άνάμεσα σέ έξεγερμένους και ξαναμμένους από τήν προσδοκία μιάς άλλης μεταπελευθερωτικής Έλλάδας πού δέν καταλαβαίνει και πού έν πάση περιπτώσει άποστρέφεται. "Όσο για τήν άπολογητική, αύτή, σήμερα πιά, ένδιαφέρει μόνο όσους θέλουν να γράψουν τήν ιστορία με άναδρομικές ύποθέσεις.

Σπανίζουν άνάμεσά μας όι άνθρώποι πού σήμερα, Έλλάδα 1976, θά δικαίωναν ή θά δικαιολογούσαν τήν ώμη στρατιωτική επέμβαση τών στρατευμάτων πού όι Άγγλοι κουβάλησαν από τς Ίνδίες στόν τόπο μας. Γι' αυτό, μοιάζουν με άνανμήσεις συνταξιούχου άποικιοκράτη, πού τίποτε δέν κατάλαβε, έτούτα τά γραπτά. Να είχαν τουλάχιστο μιά κάποια περιγραφική αξία, και ώς έκ τούτου να διεκδικούσαν θέση ντοκουμέντου για τήν έποχή, θά ήταν κάτι. Η κατάθεση του Myers και άπ' αύτή τήν άποψη έχει ξεπεραστεί άκόμη κι άπ' τούς ίδιους του τούς συμπατριώτες. Μένει μόνο σά μαρτυρία για μιά νοστροπία, ή μιά ιδεολογία καλύτερα, πού όσο τή γνωρίζουμε, τόσο ξενήμας φαίνεται.

Πάντως, καλά πού ήρθε στόν τόπο μας μεταφρασμένη Η Έλληνική Περιπλοκή. Είναι σημαντική ή ύπηρεσία πού μπορεί να προσφέρει: να σβήσει άθελά τής τó μύθο του προσδευτικού Myers και τών «άγνων πολεμιστών» πού, τάχα, τς άνάγκες του πολέμου λογάριζαν μόνο, αλλά όι διεφθαρμένοι πολιτικάντηδες του φόρεϊν Όφφισ τούς χαλούσαν τς άνιδιοτελείς προσπάθειες.

Άγγελος Έλεφάντης

Γεωργούλας Μπέικος, «ΕΑΜ και ή Λαϊκή Αυτόδιοίκηση. Μιά προσωπική μαρτυρία για τó θεσμό όπως έφαρμόστηκε στην έλεύθερη Εύρυτανία», Πρόλογος Πάνου Δημητρίου. Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 158.

Ό Γεωργούλας Μπέικος (πέθανε τó Σεπτέμβρη του 1975) ήταν από τούς έμπνευστές και πρωτεργάτες τών θεσμών τής Τοπικής Αυτόδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης, πού παράλληλα με τήν έθνικοαπελευθερωτική δράση του ΕΛΑΣ, έμπαινε σ' έφαρμογή στά τέλη του 1942 - άρχες 1943 στην περιοχή του δήμου Κτημενίων και Δολόπων Εύρυτανίας.

Τό βιβλίο του Μπέικου —άπόσπασμα άνέκδοτου έργου του με τó ίδιο θέμα— άποτελεί ένα από πρώτο χέρι ιστορικό τής γένεσης τών έπαναστατικών θεσμών τής τοπικής αυτόδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης, τουλάχιστο για τήν περιοχή Εύρυτανίας όπου και πρωτοεμφανίστηκαν. Έπισημαίνουμε τή σημασία του γιατί περιέχει πολύτιμα στοιχεία σχετικά με τή διαδικασία πού όδήγησε στην άνθηση και τή γενίκευση τών θεμελίων τής έαμικής λαϊκής έξουσίας. Άλλά και για έναν άλλο λόγο: Ό Μπέικος καταθέτει ότι

Και γραμμάτια γνῶριζω και γραμμάτια γνῶ

οί νέοι θεσμοί δὲν ἦταν ἀπόρροια ἐμπνευσης καὶ πρωτοβουλίας τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ καὶ τοῦ ΕΑΜ. Ἡ ἡγεσία τοῦ κινήματος υἱοθέτησε ἐκ τῶν ὑστέρων μιὰ δημιουργημένη κατάσταση πραγμάτων. Ἀντίθετα, οἱ ἡγετικές πρωτοβουλίες προήλθαν ἀπὸ κατώτερα κομματικά στελέχη ποὺ «ἔπιασαν τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν», ἐξέφρασαν καὶ μορφοποίησαν τὸ λαϊκὸ αὐθόρμητο. Ἄλλωστε, γράφει ὁ Μπέικος, οἱ νέοι θεσμοί, ὅπως διατυπώθηκαν στὸν κώδικα ΠΟΣΕΙΔΩΝ —καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο δὲν ἔχει διασωθεῖ—, ἀποτελοῦσαν ὄργανα ἀσκησης λαϊκῆς ἐξουσίας καὶ ὄχι ἀπλῶς «τοπικῆς» αὐτοδιοίκησης. Ἔτσι, τὸ βιβλίον τοῦ Μπέικου προσφέρει μιὰ μαρτυρία τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπαλήθευση μπορεῖ νὰ δώσει ἓνα βασικὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἐαμικοῦ φαινομένου.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Πολιτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης (Κυβέρνηση τοῦ Βουνοῦ), «Δελτίον Πράξεων καὶ Ἀποφάσεων». Φωτογραφικὴ ἐπανεκδόση, Ὀλκόρ, Ἀθήνα 1976, σσ. 128.

Τὸ 1ο φύλλον τοῦ Δελτίου Πράξεων καὶ Ἀποφάσεων κυκλοφόρησε στὶς 12 Μαρτίου 1944, δύο μέρες μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς ΠΕΕΑ, στὴ Βίτιανη τῆς Εὐρυτανίας. Ἦταν ἡ ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς Κυβέρνησης τοῦ Βουνοῦ, ὅπου δημοσιεύονταν οἱ ἀποφάσεις, οἱ νόμοι, τὰ διαγγέλματα καὶ οἱ πράξεις τῆς. Συνολικὰ εἶχαν κυκλοφορήσει 27 Δελτία, τὸ τελευταῖο στὶς 9 τοῦ Ὀκτώβρη λίγο πρὶν αὐτοδιαλυθεῖ ἡ ΠΕΕΑ. Στὴ φωτογραφικὴ ἐπανεκδόση περιλαμβάνεται ἡ πλήρης σειρά τοῦ Δελτίου· προέρχεται ἀπὸ πρωτότυπο ποὺ διέσωσε στὸ ἀρχειο τοῦ ὁ ταγματάρχης Μῆτσος Μπαλῆς, ἐπιτελάρχης τῆς 1ης Μεραρχίας τοῦ ΕΛΑΣ (Θεσσαλίας).

Τὸ σημαντικό αὐτὸ ντοκουμέντο περιλαμβάνει 64 Πράξεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες τὸν «Κώδικα Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης» (Πράξη 55), τὸν «Κώδικα Λαϊκῆς Δικαιοσύνης» (Πράξη 57), δύο Διαγγέλματα τῆς ΠΕΕΑ, 2 πρωτόκολλα ὀρκωμοσίας, τὶς αἰτιολογικὲς ἐκθέσεις τῶν Πράξεων καὶ τὰ 4 Ψηφίσματα τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου. Ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ γνῶση τῆς δρᾶσης τῆς ΠΕΕΑ, τὴν προσπάθειά τῆς γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῶν ἀπελευθερωμένων περιοχῶν, τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα καὶ τὴν ἀσκηση τῆς λαϊκῆς ἐξουσίας στὶς ἀπελευθερωμένους περιοχὲς τῆς χώρας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Βιβλιογραφία γιὰ τὸ Διαφωτισμὸ

(Σημειώνονται μόνο ὁρισμένες βασικὲς μελέτες καὶ ὄχι κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ)

Ἀγγέλου Α., «Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη», στὸ Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπειρο εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη, Ἀθήνα 1955, σελ. 168 κ.έ.

Ἀγγέλου Α., Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ διενέξεις τοῦ Λεσβίου στὴν Σχολὴ Κυδωνιῶν, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Μικρασιατικὰ Χρονικά, Ἀθήνα 1956.

Βρανούσης Λ., Ρήγας. Ἔρευνα, συναγωγή καὶ μελέτη, 2 τόμοι, Ἀθήνα χ.χ.έ.

Δημαρᾶς Κ. Θ., Ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμός, Ἀθήνα 1964.

Δημαρᾶς Κ. Θ., Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμοι ΙΑ', 1976, σελ. 328-359.

Dimaras C. Th., La Grèce au temps des Lumières, Genève 1969.

Δημητρίδης (Φιλιππίδης Δ., Κωνσταντῆς Γρ.), Γεωγραφία νεωτερικῆ... Βιέννη 1791, Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια: Αἰκ. Κουμαριανοῦ. Ἐρμῆς, 1970.

Ἡλιοῦ Φ., Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμοι Α', Ἀθήνα 1973. (Ἡ πληρέστερη ἐργασία γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ.)

Ἰλιοῦ Ph., «Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819», στὸ Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles, Βουκουρέστι 1975, σελ. 295-315.

Θερειανὸς Δ., Ἀδαμάντιος Κοραῆς, 3 τόμοι, Τριέστι 1889-1890.

Καταρτζῆς Δ., Δοκίμια. Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια: Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἐρμῆς, 1974.

Κορδάτος Γ., Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος. Μπουκουμάνης, Ἀθήνα 1973.

Κούμας Κ., Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, τόμοι Α' - ΙΒ', Βιέννη 1830-1832. (Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ περιέχονται στὸν τόμο ΙΒ', σελ. 518-677, 736-744. Τὸ τμήμα τοῦτο ἔχει ἐπανεκδοθεῖ φωτομηχανικά, Ἀθήνα 1966.)

Λάιος Γ., Ὁ ἑλληνικὸς Τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821, Ἀθήνα 1961.

Ρήγας, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν. Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια: Π.Σ. Πίστας, Ἐρμῆς, 1971.

Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμιστρονταμ, Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια: Φ. Ἡλιοῦ, Ἐρμῆς, 1976.

Στεφανίδης Μ. Κ., Αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήνα 1926.

Σωτηράκης Ν. Δ., Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὰ μαθηματικὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1962.

Ἐπίσης, στὸ περιοδικὸ Ἐρανιστής, ἐκδοση τοῦ «Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1963, ὑπάρχουν πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἄρθρα γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ.

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

ΔΡΧ. 5
ΣΕΝΙΑΔΕΣ 68

αθηνόγραμμα

ΘΕΑΜΑΤΑ • ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ • ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Ἀπὸ ΣΑΒΒΑΤΟ 11 Δεκεμβρίου ἕως ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 17 Δεκεμβρίου τεύχος 9